

समानी मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परभ

स्थापनावर्षः १८६०

वर्षः १२

ऑक्टोबरः २०१७

अंकः ४

परामर्शनसमिति

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुभ

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाह-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

परभ ❖ ऑक्टोबर, २०१७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯
'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

કવિતા : ત્રણ ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 6 વંચના, રાધેશ્યામ શર્મા 7 માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે, બારીન મહેતા 8 બે ગીત, વીરુ પુરોહિત 11 હોય છે, આહમદ મકરાણી 12 હેલોવીન, યોગેશ જોષી 13

વાર્તા : રૂપો, જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી 16

નિબંધ : બાપાનો વારસો, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 19

આસ્વાદ : પ્રણવની દયા ખાતા સર્જકની ખુદાર ખુમારી !, રાધેશ્યામ શર્મા 22

વિશેષ : ઊડતી નજરે અવલોકનવિશ્વ, રઘુવીર ચૌધરી 25

વક્તવ્ય : પુરસ્કાર મીમાંસા, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 53 પુરસ્કાર મીમાંસા, અચ્યુત યાજ્ઞિક 55

અભ્યાસ : વીરવિજયજીનો 'સુરસુંદરીરાસ' તથા અન્ય કૃતિઓ, આરતી ત્રિવેદી 62 ગઝલકાર જલન માતરી, રાજેશ વ્યાસ 68

દૃશ્યશ્રાવ્ય : નસીરુદ્દીન શાહ : એક અનોખી પ્રતિભા, ભરત દવે 70

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : પરિવારના મેળામાં, કીર્તિદા શાહ 75 બાલકથાની ઈષ્ટ દિશા, ઈશ્વર પરમાર 79

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 82

આવરણચિત્ર

સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 87

આ અંકના લેખકો : 89

આવરણ : ગંગા દેવી

ત્રણ ગઝલ | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. ખુદને નિરાંતે સાંભળું

મોર કોયલની જુગલબંધી પ્રભાતે સાંભળું,
આમ હું મ્હોંસૂઝણે ખુદને નિરાંતે સાંભળું.
આટલાં વર્ષો ગયાં પાણીમાં એક જ જીદમાં,
આંખથી હું જોઉં ઈશ્વરને ને જાતે સાંભળું.
એમ બસ એમ જ આ મનને સાંભળું છું એકલો,
જેમ તમરાંના અવાજો શાંત રાતે સાંભળું.
હું ખરેખર કેં નથી પણ હું નથી તો કેં નથી,
આ બધું આંતું બધું કોની વિસાતે સાંભળું.
એ હતા દિવસો હું બોલ્યો બહાર ને અંદર સતત,
આય દિવસો મૌનને પ્રત્યેક વાતે સાંભળું.

૨. તમને શોધું

રોડ ઉપરના કોઈ વૃક્ષના છાંયે જીવણ તમને શોધું,
સાવ પડ્યું રઝળી, એ ઘરનું લઈને આંગણ તમને શોધું.
કદી મળ્યા ના, કદી મળીશું નહીં એય સાચું છે કિંતુ,
હોય આશરો છેલ્લો એક જ એમ ક્ષણેક્ષણ તમને શોધું.
અતૂટ જે લાગ્યા'તા સગપણ એ પણ તૂટ્યા વેરણછેરણ,
હવે દેહથી પણ જાણે તોડીને સગપણ તમને શોધું.
સતત ઝંખના - સતત પ્રતીક્ષા - સતત શોધનું ગજબ રૂપાંતર,
તમે જ ચહેરો અસલી મારો થૈને દર્પણ તમને શોધું.
ખરી પડ્યું મિસ્કીન બધુંયે હવે સાવ નિભારિ શ્વાસ આ,
કશું બચ્યું ના, હુંય બચ્યો ના, સાવ અકારણ તમને શોધું.

૩. વર્ષો પછી વતનમાં...

બાપદાદાના સમયનાં વૃક્ષ સુક્કાં આંગણમાં,
ને ઊધઈના રાફડા જોયા વતનમાં - બારણામાં.
સાંભળો જેને બધું છોડી અને બા દોડતી'તી,
એ અવાજો એ રુદન પણ ધૂળ ખાતા પારણામાં.
ધૂજતું એ સુખ ઊભું ત્યાં લઈ શિયાળાની સવારો,
છે હજુ અડધા બળેલાં લાકડાં પણ તાપણામાં.
ખૂબ હોંશે અવસરો શોભાવવા તોરણ ભરે બા,
એ જ રંગો એ જ ટશિયા કાલના સંભારણામાં.
વૃદ્ધ આંખે આજ વર્ષો બાદ ઘર જોયું વતનનું,
થાય છે શું શું જિવાડી રાખતું'તું ધારણામાં.
એક ઠોકર આંખ ત્યાં ખૂલી ગઈ મિસ્કીન અચાનક,
એ જ ચહેરા એ જ ઝળઝળિયા મળ્યાં ઓવારણામાં.

વંચના | રાધેશ્યામ શર્મા

જાતે	દરરોજ
જ	ઊગે જ
કરે	છે
છે	પણ
જાતની	વચન
અને	ભંગ
પ્રભાતની	કરનારને
વાટ	ચાંદનીનો
જુએ	સિક્કો
છે	મળતો
સૂરજ	નથી.
તો	

માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે | બારીન મહેતા

આ આખીય ભાષામાં
એટએટલા શબ્દો
વાત કરવા, સમજવા અને સમજાવવા માટે
વસ્તુઓના, પ્રક્રિયાઓના, કૃત્યોના,
શીખવાના અને શીખવવાના
શબ્દો જ શબ્દો
અને એમાંથી
માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે
કેટકેટલું મથવાનું, ભટકવાનું, ખરડાવાનું
કમળવત્
અને મૂળ વાત તો જીવવાનું
અવિરત જીવવાનું
શોધવાનો સાચો શબ્દ.

*

એક માત્ર સાચા શબ્દ માટે
ભાષાની કેટકેટલી આંટીઘૂંટીમાંથી પસાર થવાનું
અને એ પણ અન્ય શબ્દોના સથવારે
ક્યારેક વેગવંત પ્રવાહ હોય,
ક્યારેક મંથર ગતિ,
ગોકળગાય જેમ
શબ્દ પછી શબ્દ મળતા
અને સળંગ શબ્દાવલિ
પદાવલિ બને ત્યાં સુધીમાં તો
ક્ષણો વચ્ચેથી યુગો પસાર થવા દેવાના.

*

માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે
અન્ય કેટલાય શબ્દના સથવારે
મંડ્યા રહેવાનું
મળે તો ગનીમત
નહીં તો એ શબ્દોને સ્વાહા કરવાના
અથવા તો તમારા કાગળ પરથી
એને ધીમે ધીમે અલોપ થવા દેવાના.

*

આસપાસ
બન્યા કરે ઘણું
એકસાથે કેટલુંય ગોઠવાયા કરે
ક્યાંક કશુંક વિખરાયા કરે
એને ધરી હોય
કેન્દ્ર પણ હોઈ શકે
એમાંથી ધ્વનિ પ્રસ્ફોટો પ્રસરે
એમાંથી આકારિત થાય
શબ્દો
માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે.

*

સમૂહો ભેગા મળે
સર્જન કરે
બજારો ભરાય
વસ્તુઓ લેવા માટે
બોલીઓ બોલાય
એમાં છળ પછી છળ
પોતાના પાસા રગડ્યા કરે
શકુનિની જેમ
ને લાગ મળતાં
પડ પાસા પોબાર
પાથરી દે સાચનો દરબાર
સમૂહોમાં હલચલ મચે
દરબારને એવું સઘળું પચે
પછી કથે,
સમૂહોના આ અવાજો એ જ શબ્દો
સાચના છે બુદ્ધુદો
એ પણ મચી પડ્યા છે
માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે.

*

ભાષા
સમૂહોની માટીમાંથી ઊગે
ફૂલે ફાલે ફળે
ભ્રમરના ગુંજનમાં
પતંગિયાઓના ફરર ફરરમાં

વિલસે
કસે
અને ધસે
પોતાનું દાયિત્વ નિભાવવા
માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે.
*
પણ
એ એક સાચો શબ્દ પ્રવેશી ગયો
કે તરત જ
એના સ્પર્શે
સથવારાના શબ્દ સહુ
ઝળહળે
છતાંય અપ્રગટ રાખે એને.
*
સાચો શબ્દ કોયડો નથી હોતો
કોયડાઓની ચાવી હોય છે
એટલે તો શબ્દના કેટલાય કોયડા
ઉકેલે છે
આપોઆપ.
*
એ માટે
એ વાત કરી થાય તેમ નથી
તોય
જાત સાથે કેટલા સાચા હોવું ઘટે
એ જાણતલ જ જાણે
બીજા સહુ
ફીફાં ખાંડે ફીફાં
માત્ર એક સાચા શબ્દ માટે..

બે ગીત | વીરુ પુરોહિત

૧. યાયાવરી...

અરે ! અહીં છે કોઈ હાજર ?
દૂર લઈ જાઓ, 'ને આપો દેશવટો દરિયાને;
અહીં છે દરિયો એનાં ઝાંઝર !
અરે ! અહીં છે કોઈ હાજર ?

હું ભરતીમાં મછવાની માફક તરું સખીના શ્વાસે,
હું હેલ્લારાનું ગીત બનીને જઈ પ્હોંચું આકાશે !
હું બેઉ આંખમાં લઈ ચાહવું ધસી જાઉં કંઠારે;
'ને મંદિર પેઠે ઊભા રહી, એ પલળે વારે-વારે !

છું કેસર-ચંદન, અક્ષત-કુમકુમ, બીલીપત્રનું રાન;
આરતી-વેળા બજતી ઝાલર !
અરે ! અહીં છે કોઈ હાજર ?

આ ચાંદ, સખીએ દર્પણમાં જોયાની ઊપસી છાયા !
છે વાદળ, એના પવન આવતાં કેશ છૂટા લહેરાયા !
આ બગલાઓની હાર, સખીનું મુખ ખૂલ્યાની ઘડી !
છે આંખો, જાણે સારસ-જોડી પાંખ પસારી પડી !

છે સ્તન, પર્વતની માળ; કટિ, ઊતરતો જાણે ઢાળ !
અરે ! હું ઊંડું બની યાયાવર !
અરે ! અહીં છે કોઈ હાજર ?

૨. તૃષ્ણા...

કાગળ પર ચીતરેલી મારી અનાવૃત ઈચ્છાઓ !
મારા ઘરમાં હરો-ફરો ને !

હરતા-ફરતા કદલીવનને અને અષાઢી ઘનને
દર્પણમાં ઝીલવા ઝંખે છે આંખો હવે સ્વ-જનને !
કોઈ વિનવો જઈ પવનને, કોઈ ઋતુના મનને
અભાવના નગરે ના આવી, બાળે કોઈ જનને !

અન્ય કોઈ પગરવથી ભીંતોને ધ્રુજારી થાય,
 જેમ પથ્થર ફેંક્યાથી સરોવરોને !
 કાગળ પર ચીતરેલી મારી અનાવૃત ઈચ્છાઓ !
 મારા ઘરમાં હરો-ફરો ને !

ભીનાશથી ખરડાઈ ગંધો, અને ફૂલ-સંબંધો
 ભરવા ઈચ્છું ઘણાં વર્ષથી નસનસના આ બંધો !
 ઊંચકી ઊંચકી થાક્યા સ્કંધો, ઊતરો ક્ષણના અંધો !
 લાગણીઓને ઉપવન મેળે ફૂલના થશે પ્રબંધો !

હમણાં તો આ બુગનવેલિયા ભરી આંખમાં
 એક અછડતી દષ્ટિ અહીં કરો ને !
 કાગળ પર ચીતરેલી મારી અનાવૃત ઈચ્છાઓ !
 મારા ઘરમાં હરો-ફરો ને !!

હોય છે | આહમદ મકરાણી

એ જ હૈયું એ જ હોળી હોય છે,
 આંગણે રંગોળી ઢોળી હોય છે.

આપનારો તો ઘણું આપ્યા કરે,
 આપણી ફાટેલ ઝોળી હોય છે.

સાવ ટૂંકું ઝાડ છો ને થૈ ગયું,
 ડાળ લીલી એક કોળી હોય છે.

- કે ગયેલી તક કદી આવે નહીં,
 એ કદી ક્યાં સાવ ભોળી હોય છે.

કોઈ ઠંડક મનમહીં તો ના મળી,
 જાત આખી જળઝબોળી હોય છે.

Halloween* (હેલોવીન) | યોગેશ જોષી

૧
 થોડા દિવસો પહેલાં તો
 કેવાં શોભતાં હતાં આ મેપલવૃક્ષો
 પાને પાને પ્રગટેલા
 ચળકતા રંગોથી !

ને આજે ?!
 એ જ વૃક્ષો
 નર્ચા હાડપિંજર ! -
 જાણે
 વહેતા વાદળી નભમાં ચીતરેલી
 સૂકી ભૂખરી રેખાઓ
 બિહામણી...!

અલગ આકાર અને રંગ ધરાવતાં
 બધાં જ પાન
 ખરખર ખર ખર
 ખરી
 ગયાં
 એનો રંજ
 જરીકે જણાતો નથી
 એકેય ડાળ પર...!

પણ
 હાડપિંજર થઈને
 એક પગે ઊભેલાં આ વૃક્ષો
 સ્થિતપ્રજ્ઞ બની ગયાં હોય
 એવુંય લાગતું નથી...

પાન બધાંય
 ભલે ખરી ગયાં, રંગીન વસ્ત્રોની જેમ,
 પણ મૂળિયાં તો
 મજબૂત રોપાયેલાં છે ઊડિ, સંસારમાં...
 હાડપિંજર બની ગયેલાં
 વૃક્ષોની
 શાખા-પ્રશાખાઓ તો

તત્પર છે
Halloween ઊજવવા...

હું તો
બાકોરાં કરેલા
pumpkinના મહોરાવાળો
કાળો અંધારપિછોડો ઓઢી
હાડપિંજર જેવા
વૃક્ષ વૃક્ષની
નજીક જઈને
સૂકી
ડાળ ડાળને કહું છું –
'Trick or Treat ?!'

ને
ધરું છું
મારો –
કવિનો ખોખો...!

૨
થોડા દિવસો પહેલાં તો
વને વને મેપલવૃક્ષો
શોભતાં હતાં કેવાં ?! –
ડાળ ડાળ પરનાં
બધાં જ પાન જાણે
ફેરવાઈ ગયાં હતાં ફૂલોમાં !
વને વને
જાણે ખીલી હતી રંગોની વસંત !
પહાડ પહાડને જાણે
ફૂટી હતી રંગ રંગની નદીઓ !

એ જ વૃક્ષો હવે
બધાં જ પાંદડાં ખેરવીને
(જાણે સંસારનાં
સઘળાં સુખદુઃખ ખેરવીને)
હાડપિંજર થઈ
ઊભાં છે

ચુપચાપ –
એક પગે ઊભીને
તપ કરવા ?
કે
બન્યાં છે બિહામણાં હાડપિંજર
Halloween ઊજવવા ?!

એ વૃક્ષો
એક પછી એક
આવે છે મારા ઘરે
ને
કહે છે મને –
'Trick or Treat ?!'

હું
આપું છું
એ વૃક્ષોને
કવિતાનો શબ્દ...!

* ૩૧ ઓક્ટોબરે Halloweenની ઉજવણી કેનેડા, અમેરિકા તથા અન્ય કેટલાક દેશોમાં થાય છે. બાળકો બિહામણા વેશ સજ્જને શેરીઓમાં ઘરે ઘરે જઈ કહે છે - 'Trick or Treat ?' અને ઘરે ઘરેથી તેમને કેન્ડી કે ચોકલેટ મળે છે.

વાર્તા

રૂપો

■ જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી ■

રૂપાભાઈ યાદવકુળના વંશજ એટલે દેખાવે કાળા કામણગારા ને કુળવિનાશની પાછોતરી એબ પણ બધીય એમનામાં ! દેશી તો દોડતો રહે એમની નસનસમાં ! એટલે ગામલોકને મદદ કરવા રૂપાભાઈ કહે તોય એમનું લોહી ચડાવવા કોઈ મરણતોલ માણસ પણ તૈયાર નહિ ! ગામ પચ્ચીસેક ખોરડાનું પણ રૂપાના બાપની આસપાસમાં ધાક સારી ! રૂપાના બાપે ગામનો ચબૂતરો ને ઠાકર મંદિરની ભીંતોમાં ચમકતી લાદી જડાવેલી. એના નામના પાદરમાં બેચાર બાંકડાય મોજૂદ છે ! રૂપો લાડકોડમાં ઊછરેલો, એટલે નાનપણથી જ એને કશી વાતની મનાઈ નહિ ! મૂછનો દોરો ફૂટું-ફૂટું થયો ત્યાં મૂછોને આંકડા ચડાવતાં શીખી લીધેલું. ને પોતાની પેઢીની-પૂર્વજોની - પરાક્રમગાથા (સાચીખોટી કેટલી રામ જાણે) ગોઠિયાઓને સંભળાવતાં પોતે જ પોતાને પોરસ ચડાવતો, અણીયાળી ધારદાર આંખો, તીણું અરબસ્તાની નાક, બેસી ગયેલા ગાલ પર એકાદ-બે ઊભા કાપા. અને રાજકુમાર જેવી હેરસ્ટાઈલ ! મૂછો ટટ્ટાર - આંકડો - રહે માટે જસદણથી એવું કીમ ખાસ લઈ આવે ! કાળી; ધોળાં બટનવાળી ચળકતી બંડી, ક્યારેક કેડિયું, ક્યારેક ઊભી લીટીવાળું, ખભે પટીવાળું - ખમીસને નીચે કાયમ બિરજીસ, તસતસતી ગણીગણી ને ગોઠવેલી કરચલીઓ ગોઠવણથી તે છેક પગની પાની લગીની ! પગમાં ચરડ ચરડ (ધ્યાન દોરતી) ચાંચવાળી મોજડી. ગામનો દરબાર વલકુ એની હેડચનો, પણ રૂપાની હાજરીમાં વલકુ ઝાંખો પડી જતો.

સાંજના મગના સુતારની કોડચના ઓટલે એનાં બેસણાં. ભેરુબંધ વણનોતર્યા રૂપાના દરબારમાં હાજરી પુરાવવા આવી જતાં. કોઈક એની ચલમમાં ઈંગારો મેલી એકાદ દમ ખેંચીને ગોટા ઉડાડતો ને એના નિશામાં રૂપાને કુર્નિશ બજાવતો, તો કોઈક એની સાફી ધોઈને સૂકવતો, ગડાકુના પડિયાને ખાંડતો ! ને કામે વળગેલા ભેરુઓને રૂપો હમણાં જ 'રામ ટોકિઝ'માં લાગેલી વૈજયંતીમાલાની 'મધુમતિ'માં નાય અને ગાણાંની એકબે લીટી ગણગણી આંખ મીચકારી મોજું કરાવતો ! દોસ્તારો પૂછે તો રૂપો વિશેષ ટિપ્પણીયે કરતો ! ત્યારે એ મેઘદૂતનો કાલિદાસ બની જતો. એની ભાષામાં કુમાશ ઊતરી આવતી. ભેરુઓની લાળ ટપકી જતી ! રૂપો ખડખડાટ હસી પડતો. વૈજયંતીમાલાનું ધ્યાન દોરવાય એટલે રૂપો થર્ડ-ક્લાસમાં ખાસ પરદાની નજીક વચોવચ ગોઠવાતો. એની રિઝર્વ જગ્યા ! આમ તો રૂપો અને ભેરુબંધો બધાંય સહમત એ વાતે કે વૈજયંતી કે સાધના કે આશા પારેખ રૂપાભાઈને ધ્યાનમાં રાખીને - નજર મેળવી જ

ગીતો ગાતી. દિલીપકુમાર વિશે રૂપાનો અભિપ્રાય સાવ મોળો. મનમાં પરણે ને રાંડે, મનમાં ગણગણે - ભાયડા છાપ રણકાર વિનાના ડાયલોગ - આવું ઘણુંબધું તારણ રૂપો ભેરુ વચ્ચે ચર્ચે. ભેરુઓનું વગર પૈસે, વગર મહેનતે, ફિલ્મો અને એક્ટરો, એક્ટરાણી વિશે જ્ઞાન વધતું !

ફિલ્મ જોવાનાં ફદિયાં તે દિ' કોની પાસે હતાં ? ને વળી વાહનોય નહોતાં, તે લાખાવડથી આશરે બે ગાઉ ચાલીને રૂપો સિનેમા જોવા ખાસ જસદણ આવે ! હરિભાઈની હોટલના ઓટલે ચા ટચકાવે ને આપણે નીકળ્યાં તો 'રામરામ કરી ચાનો આગ્રહય કરે ! જાણે ઉત્સવ ના હોય ! અમે મશ્કરીમાં રૂપાભાઈને કેટલુંય પૂછતાં ને ફિલ્મો વિશે એનો પટારો ખૂલી જતો. ઝટ જવા ન દે ! 'બેહો ને ભલા'દમી ! તમારે ક્યાં પાડા પાવાના છે' - કહીને રોકી રાખે રાતના આઠ સુધી. ત્યારે સિનેમાનો એક જ શો થતો ને તેય લથી ૧૨નો. આઠથી નવનો સમય, ટિકિટ લેવાની, આવનારી ફિલ્મોના ફોટા, તેમજ ચાલુ ફિલ્મનર ફોટા જોવામાં વીતી જતો.

રાતના ૧૨ કે એક વાગ્યા પછી કાળો કાગડોય ન હોય એવા ભેંકાર અંધારે નીકળી પડતો રૂપો એના ગામ ભણી. રાતવાસુ રહેલા વાડીધણીએ, રસ્તામાં રૂપાને લલકારતો ચાંદનીમાં નાયતો જોયો છે ઘણી વાર ! ગામનાં ડાઘાં જણ એને ગાંડો સમજતાં. રૂપાભાઈની ભક્તિ બાપના રાજ્યમાં સાવ એમ જ ચાલતી રહી. એક દિ' પાણી વાળતાં રાતના વખતે રૂપાના બાપને કોઈ જનાવર અડી ગયું ! ને સવારે પડખેની વાડીએથી અરજણે બાપને ધોરિયામાં ચત્તાપાટ પડેલ જોયા. બીજા બે'ક જણને બોલાવી, બાપને ગાડે નાખી ઘરે લાવ્યા ! ભૂવાને બોલાવ્યા, સરમાળિયા દાદાની માનતા કરી, વૈદબાપાએ ધુંવાડી કરી લીમડાની; બેચાર મંતર ફૂંક્યા પણ એકેય કાહટી ફાવી નહિ !

રૂપો જસદણથી ફિલ્મ જોઈને ટહેલતો મોજમાં ઘરે પહોંચ્યો, જોયું તો બાપા નહિ, માત્ર શરીર ! એક વળીએ બાંધીને ભેરુઓએ બધું રેડી કરી રાખેલું ! રૂપો રોવે કે શું કરે ? સમજાયું નહિ ! ફિલ્મ બહુ કરુણ તે એમાં ખૂબ ખૂબ રોઈ લીધેલું છાનેછોનું !

રૂપા માથેથી છત્ર છિનવાઈ ગયું ! વાડીની, ખેતરની, કુટુંબની જવાબદારી આવી પડી એકાએક ! ભેરુ હારે ટોળ-ટપ્પા બંધ, બેઠક સૂની સદ્, હવે રૂપાની અસલી ફિલ્મ ચાલુ થયેલી !

આંતરે-આંતરે મોજ-શોખ છૂટતાં ગયાં, યાદમાં થોડાંક ગીત ને મનમાં થોડાક સુખદ સીન સંભારી લેતો, અસુખ થાય ત્યારે ! રાતના એની વાડીએથી ગગન વીધે એવા સાદે ગાણાનો અવાજ સંભળાતો. એ અવાજમાં દર્દની કણસ જણાતી. કોસ હાંકતાં એની ધૂનમાં લલકાર્યે જતો, કોઈ ગીતને એના પ્રવાહમાં બળદિયા ક્યારેક ધીરૂ તો ક્યારેક ઝડપથી ફૂંડી ને થાળું છલકાવી દેતા. વાડીને તરબતર કરી દેતા ! રૂપાની રુક્ષતાને કોઈ લીલીકુંજર કરી શક્યું નહિ !

ભાઈબંધ વાડીએ મળવા આવે, પણ રૂપો એવો ખીલતો નહિ; મૂંગો થઈ સાંભળ્યે રાખે. એની એકલતાની પોટકી એણે સાચવીને ટાંગી દીધી'તી, વાડીના એકઢાળિયામાં. ખાટલી ઢાળી સૂનમૂન બેઠો રહેતો. કલાકો સુધી. એક રાતે રૂપાને તાવ ચડ્યો, તે આખી રાત બસ રાંપલ્યે રાખ્યાં ગીત ને ફિલ્મના સંવાદ ! સીમ આખી સાંભળે કાન સરવા પરબ ❖ ઓકટોબર, 2017

કરીને એમ ! ક્યારેક કરુણ થઈને ક્યારેક કરડાકીથી ક્યારેક ભીની આંખે બોલતો રહે ! રડતાં-હસતાં રૂપાની ડાગળી ચસકી ગઈ તે દિ'થી !

રૂપો પહેલાંની જેમ સવારે કોઈને કીધા વગર કાળી બંડી, ખમીસ ને બ્રીજીસ ઠઠાડી નીકળી પડતો જસદણ ભણી ! બાબુ કંદોઈ, જૂની ભાઈબંધીના નાતે રૂપા માટે ચા મંગાવે, અર્ધા-અર્ધા પીએ, સાથે ગરમ ગાંઠિયા-વણેલા-ખવરાવે ! રૂપો ગળગળો થઈ જાય ! બંડીમાં હાથ જાય, ભોંઠો પડે પાછો વળે ! પણ બાબુ તો ચોપડે માંડીને - રૂ.૧૦/- ફિલમની ટિકિટનાય આપી દોસ્તી નિભાવે !

ભલે લોકો રૂપાને ચસકેલ ગણે ! બાબુ કંદોઈ - સાચો મિત્ર - અવગુણ ચિત્ત ન ધરે ! તે રૂપાના મોઢે દિલીપકુમારની સ્ટાઈલમાં ડાયલોગ વૈજયંતીમાલા થઈને મૂંગે મૂંગે સાંભળેય ખરો ! ધીરે ધીરે રૂપાને સ્મૃતિભ્રંશ થતો ગયો. પણ ગીતો અને ડાયલોગ મોઢે કડકડાટ ! પોતે કોણ ? ક્યાંનો ? જેવી વિગતો વિસરાતી ગઈ ! સિનેમાનું બોર્ડ જ્યાં લાગતું એ માર્કેટના એક ખૂણામાં ગાભો નાખી પડ્યો રહેતો રૂપો ! કોઈ ઠહમશકરી કરનારા અર્ધા ચા પાઈને ડાયલોગ બોલાવરાવે !

બપ્પોરે રોજ બાબુ કંદોઈ ઘરેથી જમીને રૂપા માટે એક ડબરીમાં રોટલી, શાક ને લોટો ભરી છાશ લાવે ! હવે રૂપો ભૂખ્યો નથી કે તરસ્યો નથી. ખૂણે બેઠો રાજ્ય કરે છે ! બે ડાયલોગ સાંભળવાના બહાને રૂપાને જમાડે ! વાહ વાહ કરતો ! દૃશ્ય જોતાં સામેની દુકાનોવાળા બંનેની ભાઈબંધીનાં વખાણ કરતાં કહેતાં - 'રૂપલાને તો વૈજયંતીમાલા વળગી છે પણ આ બાબુને કોણ ?'... ને બધાંય આંસુ નીકળી જાય એટલું જોર-જોરથી હસી પડતાં !

□

સાભાર સ્વીકાર

છોરાંવઘાંઈ : હંસરાજ સાંખલા, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૨૮ + ૧૯૬
રૂ. ૨૨૫/- પ્રેમ ન જાણે પંથ : ડૉ. નવીનકા મોદી ૨૦૧૬, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૧૦૪ રૂ. ૧૦૦-૦૦ ને સમય જાગ્યા કરે : સોનલ પરીખ ૨૦૧૬, એન. એન. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, ૨૪ + ૧૭૪, રૂ. ૨૦૦-૦૦ એક મુઠ્ઠી હવા : નિરંજન અંતાણી ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન અમદાવાદ ૮ + ૧૨૮, રૂ. ૧૧૦-૦૦

નિબંધ

બાપાનો વારસો

■ ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ ■

મેં જોયા છે મારા બાપાને લાકડાં ફાડતા, ઘણ મારતા, ખેપ કરતા અને ફેરી કરતા. કહું ? મને સમજણ ફૂટી ત્યારે બાપા એમના પરિવાર માટે સખત ઝઝૂમતા હતા... .ઝઝૂમે કેવું ? - છ સંતાનો... આવક તો શૂન્ય. ધી, તલ લાવે... તે શહેરમાં જઈ વેચે. ફુગ્ગા લાવે, ફેરી કરે, તૈયાર કપડાં લાવે... ખેપ કરે... ખેતરમાં કંઈ પાકે નહિ, બપોર થાય... છોકરાં ભૂખ ભૂખ કરે... બાપા એમની આબરૂના જોરે ઉછીઉધાર લાવે... દિવસો ટૂંકા થાય. એમનો ભૂતકાળ ભવ્ય હતો, પણ વર્તમાન તેમની ભારે કસોટી કરતો હતો... પ્રત્યેક સવાર થાય અને હાય ! તેમની આંખોમાં મને નિરાશા ને નિસાસા જ વરતાય... એટલે મેં કમર કસેલી. તેમને સહાયરૂપ થવા માટે અભ્યાસની સાથે કમાણી કરવાનું શરૂ કર્યું. એક નાની દુકાનમાં નોકર તરીકે રહ્યો... નોકરી કરું... ઘરમાં થોડી મદદ કરું... હું સમજણથી જલદી મોટો થઈ ગયો - કિશોર અવસ્થા ભોગવ્યા વગર વટાવી ગયો.

એમાં ભણતર શિથિલ બન્યું. બાળપણ વિસારે જ પડ્યું. વ્હાલના માટે વલાખાં માર્યાં. બાળપણથી જ બધાં છોકરાં રમે છે એવી રમતો રમવાનું મારે ફાળે ના આવ્યું. હું ન પતંગ ઉડાડી શક્યો કે ન ગિલ્લીદંડા રમી શક્યો. હું નથી થઈ શક્યો કબડ્ડી કે ખોખોનો ખેલાડી. - અભાવોએ મારું ઘડતર કર્યું છે. બાપાની નિષ્ફળતાઓએ મને ઘડ્યો છે. બાપાના નિસાસાએ મને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે - સાહસિક બનાવ્યો છે. સમયે મને નાનો જ રહેવા નથી દીધો. નાનપણમાં મારે ગળે મોટપણનું માદળિયું બાંધી દીધું છે - બાપા મારી સફળતાનું અદૃશ્ય રહસ્ય બન્યા છે. બાપાને ત્યારે મેં રાહત આપી એનો સંતોષ તેમની આંખોમાં મેં વાંચ્યો છે. બાએ તેમના વતી મારો ખભો થાબડ્યો છે.

હવે તો ગામનું ઘર બંધ છે. બાપા દેવ થઈ ગયા છે. હું બરાબર પચીસ વર્ષે ગામમાં આવ્યો છું. ગામનો ભૌમિતિક આકાર પલટાઈ ગયો છે... હું ગામમાં હતો ત્યારે લાગતા વૃદ્ધો લગભગ વિદાય થઈ ગયા છે. તેમાંથી કેવળ છોટાકાકા જીવે છે - હું તેમના ઘરે જાઉં છું - જોઈને નહિ, પણ ઓળખાણ આપ્યા પછી તેઓ મને ઓળખે છે પછી કહે છે - 'રૂઘનાથનો દીકરો ?' હું - 'હા' પાડું છું. પછી શરૂ કરે છે -

'તારા બાપા જેવો કોઈ ભલો આદમી આ ગામમાં બીજો કોઈ મી જોયો નથી. એટલો ભલો કે સૌનું કામ કરે, કોઈને ત્યાં પ્રસંગ હોય એટલે તારા બાપાને સોંપી દેવાનું.. બચારાની ભગવૉને છેલ્લે છેલ્લે કસોટી કરી...'

એટલે ?

દસકો રપત પડી. પણ ભૈ તમે તિયાર થઈ જ્યું. ત્યારે તો બધું તારો બાપો સંભાળે, એણે તો બેચાર રાંડેલી બાઈઓના રંડાપા કઢાવ્યા... સૌ સંભારે દેવ જેવો તારો બાપ.' મને પછી ખબર પડી કે ગામમાં કોઈનાય ત્યાં પ્રસંગ હોય તો મૂળ માલિક તો પૈસા ખર્ચે પણ એમાં કેવી રસોઈ કરવી, કેમ કરવી, ક્યાં રાખવી, કેટલા માણસો થશે, કેટલો લોટ જોઈએ, કેટલું ઘી જોઈએ, કેટલી દાળ જોઈએ, ચોખા-શાકભાજી બધું જ માપ એમને મોઢે, એમને કોઈ મૂંઝારો જ નહિ, આખો પ્રસંગ ઉકેલી કાઢે. એમની હાજરીથી પ્રશ્નો ઊકલી જાય. કોઈ ઝઘડે તો એની પતાવટ પણ તે જ કરતા.

રસોઈનો ટેસ્ટ પણ એ કરે... એમના ચાખ્યા પછી ગામમાં કોઈને કંઈ કહેવાનું રહે નહિ... મોહનથાળ હોય કે મગજલાડુ હોય કે શીરો. મારા બાપાની હાજરીથી એમાં ચાર ચાંદ લાગી જતા... બાજુના રૂપાલ ગામે કંદોઈ એનો વેપાર કરે ત્યારે ગ્રાહકોને એવું કહે - 'રૂઘનાથભાએ ચાખેલો છે - પાસ કરેલો છે...' પાંચસો-હજાર માણસોને સાચવવા એમને માટે સાવ સરળ હતું. ઘીની પરખ તો એમની... ઘી આંગળી ઉપર લે અને કહી દે સાચું છે કે ખોટું. ઘણી વાર મોઢીને ત્યાં ઘીના ડબા પાછા મોકલી દેતા. મોઢી ઘણી વાર એમને લલચાવે પણ ખરો... પણ એમ દગો કરે તો બાપા શાના ? તારા મામાને પણ એણે ભણાવેલો...'

આજે તો મારા મહોલ્લાના વરવાબાપાના છોકરીની છોકરીનું લગ્ન છે... આવવાની ઝાઝી ઈચ્છા પણ ન્હોતી, પણ વરવાબાપાનો છોકરો સુખી થઈ ગયો છે... ક્યારેક કામ લાગે એવો છે એનો ફોન પણ આવેલો એટલે વિચાર્યું કે રવિવારનો દિવસ છે લાવને આંટો મારી આવું... મહોલ્લામાં લગ્ન હોવા છતાં મહોલ્લો સૂનો છે. કંઈ કેટલાંય ઘર બંધ છે - તૂટેલાં છે - એ ઘરના માલિકો ગામ છોડી શહેરમાં સ્થિર થઈ ગયા છે... મહોલ્લામાં જે લોકો નિવાસ કરે છે તેમણે તેમનાં આંગણાં જ રહેવા દીધાં નથી. સંડાસ-બાથરૂમ વધારાનો રૂમ ચણી લીધાં છે - કેટલી સંકડાશ ઊભી કરી દીધી છે ?

મારા બંધ ઘરની ચાવી પણ ક્યાં લાવ્યો છું ? બહારથી એનો દીદાર જોઉં છું. ઊધઈ ચઢી છે, પાટડા કાળા થઈ ગયા છે. ગોખલામાં ઉંદરોએ અવરજવર કરી એમાં ધબ્બા પાડ્યા છે... હિંચકો, રસોડું - હું જોયા કરું છું - ભગવાનનું કબાટ બારીમાંથી દેખાય છે. ગીતાનાં પાનાં ઉંદરોએ કાતરી કાઢ્યાં છે - જ્યાં બેસીને બાપા ગીતા વાંચતા એ જગ્યાનું લીંપણ ફાટેલું છે - કચરો પડ્યો છે. ધૂળ ધૂળ ધૂળથી જ આખા બંધ ઘરનો ચહેરો ધૂંધળો દેખાય છે... હું મારી આંખો લૂછું છું અને મારી પીઠે હાથ મેલી કોઈક મને કહે છે - 'દીકરા, ગામની આમ માયા સાવ ના મેલી દેવાય !' હું પાછો ફરી જોઉં છું તો કોઈ નથી... પણ એ મારા બાપાના જ શબ્દો મને લાગ્યા કરે છે.

બાપા, ટૂંકું ધોતિયું, સફેદ ખમીશ પહેરતા... સવારે વહેલા ઊઠે. ખેતરે જાય... દસ વાગે આવી ન્હાય - ગીતા વાંચે... ગામમાં કોઈનેય ત્યાં એમની જરૂર પડે તો એ હાજર થઈ જાય... જમણવાર ટાણે તો ખાસ... કોઈને ખળે અનાજ તોલવાનું હોય ત્યારે, કોઈને ઘરે ગોળ વેંચવાનો હોય ત્યારે, કોઈને ત્યાં શીરો શેકવાનો હોય ત્યારે, કોઈને

ત્યાં કાણ-મોકાણે જલું હોય ત્યારે - બાપાને સૌ યાદ કરતા... બાપા ઘરનું કામ માની સૌનું કામ કરતા પણ ખરા.

અમારા મહોલ્લામાં નાનીમા વિધવા થયેલાં, નાનીમાના ઘરમાં ખાવાય નહિ, એમના દીકરાના લગ્નની જવાબદારી એમણે ઉપાડી દીધેલી... હુંય ત્યારે સમજણો... નાનીમાને કશી ખબર પડવા દીધી નહિ. દિકરો પરણ્યો... આખો પ્રસંગ પોતે પૂરો પાડેલો... જાન લઈ નીકળેલા... માંડવાને દિવસે ગામ જમાડેલું... લાડવા હતા... રસોઈ તો એક નંબર... દાળ તો લોકો હરખાઈ હરખાઈને ખાતા... એના સબડકાનાં કાંઈ વખાણ થયેલાં... ગોરમહારાજ... રસાઈયા પણ એમ કહેતા... 'રૂઘનાથભઈ જેવા ચાખણિયા હોય તો રસોઈ કરવાની - વરાની મજા આવે... બાકી તો ઠીક મારા ભૈ...' હું એવા અનેક પ્રસંગો યાદ કરતો હતો. છેલ્લે ગામનાં માગણ આવી ચઢે એમનેય કંટ્રોલ કરી શકતા. એમનામાં કેટલું બધું ધૈર્ય હતું - કેટલી કુશળતા હતી... એ અંગે વિચારતો હતો... ત્યાં મહેશભાઈ આવીને કહી ગયા -

'બે માઈલ દૂર આવેલા બાલવાના હોલમાં જમવાની વ્યવસ્થા છે ત્યાં જવાનું છે.'

- જઈને જોઉં તો બૂફે... જમતાં જમતાં છોટાકાકાને મળ્યો... છોટાકાકાએ મને કહ્યું - 'ભૈ, બધું બદલઈ જ્યું... વરો ગોંમમાં કરવો હોય તો રૂઘનાથ જોઈએ - તારા બાપા વગરનો વરો, વરો જ ના કહેવાય ભૈ...'

હું તેમની તરફ તાકી જ રહું છું ને હું મારી આંખમાંથી બાપા ટપકી પડે છે. મને થાય છે બાપા, તમે મને વારસામાં ભલે માલમિલકતો ન આપી પણ તમે આપેલા અભાવોના વારસાએ જ મારું ઘડતર સાચું કર્યું છે.

સાભાર સ્વીકાર

ઊડીએ જાળસમેત : અમૃત બારોટ, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન અમદાવાદ ૬ + ૨૪૨, રૂ. ૨૦૦-૦૦, બંધ બાજી : બાલેન્દ્રુ શેખર જાની, ૨૦૧૬ હર્ષ પ્રકાશન અમદાવાદ ૮ + ૧૯૨ રૂ. ૧૫૦-૦૦, કેદી નંબર ૧૦૮ : કેશુભાઈ દેસાઈ ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ ૧૪ + ૧૭૮, રૂ. ૨૦૦-૦૦, ફેશબુકમાંના ચહેરા : મનીષૌ ગાલા, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ + ૨૮૦ રૂ. ૩૦૦-૦૦

આસ્વાદ

પ્રણવની દયા ખાતા સર્જકની ખુદાર ખુમારી !

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

ઓમ્
સાંજનું આકાશ
અને હું

આ ગ્રીષ્મની સમી સાંજનો સમય તો ખેતરમાંથી પાછો વળતો ખેડૂત છે.
આથમતું તેજ તો ઘેર જતું ગાયોનું ધણ છે અને
હડડતો વંટોળ તો મત્ત સીસોટતો બળદ
ખેતરમાંથી ચમકેલો વીકરેલો આકાશના સખત રસ્તાઓ પર ખરીઓ પછાડે છે.

હું ખૂબ થાકી ગયો છું કૂણી ઉમ્મરમાં. ઓમ તેં
આ લીલા ન રચી હોત તો મારું શું થાત !
આ કાન પાસે આવતી હવા તો આરતીની ઝાલર છે;
બળદની કોટે બાંધેલી ઘુઘરમાળ છે.

હું ખૂબ થાકી ગયો છું કૂણી વયમાં, ઓમ તેં
આ લીલા ન રચી હોત તો મારું શું થાત !
સામે - ગલીની સામે ખંડેર મકાનની છાજલીનો ઠોયો તો
દાદાનો સંચિત હાથ...

આ કવિતા આરંભી તે પૂર્વે ઊડી ગયેલી સુગંધી
તે અવાજ વગરની વાત હતી - હા હતી !

આ મક્ષિકાની ગતિરેખમાં જીવતું વિશ્વ ધબકે છે -
- આખું ઘર ધબકે છે એમાં -

હું ખૂબ થાકી ગયો છું કૂણી વયમાં,
હે ઓમ !
તેં આ તાયફો ન રચ્યો હોત તો તારું શું થાત ?!

(‘યામિની’માંથી સાભાર)

રાવજી પટેલ

કૃષિવિશ્વનો ભૌગોલિક પરિવેશ, પોતાની નિજી શૈલીમાં રચી આપતી આ ગદ્ય
રચના અવિસ્મરણીય સર્જક રાવજીનો ખુમાર પણ વ્યક્ત કરે છે.

સાંધ્ય પ્રકાશના ઝલમલતા આકાશમાં કવિનો હું ઓમ્કારને ઓઝટઝપટમાં કઈ

રીતિએ લે છે અને આદિથી અન્ત સુધી નભાવે છે તે કૃતિની પદાવલિ સાથે જ માણી
શકાય.

વેદનો પ્રથમ પ્રારમ્ભિક પવિત્ર ઉચ્ચાર ઓમ્, પરાત્પર પ્રણવનો આદિ પર્યાય.
એને સાથે રાખી, કૃતિના પદેપદે ઓમ્ને સીધા સોસરા સંબોધનની ઊંડળમાં લેવાનો
ઉપક્રમ નોંધપાત્ર. લિપિમાં ઓમ્ સાકાર છે એમ નિરાકાર હોવાના મત પણ ખરા.

અહીં સ્પેસ ખેતર રૂપે છે. ટાઈમ, સમય ગ્રીષ્મની સાંજ છે. હવે જોવાની મજા એ
છે કે કર્તા, ખેતરમાંથી પાછા વળતા ખેડૂતને સમયની ઉપમાનું પરિધાન કરાવે છે !

એટલું ઓછું હોય તેમ અસ્તાચલના તેજને ગાયોના ધણની તથા વાવંટોળને
બળદની ઉપમાથી નવાજે છે :

આથમતું તેજ તો ઘેર જતું ગાયોનું ધણ છે અને
હડડતો વંટોળ તો મત્ત સીસોટતો બળદ...

‘હડડતો’ અને ‘સીસોટતો’ બે શબ્દ, બોલીની તળપટ્ટી તાકાત સંકેતે. જોરથી હડી
કાઢવાનો કે ધસવાનો ધ્વનિ, ‘હડડતો’, ક્રિયાપદને પણ કાયનેટિક ઇમેજ (ગતિશીલ
કલ્પન)માં ધારવાનું નોંતરી શકે. એવી રીતે ‘સીસોટતો’ શબ્દ પણ નેત્રનાસિકાથી
ફૂંફાડા મારતો, સિસકારા કરતા ઉન્મત્ત વૃષભને વિઝ્યુઅલ ઇમેજ (તાદૃશ કલ્પન) રૂપે
પ્રત્યક્ષ કરી શકે.

બળદ કહો, વૃષભ માનો, ગોધો ધારો - કલ્પવાની છૂટ આ લખનારને
શેક્સપિયરની કૃતિ ‘મય એડુ એબાઉટ નર્થિંગ’ની પંકિત પાસે ખેંચી ગઈ :

‘ઈન ટાઈમ ધ સેવિજ બુલ ડથ બેર ધ યોક’

અહીં રાવજીનો બળદ શું કરે છે ?

‘ખેતરમાંથી ચમકેલો વીકરેલો આકાશના સખત રસ્તાઓ પર ખરીઓ પછાડે છે.’

કલ્પનાની લીલા જુઓ, રૂના પોલ જેવા વાદળભર્યા આકાશના પ્રવાહી રસ્તાને
જડબેસલાક ડામરના ‘સખત રસ્તાઓ’માં પલટી નાખ્યા !

કૂણી ઉમ્મરમાં પણ ખૂબ થાકી ગયેલો કાવ્યનાયક ઓમ્ને તુંકારપૂર્વક પૂછે છે : તેં
આ લીલા ન રચી હોત તો મારું શું થાત ?

ત્યાં કાન પાસે હવાનો સ્પર્શ થતાં જ બીજી બે વિભિન્ન ઓડિયો ઇમેજ (શ્રુતિ
કલ્પન) રણઝણે છે :

હવા તો આરતીની ઝાલર છે
બળદની કોટે બાંધેલી ઘુઘરમાળ છે

બીજી વાર પણ, એકની એક ફરિયાદ ફરી કરી છે : આ લીલા ન રચી હોત તો મારું
શું થાત ! ત્યાં નાયકની નજર, બાપદાદાના ખંડેરિયા મકાનની છાજલી તરફ પડતાં એક
નવી ઉપમા આકાર લે છે :

‘છાજલીનો ઠોયો તો દાદાનો સંચિત હાથ’

રચનાનું નાવીન્ય, કવિની કન્ફેશનલ કેફિયતના અણધાર્યા વળાંકમાં છેવાડે

નીખર્યું છે :

‘આ કવિતા આરંભી તે પૂર્વે ઊડી ગયેલી સુગંધી તે અવાજ વગરની વાત હતી - હા હતી !

તો હવે ? ‘આ મક્ષિકાની ગતિરેખમાં જીવતું વિશ્વ ધબકે છે - આખું ઘર ધબકે છે એમાં -’

હેટ્રસ ઓવ ટુ રાવજી... મક્ષિકાની ગતિરેખમાં જીવતા વિશ્વ સાથે આખું ઘર તો શું, સુજ્ઞ રસિકો પણ ધબકી જાય. ધડકી જાય.

થોભો, હજુ તો કૃતિની કલાઈમેક્સનો વળાંક આમળો હવે પ્રગટ્યો છે : હું ખૂબ થાકી ગયો છું કૃષ્ણી વયમાં, હે ઓમ્ !

તેં

આ તાયફો ના રચ્યો હોત

તો

તારું શું થાત ?!

અત્યાર સુધી જે ‘લીલા’ લાગતી તે છેક છેલ્લે ‘તાયફો’ બની ગઈ !

સાથોસાથ ‘મારું શું થાત !’નું આશ્ચર્યચિહ્ન અન્તે ‘તારું શું થાત ?!’ની પદરચનામાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન પછી આશ્ચર્યચિહ્નનું શિલ્પસ્થાપત્ય અંકિત છે.

કેવળ કલ્પનથી, ઉપમાથી કવિતા નથી થતી, કવિતાકળાથી ઉપમાકલ્પનની સાભિપ્રાયતા ઠરે છે.

‘મારું શું થાત’ની ચિંતાને ‘તારું શું થાત’નો વિસ્મયપ્રશ્ન, એબ્સ્ટ્રેક્ટ ઓમ્ને સાંકળવાનો પ્રયોગ રાવજી જેવો કો’ક કો’ક જ કરી શકે.

□

સાભાર સ્વીકાર

પ્રતિશોધ : ડૉ. નવીન વિભાકર, ૨૦૧૬, ગૂર્જર પ્રકાશન અમદાવાદ ૧૨ + ૧૭૬, રૂ. ૨૦૦, કોઈ તો નામ હોય પ્રેમનું : હર્ષદ જોશી, ૨૦૧૭, એમ. એન. સાહિત્ય પ્રકાશન આણંદ, પૃ. ૨૦૭, રૂ. ૨૦૦-૦૦ ભીતર રૂએ આયખું : ડૉ. દેવાભાઈ પ્રજાપતિ, ૨૦૧૬, રમ્નાદે પ્રકાશન ૮ + ૧૧૬, રૂ. ૧૧૦, નજરકેદ : મોહન પરમાર, ૨૦૧૬, રમ્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૬ + ૨૦૮, રૂ. ૧૮૦

વિશેષ

ઊડતી નજરે અવલોકનવિશ્વ

■ રઘુવીર ચૌધરી ■

પહેલાં નવલકથાઓનાં અવલોકન વાંચ્યાં. પંદર છે.

૧. ઉડિયા લેખિકા પ્રતિભા રાયની મહાભારત જેવું માળખું ધરાવતી નવલકથા ‘શેષ ઈશ્વર’ વિશાળ ફલક પર ગતિ કરે છે. ખ્રિસ્તી દંપતી એક અનાથ બાળકને ઉછેરે છે, ભણાવે છે. પણ સંતાનનો દરજ્જો નથી અપાતો. બાળક મસાક - યાયાવર નામ ધારણ કરે છે. ફેંકલીનને એનાં સંતાનો સાથે મોટરમાં પૂરી લોકોએ બાળી મૂક્યાં. મસાકે એના ફોટા પાડ્યા પણ પોલીસને સાચી વાત ન કરી. ડરીને ચાલ્યો ગયો. પછી નક્સલીઓની સાથે રહે છે. એ નક્સલી બનતો નથી, નક્સલીઓ એને જતો કરે છે. પછી દિલ્હી, વધુ ભણવા - સંશોધન કરવા પરદેશ. વર્ષાબહેન દાસ લખે છે : ‘મસાકે કોઈ પણ ધર્મ સ્વીકાર્યો નહીં, કોઈ પણ ધર્મનો અનાદર પણ કર્યો નહીં. પરંતુ એના પ્રશ્નોના જવાબ એને ક્યાંય ન મળ્યા. સત્યની શોધમાં આખી દુનિયામાં ફર્યો. કેટલીયે યુવતીઓ સાથે પ્રેમ કર્યો. પરંતુ મસાક દેહને નહીં, આત્માને શોધતો રહ્યો એટલે હંમેશાં એકલો પડી જતો.’ વર્ષાબહેને એમના લેખ સાથે વસંતકુમાર પંડાના લેખનો અનુવાદ પણ આપ્યો છે : ‘દાર્શનિક ગૂઢ તત્ત્વની નવલકથા’. એમાં સ્વરૂપચર્યા પણ છે.

૨. કમ્પઝ નવલકથા ‘કાર્વાલ્હો’ના ડી.એ. શંકરે કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ વિશે સંખ્યા ભટ્ટનો લેખ છે. નવલકથાકાર કે. પી. પૂર્ણચંદ્ર તેજસ્વી મહાકવિ કુવેપ્પુ - કે. વી. પુટપ્પાના પુત્ર છે. ભણ્યા પછી બધું છોડી નિસર્ગના ખોળે ખેતીમાં પડ્યા. ગમાર લોકોના પરંપરાગત જ્ઞાનનો મહિમા કર્યો. જંગલમાં નીકળેલી ટોળીનું ભ્રમણ રસપ્રદ છે. ઊડતી ગરોળીના મિથને કેન્દ્રમાં રાખી હળવી શૈલીએ ગંભીર નિરીક્ષણો રજૂ કર્યા છે. સર્વ ક્ષેત્રને સ્પર્શતી આ નવલકથા કદમાં નાની છે. સંખ્યાબહેન નોંધે છે : ‘અહીં મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રોની ગેરહાજરી છે, અને બીજાં પાત્રોને આપણે કથકની નજરે જોઈએ છીએ. પાત્રોની સંકુલતાને કારણે નહીં પણ વર્ણવેલ વિષયને કારણે આ નવલકથા રસપ્રદ બની છે.’

૩. પેરુમલ મુરુગનની તમિલ નવલકથાના અંગ્રેજી અનુવાદ પાયર (Pyre) ‘ચિતા’ વિશે શ્રી હિમાંશીબહેન શેલતે લેખક અને કૃતિનો અંતરંગ પરિચય કરાવ્યો છે. લેખક તરીકે પોતાનું મૃત્યુ જાહેર કરનાર પેરુમલ મુરુગન રૂઢિચુસ્તો સામે લડતા આવ્યા છે. મૂળ ‘પુક્કુઝ્હી’ - પાયર - ચિતા એ એક તમિલ યુવતીના જીવનનું પ્રતીક છે. વિધવા માનો દીકરો કુમારેસન શહેરમાં જઈ મજૂરી કરી બે પાંદડે થાય છે, પરનાતની સરોજને

પરણીને ગામ આવે છે. ઘરથી ગામ સુધી સર્વત્ર એનો તિરસ્કાર થાય છે. હિમાંશીબહેન નોંધે છે કે આખો સમાજ ખલપાત્રની જગા લે છે. પ્રેમાગ્નિ જેવો જ આ દ્વેષાગ્નિ પ્રબળ છે. જંગલમાં હાજત માટે સરોજાએ એક ખાડો શોધ્યો છે. એની ફરતેની આગ અને પતિની પ્રતીક્ષા - ‘સરોજાનો અંત કે માત્ર કથાનો ?’

શું તમિળનાડુનાં ગામડાં સૌથી વધુ ભયાવહ હશે ?

૪. પંજાબી નવલકથા ‘શાન્તિપરવ’ વિશે નીતિ સિંહના અંગ્રેજી લેખનો રમણભાઈ સોનીએ અનુવાદ આપ્યો છે. છ દલિત નવલકથા-શ્રેણીની આ ચોથી નવલકથા છે. લેખક દેવરાજ કાલી મુખ્ય ધારા અને દલિત અભિગમને સામસામે મૂકે છે. કૃતિ બે સ્તરે ચાલે છે. માત્ર ઔંશી પૃષ્ઠની આ કથા કલાત્મક અને બિનકલાત્મક લેખનરીતિ અપનાવે છે. એમાં બાર કથાનકો અને ત્રણ લવારા છે. ‘દલિતોની સ્થિતિનો બહુ વિલક્ષણ આલેખ આપે છે.’ એવું વડોદરાનાં અધ્યાપક નીતિ સિંહનું તારણ છે.

૫. કાશ્મીરી નવલકથાકાર અખતરની કથા ‘સુ તી જોલાન’ વિશે રતન તલાશીના લેખનો શ્રી બિપિન પટેલે અનુવાદ આપ્યો છે. આ પણ ‘સમાજનું પીડાકારી પ્રતિબિંબ’ છે. ‘આઝાદી પૂર્વેના કાશ્મીરના ગ્રામીણ પ્રદેશનું અહીં વર્ણન છે. મલ્લા કબીર, રમઝાન અને મુગલીનાં પાત્રો સાધારણ એવાં જ વિલક્ષણ લાગે છે. કથારસ પ્રબળ છે એમ નોંધાયું છે.

૬. ચેતન ભગતની સને ૨૦૧૬માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા ‘વન ઈન્ડિયન ગર્લ’ વિશે હિમાંશીબહેન શેલત લખે છે : ‘આખી વાતને એક સ્ત્રીના દષ્ટિકોણથી રજૂ કરવામાં આવી છે તે કારણે થોડી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ સાથે વાચકો એને જરૂર પસંદ કરવાના... એમની આગલી નવલકથા ‘હાફ ગર્લફ્રેન્ડ’ની સરખામણીમાં આ નવલકથામાં એમનો લેખનકસબ જરા વધારે ઘડાયેલો હોય તેવું જણાય છે. વાચકોના મનને ગલગલિયાં કરાવે તેવું લોકરંજક વિષયવસ્તુ પસંદ કરવામાં ચેતન ભગતને ઘણી સારી ફાવટ છે. તેથી જ તો તેમની વાર્તાઓ પરથી અગાઉ બે ચલચિત્રો ઊતરી શક્યાં છે.’

૨૮૦ પૃષ્ઠની આ નવલકથા લખવા પૂર્વે ચેતન ભગતે અનેક યુવતીઓની મુલાકાત લીધેલી. કથાનું મુખ્ય પાત્ર યુવતી છે. અગાઉની નવલકથાઓમાં પુરુષ મુખ્ય પાત્રનું સ્થાન પામતા. અહીં રાધિકા મહેતાના કંઠે વાર્તા રજૂ થઈ છે.

૭. મરાઠી નવલકથા ‘અવકાળી પાવસાચ્યા દરમ્યાનથી ગોસ્ટ’ના લેખક આનંદ વિગકર છે. એને વિશે સર્જક-વિવેચક અને સાહિત્ય અકાદમીના પ્રાદેશિક સચિવ શ્રી કૃષ્ણા કિંબહુનેનો લેખ છે. નવલકથાનો વિષય છે ખેડૂતોની દારુણ સ્થિતિ. લેખક સામાજિક-રાજકીય સ્થિતિના જાણતલ છે. સાથે કુદરતને પણ સાંકળે છે.

એક વ્યાકુળ ખેડૂત પરિવારની આ શોકાન્તિકા સાથે ઉષા નામની યુવતીનું પાત્ર વિધાયક ભૂમિકા રચે છે. એ સહનશીલ, સમજદાર અને સૃજનશીલ છે. પેલી શોકાન્તિકા સાથે આ શક્યતાનું નિરૂપણ સંતુલન સાથે છે. કૃષ્ણાજીને એક ‘સારા નવલકથાકારની વિશુદ્ધ નૈતિકતાનું પ્રમાણ’ જોવા મળ્યું છે. અનુ. અરુણા જોશી

૮. અમેરિકામાં રહી અંગ્રેજીમાં લખતા અખિલ શર્માની બીજી નવલકથા ‘ફિમિલી લાઈફ’ વિશે વાર્તાકાર-અનુવાદક શ્રી બિપિન પટેલે વિસ્તૃત લેખ આપ્યો છે. લેખકે એમના અંગત જીવનની ઘટનાઓને બિનંગત બનાવીને - તટસ્થતા કેળવીને રજૂ કરી છે. બિપિનભાઈ નોંધે છે : એમના જીવનમાં બનેલી દુર્ઘટનાથી તેમના સહિત માતાપિતાની જિંદગી જે રીતે તબાહ થઈ ગઈ હતી તેને નવલકથાબદ્ધ કરવામાં તેમણે ૧૨ વર્ષ લગી જહેમત કરી છે અને માનસિક તાણ અનુભવી છે. બે દીકરા બીરજુ અને અજયમાંથી અજયની નજરે કથા રજૂ થઈ છે. અસ્વાભાવિક અને સંકુલ જીવનરીતિનું નિરૂપણ કરીને પણ લેખકે કથારસ જાળવ્યો છે. હાસ્ય અને ગાંભીર્યને સંયોજતી લેખકની ભાષાશક્તિને શ્રી બિપિનભાઈ પટેલ બિરદાવે છે.

૯. ડેન બ્રાઉન અંગ્રેજીમાં લખતા અમેરિકન કથાકાર છે. એમની નવલકથા - રહસ્યકથા ‘ધી ઈન્ફર્નો’ વિશે તબીબ અને નવલકથાકાર પ્રદીપ પંડ્યાએ લેખ આપ્યો છે. કહે છે કે આ લોકપ્રિય નવલકથા પરથી ફિલ્મ પણ બની છે. નરક વિશે લખવા ડેન બ્રાઉન પ્રેરાયા એના મૂળમાં દાન્તેની ડિવાઈન કોમેડી છે. પ્રદીપભાઈ લખે છે - કથાનો વિલન ઝોબ્રિસ્ટ બહુ જ પૈસાદાર, અબજોપતિ છે. તેને વિશ્વની વધતી જતી વસ્તીની ચિંતા છે... તે એક જિનીયસ જનીનવિજ્ઞાની છે... તે એક એવી ટ્યૂબ બનાવે છે જેમાંથી એક પછી એક કોયડા નીકળતા જાય... આ આંટીઘૂંટીઓવાળી નવલકથા વૈજ્ઞાનિક સંકેતો પર ચાલે છે. છતાં રસ જળવાઈ રહે છે.

૧૦. ધ સેલઆઉટ નવલકથાના લેખક પોલ બીટ્ટીનો જન્મ અને ઉછેર અમેરિકામાં થયો છે પણ એ પોતાનું આફ્રિકન મૂળ ભૂલ્યા નથી. શ્રી રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજાએ ‘અશ્વેત ચેતનાનું સંવેદનશીલ નિરૂપણ’ શીર્ષકથી દીર્ઘ આસ્વાદલેખ આપ્યો છે. ભારતના દલિત લેખકોની જેમ બીટ્ટી છૂટથી શબ્દપ્રયોગો કરે છે. એમાં ગાળ કહેવાય એવા શબ્દો પણ છે. કથા ઘટનાપ્રધાન નથી. હાસ્ય અને કટાક્ષને લીધે રસ જળવાઈ રહે. ‘બોનબોનના પિતાએ જે વાતો કરી હોય તેને પોતાના નામે ચઢાવીને ફોય એશાયર સંશોધનપત્ર છપાવે અને આગળ જતાં ટીવી સિરિયલ રચીને પૈસા બનાવે.’ ...નાયકના પિતાનું મૃત્યુ પોલીસની ગોળીથી થાય છે. તેનો દોષ એટલો કે તે અશ્વેત હોવા છતાં કાર ડ્રાઈવ કરતો હતો.’ હાસ્યાસ્પદ ઘટનાઓને પડછે રચાતી કુરુણ પરિસ્થિતિ આ કથાની વિશેષતા છે.

૧૧. ડો. રાજીવ રાણે પાસેથી ‘કટિંગ ફોર સ્ટોન’ વિશે રસપ્રદ દીર્ઘ લેખ મળે છે. નવલકથાકાર ભારતીય મૂળના છે. ઈથોપિયામાં ઊછર્યા છે. એમની આ નવલકથા અમેરિકામાંથી પ્રકાશિત થઈ છે. ૬૭૦ પૃષ્ઠની આ કથાની ભૂગોળ ઘણી મોટી છે. એક જ ગર્ભનાળથી જોડાયેલાં બે સંતાનોના ભવિષ્યમાં સામ્ય હોઈ શકે ? આવા અનેક પ્રશ્નો તબીબી દષ્ટિએ સંશોધનનો વિષય છે. મેરિઓન અને શિવાનાં પાત્રો સાથે જેનેટ ઉમેરાય છે. નાની વયે શારીરિક સંબંધ બંધાવાથી માંડીને ક્રાંતિકારીઓના જૂથમાં જોડાવું, ભાગી જવું જેવી ઘટનાઓ વિવિધ સ્થળકાળમાં આલેખાય છે. લેખક અને વિવેચક બંને તબીબ છે એનો લાભ આ લેખને મળ્યો છે.

૧૨. ડૉ. રંજના હરીશે એમ. જી. વાસનજીની નવલકથા ‘ધ મેઝિક ઓફ સાયદા’ વિશે લખ્યું છે. વૈશ્વિક ડાયરફોરિક જીવનદષ્ટિ તથા વિવિધ ભાષાઓની છાંટ ધરાવતું ભાષાકર્મ રંજનાબહેનને નોંધપાત્ર લાગે છે. મોયેઝ વાસનજીનું મૂળ ભારતીય છે. પ્રસ્તુત નવલકથા કેનેડિયન અંગ્રેજીની કૃતિ ગણાય છે. રંજનાબહેન લખે છે : ‘૧૯૮૩માં વાસનજી પ્રથમ વાર સ્વદેશ, એટલે કે ભારત આવેલા. બાબરી મસ્જિદકાંડ તેમજ અયોધ્યાકાંડે તેમને હચમચાવી મૂક્યા હતા. આફ્રિકા અને ત્યાંની સ્વાહિલી ભાષા માટેનો વાસનજીનો પ્રેમ જાણીતો છે. કથાનો નાયક ડૉ. કમલ પૂજા આફ્રિકામાં દારેસલામની હોસ્પિટલમાં પથારીવશ છે ત્યાંથી કથા શરૂ થાય છે. રંજનાબહેનને નેરેટિવ ટેકનિકની દષ્ટિએ પણ આ નવલકથા નોંધપાત્ર લાગી છે. એ જ રીતે સઘળું છોડીને મૂળની ખોજમાં પાછા ફરવાની અભીપ્સા પણ નવી દષ્ટિ છે.’

૧૩. સ્વાતિબહેન જોશીએ સુઝન અબુલ્હાવાની નવલકથા ‘મોર્નિંગ ઈન જેનિન’ને મૂળસોતાં ઊપડેલાં લોકોની વાત તરીકે મૂલવી છે. લેખના આરંભે સ્વાતિબહેન કહે છે : ૧૯૪૮માં ઈઝરાયેલની એક રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપના થઈ ત્યારે અરબ પ્રજાને પોતાના વતનમાંથી કેવી રીતે વિસ્થાપિત થવું પડ્યું હતું એ વિશેની પેલેસ્ટિનિયન - અમેરિકન લેખક સુઝન અબુલ્હાવાની નવલકથા છે. જેનિન ગામનું નામ છે. ત્યાં શરણાર્થીઓની છાવણી છે. માતા ડાલિયાના હાથમાંથી ‘એક ઈઝરાયેલી સૈનિક એક બાળકને ઝૂંટવી લે છે અને ડેવિડને નામે મોટો થતાં એ એક ઈઝરાયેલી સૈનિક તરીકે અજાણતાં પોતાના જ લોકોને આવનારા યુદ્ધમાં મારે છે.’

ચાર પેઢીઓ અને છ દાયકાનું આ કથા આલેખન કરે છે. જેનિનની શરણાર્થી છાવણીમાં જન્મેલી અમાલના કથનકેન્દ્રથી વીતકકથા રજૂ થઈ છે. ‘છેવટે અમાલની પુત્રી સારા એ અન્યાયની વાત દુનિયા સામે મૂકવાનો નિર્ણય કરે છે.’

અહીં ૧૯૮૨માં ઈઝરાયેલે લેબેનોન પર હુમલો કર્યો એ ઘટના પણ નવું પરિમાણ સર્જે છે. અમાલ દીકરી સારાને એક સૈનિકની ગોળીથી બચાવવા જતાં મૃત્યુ પામે છે. સ્વાતિબહેનને કથાની ખૂબી એ લાગી છે કે કઠોર સંઘર્ષની પાછળ રહેલી માનવતાનું એ દર્શન કરાવે છે.

૧૪. અંગ્રેજી લેખક સલમાન રશ્દીની નવલકથા જેવી કૃતિ ‘ટુ ઈયર્સ એઈટ મન્યસૂ એન્ડ ટૂવેન્ટી એઈટ નાઈટ્સ’ વિશે ગુજરાતી નવલકથાકાર શ્રી વીનેશ અંતાણીએ ઝીણવટભરી ચર્ચા કરી છે. ઈરાનના ખોમૈનીએ ‘સેતાનિક વર્સિસ’ કૃતિને ઈસ્લામ વિરોધી ગણાવી રશ્દીની હત્યા કરવાની જાહેરાત કરી હતી. રશ્દીએ ગુપ્ત વાસમાં રહેવું પડ્યું હતું એ દિવસો પરથી આ શીર્ષક આપ્યું છે. વીનેશભાઈ ‘એરેબિયન નાઈટ્સ’ને યાદ કરે છે. ‘દર રાતે વાર્તા કહેનાર શહરઝાદ હજાર-હજાર રાત સુધી મૃત્યુના ભય સામે ઝઝૂમતી રહી હતી... રશ્દીને પણ શહરઝાદની જેમ રસપ્રદ વાર્તા કહેતાં આવડે છે.’

રશ્દી પોતાની કથાને ‘વોર ઓફ વર્લ્ડ્સ’ તરીકે ઓળખાવે છે. માનવજાતિ માટે આજનો સમય કટોકટીભર્યો છે. ‘ટાઈમ ઓફ સ્ટ્રેન્જનેસ’ છે. બારમી સદીના ઉદાર

માનવતાવાદી ચિંતક ઈબ્ન રશ્દને દેશનિકાલની સજા થઈ હતી. સલમાન રશ્દી એ વારસો નિભાવી રહ્યા છે. પણ એમની રચનારીતિ એબ્સર્ડ અને સર્રિયાલિઝમની કૃતિઓને અનુસરે છે. કથા આઠ ખંડોમાં વિભાજિત છે. એક હજાર વરસ પછી પણ પેલો ફેન્ટસીનો જિન બોટલમાં ક્યાંક કેદ છે. વીનેશભાઈને આ કથા જેટલી ગમી છે એટલી એમના વાચકોને ગમશે ?

૧૫. જુલિયન બાર્ન્સની નવલકથા ‘ધ નોઈઝ ઓફ ટાઈમ’ વિશે ભક્તિ વૈષ્ણવનો લેખ છે. શીર્ષક છે ‘સ્વ’-નું સંગીત અને સત્તાનો ઘોંઘાટ’ પ્રસ્તુત કથા ૨૦૧૦માં પ્રગટ થઈ છે. એમાં સંગીતકારના કપરા સમયનું આલેખન છે. સ્ટાલિનવાદની સરમુખત્યારશાહીના દમન વચ્ચે સંગીતકાર ‘પોતાની કલા પ્રત્યેની દૃઢ પ્રતિબદ્ધતા ટકાવી રાખે છે. પ્રો. ભક્તિ વૈષ્ણવ લખે છે : ‘આ નવલકથા તેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો, તત્ત્વચિંતન અને સંવેદનશીલતાના સુભગ સમન્વયને લીધે એક ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યિક સર્જન બને છે.’

આ પંદર વૈશ્વિક નવલકથાઓ યુગબોધ અને રચનારીતિની દષ્ટિએ પ્રભાવક લાગી. અવલોકનકારોએ ઝીણવટથી લખ્યું છે. આનું સ્વતંત્ર પુસ્તક થઈ શકે.

છ (સાત) અવલોકન વાર્તાસંગ્રહોનાં છે.

૨.૧૬ અસમિયા લેખિકા મૌશુમી કંદાલી વિશે વિવેચક પોરીનું પ્રાસ્તાવિક નોંધપાત્ર છે. ચોકઠાની બહારના આગિયા વિશે એ વાત કરે છે ‘જે લોકો ચંદ્રને જ પ્રકાશનો અધિકૃત સ્ત્રોત ગણે છે તેઓ, આગિયા સ્વયંપ્રકાશિત હોવા છતાં તેમની અવગણના કરે છે.’ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા મનુષ્યોના જીવનનું વૈવિધ્ય લેખિકાએ નિરૂપ્યું છે. દેવી કે ડાકણ નહીં, મનુષ્ય. એક વાર્તામાં મુખ્ય પ્રવાહમાં પાછો ફરેલો આતંકવાદી ખુદ આતંકનો ભોગ બને છે. લેખિકા પરિચિત સૃષ્ટિમાંથી અજાણી સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરીને વાર્તા રચે છે. અહીં વિરોધી પરિબળો એકમેકને નકારતાં નથી. અનુ. કિરીટ દૂધાત.

૨.૧૭ કેનેડામાં જન્મેલાં એલિસ મનરોની વાર્તાઓ વિશે કિરીટ દૂધાતે આસ્વાદમૂલક લેખ આપ્યો છે. પાત્ર-જીવનમાં આવતા વળાંકો એમણે ધ્યાનથી જોયા છે. ‘ડાયમેનશન્સ’ - વિવિધ પરિમાણ વાર્તા લગ્નસંબંધ-દ્વેષ-હિંસા વચ્ચે જીવતી માનવતાની ઝાંખી કરાવે છે. નાયિકા ડોરીનો પતિ લોઈડ જેલમાં છે. એણે ત્રણ સંતાનોની હત્યા કરી છે. એ માનસિક રીતે સક્ષમ રહ્યો નથી. પણ મૃત બાળકો આ વિશ્વમાં છે એવું એ એની પ્રજ્ઞાથી અનુભવી રહ્યો છે એવું એ પત્રમાં ડોરીને લખે છે. નાની વયના ડ્રાઈવર દ્વારા અકસ્માતની ઘટનાનું ડોરીના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વર્ણન વાર્તાની પરાવાસ્તવસૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવે છે. ‘કોઈની નિ:શબ્દ શાંત હાજરીની જરૂર’ પોતાનાં મૃત બાળકો અને જીવનમરણ વચ્ચે જોલાં ખાતા ડ્રાઈવર માટેની સહાનુભૂતિ વિસ્મયની ક્ષણ સર્જે છે. કિરીટભાઈ વાર્તાનું સંકલન અને મર્મસ્થાન બરાબર ચીધે છે.

૩.૧૮ સિતાંશુભાઈના લેખનું શીર્ષક છે : ‘આ વેદનાઓનું શું કરીશું ? - ડીના ગોલ્ડસ્ટોનની કથાસૃષ્ટિ’. વાર્તાસંગ્રહનું નામ છે ‘ટેલ મી વન થિંગ’. એ નામની વાર્તા

આઠમાંની એક છે. ૫૭ પૃષ્ઠનો વિસ્તાર ધરાવે છે. નાટ્યક્ષમ ચિત્રાત્મકતા છે. વાર્તાનો અંત કલાત્મક છે. ‘વરસો પછી જ્યારે ક્યારેક કોઈ મેંગીએ ઓશન પાર્કમાં વિતાવેલા ઉનાળાની વાત કાઢે છે, ત્યારે મેંગી એ સમયને મધપૂડાના સમય તરીકે યાદ કરે છે, જ્યારે પોતે મેક્સના પ્રેમમાં જરીક જરીક પડી ગઈ’તી. લ્યુસિયા એ ઉનાળાને શરમજનક સમય તરીકે યાદ કરે છે. અને રીચર્ડ એ વખતને યાદ કરવાની બિલકુલ ના પાડે છે.’ - આ અવતરણનું મૂળ અંગ્રેજી પણ વાંચવા મળે છે. સંપાદકશ્રી રમણભાઈએ એ માટે સહુને સૂચન કરેલાં. સિતાંશુભાઈએ કેવી પરિસ્થિતિ અને મનઃસ્થિતિમાં આ વાર્તાઓ વાંચી હતી એને વિશે વિસ્તારથી વાત કરી છે. ‘થાય કે આ વિશાળ - તોતિંગ અમેરિકાના પોતાના આંતરિક સાંસ્કૃતિક, મનોવૈજ્ઞાનિક સંબંધો કેવા હશે?’ ‘ગેટ યોર ડેડ મેન્સ કલોથ્સ’ - ‘મૈયતનાં કપડાં મફતમાં લો’ વાર્તા વિશે સિતાંશુભાઈએ રસપ્રદ અને વિસ્તૃત લેખ આપ્યો છે, છ પૃષ્ઠનો.

વાર્તા વિશેના અન્ય લેખો છે ઊડિયા લેખક ગૌરહરિ દાસના ‘કંટા ઓ અન્યાન્ય ગલ્પ’ વિશે ડૉ. રેણુકા સોનીનો લેખ, સિંધી વાર્તાકાર વાસુદેવ મોહીના સંગ્રહ ‘ચેકબુક’ વિશે જેઠો લાલવાણીનો લેખ, રણેન્દ્રના હિંદી વાર્તાસંગ્રહ ‘રાત બાકી’ વિશે ઓમપ્રકાશ શુક્લનો લેખ (અનુવાદ રમણીક સોમેશ્વર) અહીં વાંચવા મળે છે.

૧.૧૯ નાટક વિશે ત્રણ લેખ છે. શ્રી મહેશ ચંપકલાલે અરુણ શર્માકૃત ‘ચિત્રલેખા’ના રૂમા ફૂકને કરેલા અનુવાદ વિશે લખ્યું છે. ચિત્રલેખા નૃત્યાંગના છે. એની શિષ્યા અનુરાધા વિશે ચિત્રલેખાની ડાયરી દ્વારા અર્ણવ જાણે છે કે સમાજની તરછોડાયેલી કન્યાઓમાંની એક છે અનુરાધા. અર્ણવ લગ્નની ના પાડે છે. ‘પુરુષોની આવી અનૈતિકતા અને મિથ્યાભિમાન સામે બંડ પોકારતા નૃત્ય સાથે નાટકનું સમાપન થાય છે.’ આમ નોંધીને મહેશભાઈ કહે છે કે નવીનતા વસ્તુમાં નથી, રજૂઆતમાં છે. નૃત્યનો વિનિયોગ આ નાટકની ખાસિયત છે.

૨.૨૦ હિન્દી નાટક ‘તાજમહલ કા ઉદ્ઘાટન’ અજય શુક્લાનું બે દાયકાથી ભજવાતું લોકપ્રિય નાટક છે. કટાક્ષ એના મૂળમાં છે. બે અંકમાં વહેંચાયેલું આ નાટક ધ્વનિલ પારેખને વિશિષ્ટ લાગ્યું છે. ઐતિહાસિક નામો અને વર્તમાન ભ્રષ્ટાચારીઓને જોડીને નાટ્યકારે આકર્ષણ જગવ્યું છે. ગુજરાતીમાં આવાં રાજકીય કટાક્ષ ધરાવતાં નાટક લખાય એવી ધ્વનિલની ઈચ્છા છે. પણ કહેવું જોઈએ કે હાસ્ય-કટાક્ષનાં નાટકો ભાગ્યે જ કાલજયી થઈ શકે.

૩.૨૧ નાટ્યવિદ અને સર્જક નૌશિલ મહેતાએ સાયમન સ્ટ્રિફ્સના નાટક ‘ધ ક્યૂરિયસ ઈન્સિડન્ટ ઓફ ધ ડોગ’ (૨૦૧૨) અને એના દિગ્દર્શક મોરિયન એલિયટ (૨૦૧૬) વિશે લખતાં મૂળ નવલકથાની પણ ચર્ચા કરી છે. નવલકથા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં લખાઈ છે. એના પઠનનો વર્તમાન અને ભજવાતી ઘટનાઓનો વર્તમાન - એમ સમયના બે સ્તરના વર્તમાનમાં નાટક રજૂ થાય છે.

બગીચામાં વપરાતા ઓજારથી મિસિસ શિયર્સના કૂતરાનું ખૂન થયું છે. ક્રિસ્ટોફર બૂન નામનો પંદર વર્ષનો છોકરો પણ ખૂનીને શોધી કાઢવા માગે છે. આ છોકરો કોઈનો

સ્પર્શ સહી શકતો નથી. બીજા જે બોલે એને એ સાચું માની લે છે. એને જૂઠું બોલતાં આવડતું નથી. એની મા હયાત નથી. બે વરસથી એના પિતા એડબૂન કાળજી લે છે. નૌશિલભાઈ લખે છે : સંતાનને સ્પર્શ ન કરી શકતા, એકલા પડી ગયેલા બાપનું પાત્ર સંકુલ અને રોચક બને છે.

ક્રિસ્ટોફરને સમજાય છે : કૂતરાનો ખૂની એનો બાપ છે. મા મૃત્યુ પામી નથી, ભાગી ગઈ છે, પત્નો લખે છે. એની પાસે જવા નીકળેલા ક્રિસ્ટોફરની ટ્રેનયાત્રાનું દૃશ્ય યાદગાર બને છે. ક્રિસ્ટોફરનું ટ્રેનના પાટા નીચે આવી જવું, બચવું, બાપ પાસે આવવું, નાટક પૂરું થાય પછી પ્રગટ થઈ ગણિતનો દાખલો ઉકેલવા વિશે ક્રિસ્ટોફરનું બોલવું - આ બધાં વિશે વિસ્તારથી વાત કરીને નૌશિલભાઈ કહે છે : ‘નાટક અનેક કારણોસર ગુજરાતીમાં બનાવવું શક્ય નથી.’

જુદા હોવા વિશે, દુનિયાને વિસ્મયથી ઊઘડતી જોવા વિશેની મૂળ કથાનું આ નાટક નૌશિલભાઈએ પોણા બસો પાઉન્ડની (ચૌદ હજાર રૂપિયાની) ટિકિટ ખરીદીને જોયેલું.

કવિતા વિશે ૧૨ લેખ છે.

૧.૨૨ જન્મે ભારતીય પણ ગોત્ર અને સ્વભાવથી તિબેટના કવિ-વાર્તાકાર તેનઝિનનાં કાવ્યોનો શ્રી રાજેશ પંડ્યાએ અગાઉ અનુવાદ કર્યો હતો. એક કાવ્ય ટાંકીને એમણે લેખનું સમાપન કર્યું છે :

લોકો અમને શાંતિપ્રિય અને અહિંસક કહે,
એટલે હું ક્ષમા કરું છું મારા શત્રુને
જોકે ક્યારેક મને લાગે છે
મેં દગો દીધો છે મારા બાપને.

તેનઝિન ત્સુદુએ હિમાલયની સરહદ પર સડકકામ કરનાર એક ગરીબ તિબેટી શરણાર્થી પરિવારમાં જન્મેલા છે. તિબેટની મુક્તિ માટે સૂત્રો પોકારી જેલમાં પણ ગયા છે. એમના પુસ્તક ‘કોરા’માં ચૌદ કાવ્યો અને પાંચ ગદ્યરચનાઓ છે. તિબેટમાં મરવાનું સ્વપ્ન જુએ છે આ કવિ. એક નિબંધમાં તેનઝિન કહે છે : ‘અમારા ખેતરમાં વરસાદનું સ્વાગત કરાય છે, પરંતુ અમારા ઘરમાં નહીં. અમારું ચાળીસ વરસ જૂનું છાપરું ચૂવે છે.’ સહૃદયને અજંપ બનાવતા આ કવિ પ્રત્યે શ્રી રાજેશ પંડ્યા આત્મીયતા દાખવે છે એ મને ગમે છે.

૨.૨૩ રાજેન્દ્ર પટેલે કેનેડિયન અંગ્રેજી સર્જક માર્ગરિટ એલવૂડના તેરમા કાવ્યસંગ્રહ ‘ધ ડાર’ વિશે લખ્યું છે. ૧૯૩૯માં જન્મેલાં આ કવયિત્રી હાવર્ડમાં પીએચ.ડી. કરી કોલંબિયામાં અધ્યાપક થયાં. કાવ્યાત્મક નવલકથાઓ અને કથનાત્મક કાવ્યો લખ્યાં. રાજેન્દ્રભાઈના કહેવા મુજબ માર્ગરિટ એલવૂડ કેનેડાનાં મૂળ નિવાસીઓ અને અમેરિકન ઈન્ડિયન પ્રત્યે સવિશેષ નિસબત ધરાવે છે. ‘એ પૂઅર વૂમન લર્ન્સ ટુ રાઈટ’ કાવ્યમાં એક અભણ શ્રમજીવી સ્ત્રી પોતાના નામનો પ્રથમ અક્ષર ધૂળમાં પાડવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે એ જોઈ કવિ કાવ્યને અંતે કહે છે :

‘માટીનો લોંદો શું કહે છે ? તેનું નામ, જે આપણે ઉકેલી શકતાં નથી પણ અનુમાન કરી શકીએ છીએ ! તેનો ચહેરો જુઓને : ખુશખુશાલ ફૂલ ? ઝગારા મારતું ? જળમાં પ્રતિબિંબાતા સૂરજની જેમ.’

અહીં અન્ય કવિઓની પંક્તિઓ પણ વાંચવા મળે છે : ‘ઑલ ઘેટ આઈ કેન ડુ ઈઝ ટુ સી ડોર ઈન્ટુ ધ ડાર્ક’ - આઈરીશ કવિ સીમસ હીનિ.

૩.૨૪ શ્રી શિરીષભાઈ પંચાલે પ્રકાશરામ કુરીગાસીકૃત ‘કાશ્મીરી રામાયણ’ વિશે લખ્યું છે. કાશ્મીરીમાંથી હિંદી અનુવાદ રતનલાલ તલાશીએ કર્યો છે. પ્રકાશન આણંદની એન. એમ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજે કર્યું છે. શિરીષભાઈએ અન્ય રામાયણોના પ્રસંગો ટાંકીને તુલનાત્મક અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. લખે છે : ‘ઓગણીસમી સદીના આ કવિની રચના અધ્યાત્મ રામાયણ પર આધારિત છે. એમાં સાથે સાથે પ્રચલિત લોકકથાઓ પણ ગૂંથી લેવામાં આવી છે.’

ગ્રિયર્સને પણ આ રચનાનું સંપાદન કરેલું, સંક્ષિપ્ત.

અહીં રામને મળવા ભરત જાય છે ત્યારે કેકેથી સાથે છે, પશ્ચાતાપ કરે છે. સીતા રાવણ-મંદોદરીની પુત્રી છે એ કથાઘટક પણ નોંધપાત્ર છે.

૪.૨૫ ચિનુભાઈએ શીન-કાફ-નિઝામના ચોથા કાવ્યસંગ્રહ ‘રાસ્તા યે કહી નહીં જાતા’ વિશે ટૂંકો આસ્વાદલેખ આપ્યો છે. નિઝામ તખલ્લુસ છે. આ બ્રાહ્મણનું આખું નામ શિવ કિસન છે. એના પ્રથમ અક્ષર ઉર્દૂ લિપિ મુજબ શીન-કાફ થાય. અંજોયજીના નિકટના ચાહકોમાંના એક. રાષ્ટ્રીય સ્તરે પુરસ્કૃત.

સાત શેરની ગઝલનો પહેલો શેર છે :

બુંદ બન બનકે બિખરતા જાયે,
અક્સ આઈને કો ભરતા જાયે.

આઈનાના ખાલીપાને બિંબ ભરે છે એ કલ્પન રચાયું છે. એ માટે બુંદ બનીને વિખેરાતા જવાનું હોય. ચિનુભાઈ નિઝામના યુસ્ત કાફિયાને બિરદાવે છે.

૫.૨૬ સ્વ. નીતિન મહેતાના કાવ્યસંગ્રહ ‘અનિત્ય’ વિશે સેજલ શાહ અને રાધેશ્યામ શર્માના લેખ છે. ‘પ્રત્યક્ષ’ના આરંભિક તબક્કે નીતિન મહેતા સંપાદનમાં રમણભાઈ સોનીના સહયોગી હતા, જયદેવ શુક્લની જેમ.

કવિ-વિવેચક નીતિન મહેતાની નિષ્ઠા એમની ક્ષમતા કરતાં મોટી હતી. એમની સાહિત્યપ્રીતિ અનન્ય હતી. મુંબઈમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના એ અદના સંરક્ષક હતા. સેજલબહેને વિષાદપર્વ તરીકે આ મરણોત્તર સંગ્રહને મૂલવ્યો છે. મુદ્રણની ક્ષતિઓ વિશે ખેદ વ્યક્ત કર્યો છે.

રાધેશ્યામભાઈ નીતિન મહેતાની અછાંદસ રચનાઓનું નોખાપણું નોંધીને પ્રશ્ન કરે છે : ‘ભાષા અનિત્ય છે ? સંવેદના અનિત્ય છે ? સંવેદના જેમાં પ્રગટી એ અનુભવ અનિત્ય છે ?’

ક્યાં નિત્ય જોવા મળે છે એનાં ઉદાહરણો પણ રાધેશ્યામભાઈએ આપ્યાં છે. એમનું તારણ છે : ‘વર્તમાન કાળમાં વેદના, વૈભવ ને સંવેદનાને ‘પોતાની’ જ કહેવાય

એવી કલ્પન-પ્રતીક-ઉક્તિથી અભિવ્યક્તિ આપી છે.’

૬.૨૭ શંખ ઘોષના કાવ્યસંગ્રહ ‘તુમિ શુધુ નીરવં ચિત્કાર’ (૨૦૧૫) વિશે રણજિત દાસના અવલોકનને રણજિત સહાએ હિંદીમાં ઉતાર્યું અને રમણીક સોમેશ્વરે ગુજરાતીમાં. સંપાદકના આ પ્રયત્ન માટે માન થાય. લેખનું શીર્ષક છે : ‘પ્રેમ અને પ્રતિવાદનો શંખનાદ’. કવિનો જન્મ ૧૯૩૨માં બાંગ્લાદેશમાં થયો હતો ૧૯૪૮માં એમનો પરિવાર ભારતમાં સ્થાયી થયો. એમને ૧૯૧૬નો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયો છે.

શંખ ઘોષ સમાજનિષ્ઠ સર્જક છે. ‘નંદીગ્રામના નરસંહાર પછી તત્કાલીન શાસક પક્ષ વામપંથના વિરોધમાં થયેલા બુદ્ધિજીવીઓના આંદોલનનું નેતૃત્વ શંખ ઘોષે લીધેલું અને એનાથી જ પશ્ચિમ બંગાળમાં રાજકીય પરિવર્તનનો પ્રારંભ થયેલો.’ - આ શબ્દો શ્રી દાસના છે. સમાજનિષ્ઠા જેવો જ પ્રબળ છે રાગાવેગ.

‘તું કેવળ તું છે.

માત્ર તારી બે આંખો જ નહીં

આખું શરીર છે પદ્મજાત.’

શ્રી શંખ ઘોષ રવીન્દ્રનાથના વિશેષજ્ઞ છે એ ખ્યાતિ ગુજરાત સુધી પહોંચેલી છે.

૭.૨૮ સિંધી કવિ નામદેવ તારાચંદ્રાણીની રચના ‘મનુષનગરી’ વિશે શ્રી વાસુદેવ મોહીનો લેખ છે : ‘જ્ઞાન અને સંવેદનાની કવિતા’. નામદેવ ગુજરાતી પણ જાણે છે. મુદ્રણ માધ્યમ કરતાં વેબસાઈટ પર પુસ્તકો મૂકવાનું એ વધુ પસંદ કરે છે. ‘મનુષનગરી’ એમની દીર્ઘ કવિતા છે.

‘જ્ઞાન સદૈવ સીમિત, અજ્ઞાન તો નિર્મલ ઝરણું.’

૮.૨૯ મેં હિન્દી કવિ અને વિવેચક, કર્મશીલ સારસ્વત શ્રી અશોક વાજપેયીના ‘૧૬માં પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘નક્ષત્રહીન સમય મેં’ વિશે મેં વિસ્તારથી લખ્યું છે. આ એમનો પંદરમો સંગ્રહ છે. કવિ કહે છે :

આ ઘેરાતા ગાઢ થતા અંધારામાં
શું ક્યાંય કોઈ રોશની, એની નાનકડી તિરાડ
સાદ પાડે છે ?

અશોકજી વિદ્રોહી છે, પણ નિરાશ નથી. એક લઘુકાવ્ય છે :

‘તમારી બારી પાસે એક પંખી આવ્યું હતું
પોતાની પાંખોમાં સંપૂર્ણ સવાર લઈને.
ઉઘાડો બારી
જેથી ખૂબ નીલવર્ણુ ‘પ્રાત નભ’
અંદર આવી શકે.
બારી પાસે સવાર આવી છે.’

૯.૩૦ કવિશ્રી દિલીપ ઝવેરીએ બીલ વોલાકના કાવ્યસંગ્રહ ‘ધ લવર્સ બોડી’ની વિશેષતાઓ ચીંધી છે. લેખનું શીર્ષક સૂચક છે :

‘પ્રેમ સ-અવયવ દેહ છે. દિલીપભાઈએ તારવેલી કાવ્યપંક્તિઓ અપૂર્વ અને અનન્ય છે.

‘જ્યારે મને પાણીની મોકળાશથી તેં ઝાલી રાખ્યો.

ત્યારે મારી ભીતર તું ચાંદની લઈ આવી

*

તારા દેહમાં મેં પહેલી વાર અનુભવ્યું

જેને ધુમ્મસ સંતાડી રાખે છે

ઊંડે, અંતરોની ભીતર

સ્વપ્નોમાં.

૧૦.૩૧ સમગ્ર બ્રિટિશ કવિતાની ઓળખ - ‘બેસ્ટ ઓફ બ્રિટિશ પોએટ્રી ૨૦૧૫’ વિશે લખનાર શ્રી હરદીપસિંહ ગોહિલ અંગ્રેજીના અધ્યાપક છે. ગમી જાય તેવાં નહીં પણ વાસ્તવિક રીતે શ્રેષ્ઠ હોય તેવાં કાવ્યો એમિલી બેરીએ પસંદ કર્યાં છે. પ્રો. ગોહિલ આરિયા એબરની કવિતા ‘ફર્સ્ટ જનરેશન ઇમગ્રેશન ચાઈલ્ડ’ વિશે વાત કરતાં લખે છે : કવયિત્રી વ્યક્તિગત ઓળખ અંગેના પશ્ચિમ અને પૂર્વના દ્વંદ્વને અહીં પ્રતિબિંબિત કરે છે. કાવ્યની થોડીક પંક્તિઓ જુઓ :

‘ક્યારેક, હું એટલું જ વિચારી શકું છું કે

મારી માતાના નારીવાદી હોવાના કારણે જ

તાલીબાનીઓએ તેને કેવી યાતનાઓ આપેલી :

સતત તેત્રીસ દિવસ સુધી

એને ઊભાં જ રહેવું પડેલું

જીભ એની થીજીને મરી ગયેલી.’

આ સંપાદન સાંપ્રત સમયની વેદનાને વાચા આપે છે.

૧૧.૩૨ ‘ઓવર ધ મૂન’ ઇમ્તિયાઝ ધીરકરનો કાવ્યસંગ્રહ છે. એને વિશે કવિશ્રી ઉદયન ઠક્કરનો આસ્વાદલેખ છે. આરંભમાં વ્યક્તિગત પરિચય આપ્યો છે.

‘ઇમ્તિયાઝ ધારકરનો જન્મ પાકિસ્તાનમાં થયો, અને ઉછેર બ્રિટનમાં. વર્ષો સુધી ભારતમાં રહ્યા પછી તે લગ્ન કરીને વેલ્સમાં સ્થાયી થયાં. તે અચ્છા ચિત્રકાર પણ છે. અને તેમના પાંચેય કાવ્યસંગ્રહોમાં તેમનાં ચિત્રો મુકાયાં છે.’

‘ઓવર ધ મૂન’નાં મોટાભાગનાં કાવ્યો કરુણ રસનો અનુભવ કરાવે છે. પતિના મૃત્યુના સંદર્ભે મહિમા કર્યો છે જીવનનો.

અવતરણરૂપે આપેલી પંક્તિઓ કે કાવ્યો આજની રચનારીતિની વિશેષતાઓ ચીંધે છે. છેક સુધીની સાદગીને કાવ્યનો છેલ્લો શબ્દ નવું પરિમાણ આપે છે. ‘એકસોને એક’ રચના જુઓ :

‘ડોસો થા, સાવ ડોસો.

પહેર ઘરઘરાઉ ચંપલ અને સ્વેટર.

પાઈપની યુસકીઓ લે

ટાલિયો થા.

પાંઉ ખરીદ, ગણ તારા સિક્કા ગલ્લા પર ધીરે ધીરે.

ઉકાળેલું ઈંડું ખા.

સાથે બળી ગયેલો ટોસ્ટ જેમવાળો, રોજેરોજ.

આજકાલના જુવાનિયા વિશે કડવી ફરિયાદ કર.

સોફા પર બેસીને ટીવી જોયા કર.

તું એકસોને એક વરસનો થાય ત્યાં સુધી.

...ડોસો થા.

સાવ ડોસો, મારી સાથે.’

ઉદયનભાઈ નોંધે છે - ‘મારી સાથે’ શબ્દોથી એકાએક સભાન થવાય છે કે આ માણસ ડોસો થઈ શકવાનો જ નથી. આવી રહેલા વિરહની વાત કવયિત્રી (પોતાનાથી પણ) છાની રાખવા માગે છે, છેલ્લે સુધી.

૧૨.૩૩ ‘કાફે કાફકા’ એનરિકી મોયાની કૃતિ છે. વિવેચક છે શ્રી કમલ વોરા. કવિ વિધેનાવાસી છે, સ્પેનિશમાં લખે છે. એમનો કાવ્યમંત્ર છે ‘એવરીથિંગ ઇઝ પોએટ્રી, એન્ડ પોએટ્રી ઇઝ એવરીથિંગ.’

કમલભાઈ લખે છે : ‘આ કવિની માન્યતા છે કે અંગત લાગણીઓનું નિરૂપણ કે રૂપાન્તર કવિતા માટે યોગ્ય નથી. એ અન્ય વસ્તુ કે વ્યક્તિની કલ્પના કરીને કાવ્ય લખે છે, અન્યતાની કવિતા કરે છે, અને છતાં આ રચનાઓ આપણને સ્પર્શી જાય છે.’

વિધેનાના કાફે કાફકામાં કવિમિત્રો સાથે ૨૦૦૨થી ૨૦૦૫ દરમિયાન વાંચેલાં કાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે.

કવિની પંક્તિઓ છે :

‘જ્યારે કવિતા કશુંક મેળવે છે

કવિ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવે છે;

જ્યારે કવિ કંઈક મેળવે છે

કવિતા પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવે છે.

એક બીજી ઉક્તિ પણ નોંધવાનું મન થાય છે :

‘ડેન્માર્કમાં પક્ષીઓને ખ્યાલ નથી આવતો કે

માત્ર નિદ્રામાં જ મનુષ્યો

પક્ષીઓની જેમ ઊડી શકતાં હોય છે.

આત્મકથન - આત્મકથા બાર છે.

૧.૩૪ વિનોદ મહેતાના આત્મકથન ‘એડિટર અનપ્લગ્ડ’ વિશે ડંકેશ ઓઝા ઉમળકાથી લખે છે - ‘નિર્દેભ અને નિખાલસ તંત્રીની આત્મકથા’. અંગ્રેજી સાપ્તાહિક ‘આઉટલૂક’ના તંત્રી તરીકે વિનોદ મહેતાએ નિર્દેભ અને વાસ્તવિક ભૂમિકાએ કામ કર્યું. એમણે પોતાના કૂતરાનું નામ ‘એડિટર’ રાખેલું. આ આત્મકથા નવલકથાનો રસ પૂરો પાડે છે એમ પણ ડંકેશભાઈએ કહ્યું છે. એની સાથે એક પ્રકારનું સેક્યુલારિસ્ટ વ્યક્તિત્વ

પણ અનુભવાય છે. નિખિલ ચક્રવર્તી, ખુશવંતસિંહ અને અરુંધતી રાય એમને કેમ ગમે છે એની પણ અહીં ચર્ચા છે.

શ્રી વિનોદ મહેતા વાયકોના પત્રોને વધુ જગા ફાળવવા માટે જાણીતા છે. ‘એક સ્વિસ સ્ત્રીમિત્ર સાથેના સંબંધોથી તેમને એક દીકરી જન્મેલી. જેની તલાશ તેમને જિંદગીભર રહી.’ આવી નિખાલસતા પણ ધ્યાન ખેંચે છે. બીજો જન્મ હોય તો એ તંત્રી થવાનું પસંદ કરે. ‘દેશભક્તિ કર્મકાંડથી આગળની વસ્તુ છે.’

૨.૩૫ બકુલ ટેલરે અમરીશ પુરીની આત્મકથા ‘ધી એક્ટ ઓફ લાઈફ’ વિશે લખતાં નાટક અને ફિલ્મની ખૂબીઓ તારવી છે. ‘તપ્તાનો અભિનય કરતાં તમે પ્રેક્ષકોના શ્વાસનોય અનુભવ કરી શકો છો. જ્યારે તેઓ શ્વાસ લેતા હોય ત્યારે તેમના શ્વાસ પણ તમને સંભળાય છે. જ્યારે તમે તેમની પ્રતિક્રિયા જુઓ છો ત્યારે તમે હજુ વધુ સારો અભિનય કરવા ચાહો છો.’

એક બીજું વિધાન પણ નોંધપાત્ર છે : ‘૪૦ વર્ષ અને ૩૦૦ ફિલ્મો કર્યા બાદ હું પૂર્ણપણે સહમત છું કે થિયેટર સર્વોચ્ચ કલા છે.’

વિખ્યાત ગાયક-અભિનેતા સાયગલ પુરીના કાકાભાઈ થાય.

આ અંગ્રેજી આત્મકથા પત્રકાર જ્યોતિ સબરવાલે લખી આપેલી. પત્ની અને દિગ્દર્શક દૂબે પ્રત્યે અહીં આદર વ્યક્ત થયો છે.

૩.૩૬ શરીફા વીજળીવાળાએ હિન્દી લેખિકા મન્નૂ ભંડારીની આત્મકથા ‘એક કહાની યહ ભી’નો અંતરંગ પરિચય કરાવ્યો છે. હું મન્નૂજી અને રાજેન્દ્ર યાદવના લેખનથી અને અમુક અંશે વ્યક્તિત્વથી પરિચિત, પણ શરીફાજીનો લેખ વાંચતાં મન્નૂજીની પીડા અને રાજેન્દ્ર યાદવની જોહુકમી વિશે જાણીને વિચારમાં પડી ગયો. મન્નૂજી લખે, નોકરી કરે, પુત્રીને સાચવે અને રાજેન્દ્ર યાદવે એમની મિત્ર મીતા સાથે લગ્ન પછી પણ શારીરિક સંબંધો ચાલુ રાખ્યા. એ અંગે રાજેન્દ્ર યાદવનો ખુલાસો છે : ‘યહ સહી હૈ કિ મેરા પ્રેમ ઉસીસે રહા પર ઘર ચલાને કે લિએ વહ ઠીક નહીં થી, ક્યોકિ વહ બહુત હી દબંગ અખ્ખડ ઓર ડોમિનેટિંગ હૈ.’

આ બંને સર્જકોનું લગ્નજીવન પાંત્રીસ વર્ષ નભ્યું, મન્નૂજીને કારણે. વિચ્છેદ પછી મન્નૂજીને એકલવાયું લાગતું નથી. ‘તનાવરહિત પોતાનો સાથ અને પોતાનો સમય.’

ઈન્દિરાજીની હત્યા પછીના વાતાવરણ વિશેની નોંધ મન્નૂજીની સામાજિક નિસબત સૂચવે છે.

૪.૩૭ જેએનયુના વિદ્યાર્થીનેતા તરીકે જાણીતા થયેલા કન્હૈયાકુમારની આત્મકથા ‘બિહાર સે તિહાર’ વિશે ‘ભીતરથી ઈતર’ શીર્ષક આપીને શ્રી પરેશ નાયકે મહત્વના મુદ્દા તારવ્યા છે. શૈક્ષણિક-સામાજિક-રાજકીય વિમર્શનો આ વિચારમંચ છે.

કન્હૈયાકુમારનું કુટુંબ પણ વૈચારિક મૂડી ધરાવે છે. નાનાજી કોંગ્રેસી તો દાદાજી કમ્યુનિસ્ટ. આત્મકથાના પાંચ ખંડો છે : બચપણ, પટણા, દિલ્હી, જેએનયુ અને તિહાર.

શાળાનો એક તેજસ્વી સહાધ્યાયી પિતાના અવસાનને કારણે અભ્યાસ છોડી સાઈકલની દુકાનમાં પંચર બનાવવાના કામમાં જોતરાય છે !

લોકતંત્ર અને યુનિવર્સિટી વિશેના ઉદ્દગારો પ્રભાવક છે. ‘અગર યે સવાલ યુનિવર્સિટી મેં નહીં ઉઠેંગે તો ફિર મુઝે નહીં લગતા કી યુનિવર્સિટી હોને કા કોઈ અર્થ હૈ.’ લેખમાં પરેશની તટસ્થતા જેટલી જ વજનદાર આત્મીયતા વરતાય છે.

૫.૩૮ અમેરિકામાં વસતા વિવેચક અને આસ્વાદક તરીકે વ્યાપક આદર ધરાવતા શ્રી મધુસૂદન કાપડિયાએ ‘વહેન બ્રેથ બિકમ્સ એર’ - પોલ કલાનિધિ વિશે ટૂંકમાં યાદગાર લેખ આપ્યો છે. પોલ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન બેઉ ક્ષેત્રમાં ઊંડા ઊતરેલા છે. એ બધી વિગતો આપીને આ તબીબે આડત્રીસ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુની સાક્ષીએ કેવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં આત્મવૃત્તાંત લખ્યું છે - એનો મહિમા કર્યો છે.

ડોક્ટર પોતાને દર્દી તરીકે પણ જોતા રહ્યા છે. મધુસૂદનભાઈ લખે છે : ‘પોતે મૃત્યુને ચારે બાજુથી જોઈ શકે છે. એક સિદ્ધહસ્ત ડોક્ટર તરીકે ને એક અત્યંત બીમાર મરણાસન્ન દર્દી તરીકે એ લખે છે. લેપટોપની ચાવીઓએ જ્યારે એની આંગળીઓને ઈજા પહોંચાડવા માંડી ત્યારે ખાસ મોજાં પહેરીને એણે લખવાનું ચાલુ રાખ્યું. મૃત્યુના ત્રણ દિવસ સુધી એણે લખ્યું રાખ્યું. એ કહે છે કે મેં ફરીથી રસ્તો ઓળંગ્યો, ડોક્ટરમાંથી દર્દી તરીકે, નિર્માતામાંથી પ્રેક્ષક તરીકે, કર્તામાંથી કર્મ તરીકે.

આ પુસ્તક સૌથી વધુ વંચાતાં પુસ્તકોમાંનું એક છે.

૬.૩૯ મલાલાની આત્મકથા ‘આઈ એમ મલાલા’ (સહલેખક ક્રિસ્ટિના લેમ્બ) વિશે નીલિમા શુકલ-ભટ્ટનો લેખ વાંચતાં એમ લાગે છે કે મૂળ રચનાની સાથે વાચનયાત્રા થઈ રહી છે. નીલિમાબહેન અમેરિકાના મેસેચુસેટ્સ રાજ્યમાં વેલેસ્લી કોલેજમાં અધ્યાપન કરે છે.

મલાલાના પિતા ઝિયાઉદ્દીન યુસુફ ઝઈ બાળાઓ માટેની શાળાના સ્થાપક છે. મલાલાએ અગિયાર વર્ષની વયથી તાલીબાનોના સ્ત્રીશિક્ષણ વિરુદ્ધના ફતવાઓ સામે બોલવા માંડેલું. બ્લોગ શરૂ કરેલો. સને ૧૯૧૨માં તાલીબાન નેતાઓએ મલાલાની હત્યાનો નિર્ણય લીધો. બસમાં હુમલો થયો. ગોળીબાર જીવલેણ ન નીવડ્યો. પાકિસ્તાન સરકારે - ઝરદારીએ, તબીબોએ એને બચાવવા અસાધારણ પ્રયત્નો કર્યા, છેલ્લે એના કુટુંબ સાથે બ્રિટનમાં નિવાસ પામે છે.

પુસ્તક પાંચ ભાગમાં છે. વતન સ્વાત પ્રદેશનું વર્ણન રસપ્રદ છે. એના ભૌગોલિક સૌંદર્યનું, પશ્ચિમ સંસ્કૃતિનું આલેખન છે. મલાલા કહે છે : શિક્ષણ પૌર્વાત્ય કે પાશ્ચાત્ય હોતું નથી, શિક્ષણ માનવીય હોય છે.’ યુ.એન.માં આપેલા પ્રવચન પછી મલાલા આખા વિશ્વની દીકરી બની ગઈ એવું એના પિતાને લાગ્યું. નાની વયે સને ૧૯૧૪માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવી મલાલાએ સત્તર વર્ષની વયે આ પુસ્તક આપ્યું છે.

૭.૪૦ આયરલેન્ડની નેશનલ ગેલેરીના ક્યૂરેટર જેનેટ મેકલેને સંપાદિત કરેલું પુસ્તક ‘લાઈન્સ ઓફ વિઝન’ સાદા અર્થમાં આત્મકથન નથી. એક કલાકૃતિ પ્રત્યે બીજા સર્જકનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરતી વિવિધ રચનાઓનો સંગ્રહ છે. એને વિશે કવિશ્રી અદમ ‘ટંકારવી’એ સાહિત્ય અને ચિત્રકલાની ઊંડી સમજણ દાખવી છે. અદમભાઈના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ વિશેના લેખો પણ ધ્યાન ખેંચતા રહ્યા છે.

સને ૨૦૧૪માં ઉપર્યુક્ત ગેલેરીને દોઢસો વર્ષ થયાં. એ નિમિત્તે આયરલેન્ડના સાહિત્યકારોને આર્ટ ગેલેરીમાં નોતરીને પસંદગીની કલાકૃતિ વિશે સર્જનાત્મક પ્રતિભાવ આપવા કહ્યું. મળેલા પ્રતિભાવ વિશે અદમભાઈએ ઝીણવટથી વાત કરી છે. એક દાખલો જોઈએ : સને ૧૯૮૫માં સાહિત્યનું નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર આઈરીશ કવિ સીમસ હીનિએ પ્રતિભાવ રૂપે કાવ્ય મોકલ્યું. ‘ફોન કરી થોડા શબ્દો બદલ્યા, બેએક પંક્તિઓ બદલી. કાવ્ય પરિપૂર્ણ થયું તે પછીના દસમા દિવસે ૭૪ વર્ષની વયે એનું અવસાન થયું.’ જેને વિશે કાવ્ય લખાયું એ ચિત્ર કૈંચ ચિત્રકાર ગુસ્તાવ કાર્થબોટે નહેર વિશે સર્જેલું છે.

પુસ્તકમાં ૫૬ સાહિત્યકારોનું યોગદાન છે.

૮.૪૧ શ્રી વિપુલ કલ્યાણી બ્રિટનમાં ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવનાર પત્રકાર અને લેખક છે. એમણે અમીના કાછલિયાની આત્મકથા ‘વ્હેન હોપ એન્ડ હિસ્ટરી રૂલાઈમ’ વિશે લખ્યું છે. શીર્ષક આઈરીશ કવિ હીનિની કવિતામાંથી મળ્યું છે. વિપુલભાઈએ ટાંકેલી એ પંક્તિઓ માર્મિક છે : ‘ઈતિહાસ જણાવે છે, છેલ્લા શ્વાસ સુધી આશામાં ગરકાવ રહેવું નહીં. તેમ છતાં જીવનમાં એકાદ વાર ઈનસાફની કોઈક ભરતીછાલક આવી ચડે છે અને ત્યારે બસ, આસ્થા અને ઈતિહાસનું સાયુજ્ય રચાઈ શકે છે.’

અમીનાબહેન (૧૯૩૦) આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસનાં કાર્યકર્તા. રંગભેદ સામે લડ્યાં, આઝાદી માટે લડ્યાં. માર્ગ અહિંસાનો. આત્મકથામાં આવતા નેલ્સન મન્ડેલાના સંદર્ભો તેમજ પતિ યુસુફભાઈનાં સ્મરણો લેખિકાના ભાવવિશ્વનો અનુભવ કરાવે છે. વિપુલભાઈના અભિપ્રાયો અને અર્થઘટનો પણ અહીં સુલભ છે.

૮.૪૨ હિમાંશીબહેન શેલતે ઝુમ્પા લાહિરીની ઈટાલિયન ભાષામાં લખાયેલી ભાષાકેન્દ્રી આત્મકથાની છણાવટ કરી છે. કૃતિના નામનો અંગ્રેજી અનુવાદ થશે : ‘ઈન અધર વર્ડ્સ’.

ઝુમ્પાની માતૃભાષા બંગાળી, પણ ઘરમાં અંગ્રેજી બોલે. એમની અંગ્રેજી નવલિકાઓમાં વ્યક્ત થયેલું વિસ્થાપિત વ્યક્તિઓ અને પરિવારોનું જીવન કલાત્મક પરિમાણ પામ્યું છે. હિમાંશીબહેન કહે છે : ‘પ્રબળ કલ્પનાશક્તિ અને વિગતોનું નક્કર ચિત્રણ એમના કથાસાહિત્યનાં આગવાં લક્ષણ છે, એમનું કથાગુંફન પણ અત્યંત રસપ્રદ છે.’

ઈટાલિયન ભાષામાં લખવાનો સંકલ્પ, એક એક શબ્દ શીખવાનો, પ્રયોજવાનો રોમાંચ ધ્યાન ખેંચે છે.

‘લેટિનની જાણકારી ઝુમ્પા માટે લાભદાયી છે. પોતાના શોધનિબંધ માટે એ ‘સત્તરમી સદીના અંગ્રેજી નાટ્યલેખકો પર ઈટાલિયન સ્થાપત્યનો પ્રભાવ’ વિષય પસંદ કરે છે.’

લેખમાંથી ઘણાં વાક્યો ટપકાવી લેવાનું મન થાય : ‘પોતે લખેલું પ્રત્યેક વાક્ય એમને પુલ જેવું વરતાય છે.’ ‘મારા માટે તો લખવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન જ પુસ્તક જીવે

છે, પછી મારા પૂરતું તો એ મૃત્યુ પામે છે.’

ઝુમ્પા હવે અમેરિકામાં પાછાં આવ્યાં છે. કઈ ભાષામાં લખશે ?

૧૦.૪૩ મૃત્યુશાસ્ત્રવિનોદ - જુલિય બાર્ન્સના આત્મકથન-ચિન્તન ‘નથિંગ ટુ બી ફાઈન ઓફ’ વિશેનો લેખ છે. સર્જક શ્રી પ્રવીણસિંહ ચાવડાને આ પુસ્તક બિરદાવવા જેવું લાગ્યું છે. બાર્ન્સ બ્રિટનના જાણીતા કથાલેખક છે. વીસેક વર્ષથી એ ‘મોત પર મનન’ કરી રહ્યા હતા. પુસ્તક પ્રગટ થયું ૨૦૦૮માં.

‘ચીનમાં લીંબુ એ મૃત્યુનું પ્રતીક ગણાય છે.’ પ્રવીણસિંહજી લેખકના એક કિશોરાવસ્થાના મિત્ર એલેક્સના વૃત્તાંતથી લેખની ભૂમિકા બાંધે છે. બાર્ન્સને ઘણાં વર્ષ પછી જાણવા મળે છે એલેક્સે વીસેક વર્ષ પહેલાં આત્મકથા કરી હતી. કારણ ? પ્રેમસંબંધમાં વૈફલ્ય.

‘પશ્ચિમના આધુનિક મનુષ્ય દ્વારા લખાયેલું મૃત્યુનું ઉપનિષદ છે’ એમ કહી પ્રવીણસિંહજી લેખકનું એક યાદગાર વાક્ય ટાંકે છે, ‘હું ઈશ્વરમાં માનતો નથી પરંતુ, મને એની ખોટ સાલે છે.’

‘લેમન ટેબલ’ મૃત્યુ વિશે મનન કરતી મંડળીની કલબનો ઉલ્લેખ પણ નોંધપાત્ર છે. અસાધ્ય લાગતો રોગ ઉપવાસથી મટી જાય પણ પછી ઉપવાસી નક્કી કરે છે : ‘આટલે સુધી પહોંચ્યા પછી શીદ પાછા વળવું ?

૧૧.૪૪ ‘મેરિડ ટુ એ બેદૂઈન’ - માર્ગરાઈટ ગોલ્ડરમાલ્સેન વિશે ડૉ. ભારતી રાણેનો લેખ મળ્યો છે. છેલ્લા બે દાયકામાં ભારતીબહેને પ્રવાસલેખન અને કવિતાનાં પુસ્તકોથી ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

પ્રસ્તુત લેખ ‘પ્રાચીન નગરોની અર્વાચીન કથા’ એમની ક્ષમતાનો પરિચય કરાવે છે.

ભારતીબહેન આરબ રાષ્ટ્ર જોર્ડનની પેટ્રા નગરીના નિજી પ્રવાસ સાથે માર્ગરાઈટની આત્મકથાને જોડતાં રહ્યાં છે. ‘સમયથી અડધું પુરાણું’ નગર પ્રત્યક્ષ થાય છે. ન્યૂઝીલેન્ડમાં જન્મેલી ડચ મૂળની આ યુવતી આવેલી પ્રવાસે, પછી મોહમ્મદ સાથે પરિચય, વતન પાછી ફરી, ફરી પેટ્રા જવું, મોહમ્મદ સાથે લગન. ત્રણ બાળકો, આરોગ્યની સવલતો ઊભી કરવી, દુકાન શરૂ કરવી, વચ્ચે વચ્ચે આવતા વિવિધ દેશોના સંદર્ભો, પોતે મોહમ્મદના મૃત્યુ પછી પણ પેટ્રોનિવાસી રહી. છતાં વણઝારણનું જીવન જીવતી નારી તરીકે આ આત્મકથામાં સમગ્ર જીવનને પર્વતીય પરિવેશ અને ગુફાવાસી સૌંદર્ય સાથે રજૂ કરે છે. ૨૦૦૬માં પ્રકાશિત પુસ્તકની અગિયારમી આવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે. પંદર ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો છે. ભારતીબહેન છેલ્લે વસવસો વ્યક્ત કરે છે કે પોતે માર્ગરાઈટને પ્રત્યક્ષ મળી ન શક્યાં.

૧૨.૪૫ શ્રી વીનેશ અંતાણીએ રશ્દીની નવલકથા ઉપરાંત એમના આત્મવૃત્તાંત ‘જોસેફ એન્ટોન’ વિશે લઘુ લેખ આપ્યો છે. મૃત્યુદંડ ફરમાવવામાં આવ્યો એ વર્ષોમાં રશ્દીએ પોતાના બે પ્રિય લેખકો જોસેફ કોનરાડ અને એન્ટોન ચેખોવના પહેલા નામ પરથી પ્રસ્તુત નામ ધારણ કરેલું. વીનેશભાઈની દષ્ટિએ ‘જોસેફ એન્ટોન’ કટોકટીભર્યા

સાંપ્રત સમયમાં માનવસ્વાતંત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા કરતો મહત્વનો દસ્તાવેજ છે.

જીવનચરિત્ર વિશે અહીં ત્રણ અવલોકન છે.

૧.૪૬ દરબાર ગોપાળદાસ વિશે શ્રી રાજમોહન ગાંધીએ લખેલા જીવનચરિત્ર 'પ્રિન્સ ઓફ ગુજરાત'ની બધી મહત્વની વિગતો શ્રી અશોકભાઈ મેઘાણીએ નોંધી છે. દરબાર ગોપાળદાસના અવસાન પછી સાઠ વર્ષે ૨૦૧૪માં આ પુસ્તક લખાયું છે. એની પ્રસ્તુતતા અશોકભાઈએ ચર્ચા છે. 'આજના ૨૧મી સદીના ભારતને નેતાઓમાં જે જે યોગ્યતાની જરૂર છે - સાદાઈ, નિખાલસતા, નૈતિક હિંમત, વિચારોની દૃઢતા, શાંત આત્મવિશ્વાસ અને સંબંધોની શુદ્ધતા - આ બધી ગોપાળદાસમાં મોટા પ્રમાણમાં હતી.'

અશોકભાઈ ઉમેરે છે કે 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી'માં આવતું રાજા સુરેન્દ્રદેવનું પાત્ર દરબાર ગોપાળદાસના જીવન પરથી રચાયેલું. સને ૧૯૨૨માં અંગ્રેજ સરકારે એમનું રાજ્ય જપ્ત કરેલું.

રાયસાંકળી અને ઢસાનું નાનકડું રાજ્ય કેવો મોટો સંદેશ આપે છે અને દરબાર ગોપાળદાસ વિષમ સંજોગોમાં, બદનામી સામે પણ કેવા સ્વસ્થ - તટસ્થ રહે છે, ઢેબરભાઈ, બળવંતરાય મહેતા, બાબુભાઈ જશભાઈ એમને માર્ગદર્શક માનતા - આ બધી વિગતો એક વિરલ વ્યક્તિત્વ ઉપસાવે છે. પુસ્તક અંગ્રેજીમાં છે પણ અશોકભાઈનો લેખ વાંચતાં લાગે કે ગુજરાતમાં લખાયું હશે !

૨.૪૭ ડૉ. જ્યોર્જ બુહલરના વૈશાલી કરમરકરે લખેલા ચરિત્ર વિશે શ્રી દીપકભાઈ મહેતાનો લેખ છે. સંશોધક વિશે લખવાનો દીપકભાઈનો ઉમળકો અછતો રહેતો નથી. ૧૮૩૭માં જર્મનીમાં જન્મેલા, લંડન જઈ સંસ્કૃત અને ઈન્ડોલોજીનો અભ્યાસ કરનાર બ્યૂબરને નર્મદે યાદ કરેલા, આદરથી. સને ૧૯૬૩માં બ્યૂબર મુંબઈમાં ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શનના પદે નિમાયા. હિંદુ લૉ વિશેના એમના ગંજાવર કામની અહીં વીગતો મળે છે. દીપકભાઈ લખે છે : 'એક બાજુથી, જે અંગ્રેજ સરકારની તેમણે ૧૦ વર્ષ નોકરી કરી તેની જરૂરિયાતો અને માગણીઓ સંતોષવાની હતી તો બીજી બાજુ જર્મનીના ઈન્ડોલોજિસ્ટોની જમાતમાં પોતાના માટે માનભર્યું સ્થાન મેળવવાનું હતું.'

અંગ્રેજી-મરાઠીની સંશોધનપરંપરા વિશે દીપકભાઈ આદર વ્યક્ત કરી ગુજરાતી પાસે અપેક્ષા વ્યક્ત કરે છે.

૩.૪૮ શ્રી અરુણાબહેન જાડેજાએ નંદા પૈઠણકર-લિખિત જીવનચરિત્ર 'પ્રિય બાબુઅણ્ણા' વિશે વિસ્તારથી લખીને સર્જકતા સાથે પરિવારભાવ અને મૂલ્યોનો મહિમા કર્યો છે. આ ચરિત્ર મરાઠીના વિખ્યાત વાર્તાકાર - નવલકથાકાર જી. એ. કુલકર્ણી (૧૯૨૩-૧૯૮૭) વિશે છે. જી.એ. મંચના માણસ ન હતા. વ્યક્તિ તરીકે પોતાને અપ્રગટ રાખવા મથતા. કહેતા : 'મને શોધવો છે તો મારાં લખાણોમાં શોધો ને !'

એક હળવો પ્રસંગ લેખિકાએ નોંધ્યો છે : 'એક વાર મેં અણ્ણાને કહ્યું કે હું તમારી કોલેજમાં તમારા વર્ગો ભરવા આવું ? તો અણ્ણાએ ઘસીને ના પાડી. આ બાબતે એમની કોલેજમાં ભણતી મારી બહેનપણીઓ કહે કે તું તારે આવ ને, તારા ભાઈ તો

છોકરીઓની સામે જોતા જ નથી. એટલે તારા આવવાની કોઈ ખબર નહીં પડે. થયું એવું જ કે હું અણ્ણાનો વર્ગ ભરીને પાછી બહાર નીકળી ગઈ પણ એમને કંઈ ખબર પડી નહીં.'

જી.એ.માં રહેલા માણસાઈના ગુણ અરુણાબહેન એ રીતે વર્ણવે છે કે જાણે પોતે નંદા ન હોય !

૪૯. ડાયરીના સ્વરૂપનો એક લેખ છે. કર્મશીલ સારસ્વત પ્રા. સંજય શ્રીપાદ ભાવેએ વાચાણ્યાર્યાચી રોજનીશી - સતીશ કાળસેકર વિશે લખીને પોતાના વાચનપ્રેમને પણ છતો કર્યો છે. શ્રી સતીશ કાળસેકર સર્જક છે, એ સાથે અસાધારણ વાચનરુચિ ધરાવે છે. વાચકો વધે, પુસ્તકપ્રેમ પ્રસરે, એક પુસ્તકસંસ્કૃતિનું નિર્માણ થાય એ એમનું મિશન છે. બે મરાઠી સામયિકોમાં ૨૦૦૩થી ૨૦૦૮ દરમિયાન લખાયેલા સાઠ લેખો અહીં છે. હેતુ આવકારનો છે. મરાઠી-હિન્દીના કયા લેખકો કાળસેકરને પ્રિય છે એની સંજયભાઈએ આપેલી વિગતો જોતાં લાગે છે કે એ સમાજનિષ્ઠ છે, સંસ્કાર-સંવર્ધક છે. પ્રજાના કલ્યાણના નામે દંભ કરનાર નેતાઓની ટીકા પણ છે. કાળસેકર કહે છે :

'વાચન માટે આપણે આપણને મળેલી એક અને માત્ર એક જ જિંદગીનો અમૂલ્ય સમય આપતા હોઈએ છીએ... આપણે જે પુસ્તકો વાંચતા હોઈએ છીએ તેના પ્રકાશમાં પોતાની જિંદગીને તપાસતા હોઈએ છીએ.'

આ રોજનીશી ખિન્તાનો નહીં પણ ખુશીનો અનુભવ કરાવે છે એવું પ્રો. ભાવેનું તારણ છે.

૫૦. ઈન્ટરવ્યૂ આઈરીશ કવિ હીનિનો છે, ઈન્ટરવ્યૂ લેનાર પણ કવિ છે ડેનિસ ઓ ડ્રિસકોલ. અંગ્રેજીના અધ્યાપક રોકેશ દેસાઈએ આ મુલાકાતના મુખ્ય મુદ્દા તારવીને કવિતાની સમજણ કેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કવિ - કલો કે મહાકવિ શેઈમસ હીનિના ૧૨ કાવ્યસંગ્રહો, ૩ ગદ્યસંચયો, ૨ નાટકો અને ૧૩ જેટલા અનુવાદો પ્રકાશિત છે. પ્રસ્તુત મુલાકાત લેખિત પ્રશ્નોત્તર રૂપે લેવાઈ છે. હીનિ કહે છે : 'કેથોલિસિઝમ પાસેથી મને ગ્રેઈસ (કૃપા)નો ખ્યાલ મળ્યો છે, ને હું માનું છું કે આરંભે જ કોઈ ચોક્કસ ઊર્જા ન હોય તો કોઈથી આગળ વધી જ ન શકાય... એક અવાજની જરૂરિયાત છે, અથવા લયની આવશ્યકતા છે.'

બીજાં બે વિધાન પણ નોંધપાત્ર છે. સામાન્ય રીતે મારાં કાવ્યો યાદ કરેલી વસ્તુઓમાંથી ઉદ્ભવે છે... હું બહુ મોટો સંગ્રહખોર છું.'

અને આ વાક્ય તો ઘણું કહી જાય છે : 'જ્યારે બાળક જન્મે છે ત્યારે બાળક પર્યાપ્ત કરતાં વધારે હોય છે.'

વિવેચન વિશે છ લેખ છે.

૧.૫૧ શ્રી મધુસૂદન કાપડિયાએ 'બ્રેક, બ્લો, બર્ન' નામે કપિલ પોગ્લિઆના આસ્વાદ પ્રકારના પુસ્તકની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. કહે છે : 'પોગ્લિઆના શબ્દોમાં 'કાવ્યમાત્રનું વાચન અંતે અપૂર્ણ અને અધૂરું રહેવા સર્જાયું છે. પણ તેથી તે આપણને

અર્થઘટનની જવાબદારીમાંથી મુક્તિ નથી આપતું.’

ગ્રંથકારનું એક અન્ય વિધાન છે : ‘કવિતા એના લઘુક સ્વરૂપે વૈશ્વિક વિભૂતિને વાચા આપે છે. કવિતા કલ્પનાને ઉદ્દીપ્ત કરે છે અને આત્માને પ્રકૃતિલિત કરે છે.’

મધુસૂદનભાઈએ યુગબોધ, સાદગી જેવાં શીર્ષકો અંતર્ગત ચર્ચા કર્યા પછી એમિલી ડિકન્સન વિશે સ્વતંત્ર નોંધ કરી છે. ગ્રંથમાં ૨૮ કવિઓનાં ૪૩ કાવ્યો છે.

૨.૫૨. શ્રી જયેશ ભોગાયતા વાર્તાતત્ત્વ અને ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના અવિરત અભ્યાસી રહ્યા છે. શોર્ટ સ્ટોરી થિયરીઝ (સં. વોરીકા પેટિયા) વિશે લખતાં ટૂંકી વાર્તા વિશેની સમકાલીન વિચારણાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

‘અમેરિકન વાર્તાકાર ડોનાલ્ડ બાર્થેલામની વાર્તાઓનો આંતરકૃતિત્વ અને કોલાજની ભૂમિકાએ જે પદ્ધતિએ અભ્યાસ થયો છે તે પદ્ધતિ ઉપયોગી બને તેવી છે.’

લાઘવનું કાવ્યશાસ્ત્ર, કથાસાહિત્યનો અર્થ એ સ્તરરૂપ અર્થ નથી પણ તે અનુભવ વડે પ્રાપ્ત થતો અર્થ છે, એડગર એલન પોનું પ્રદાન, અનુઆધુનિક વાર્તાનું કાવ્યશાસ્ત્ર રચાય એની પ્રતીક્ષા - જેવા મુદ્દાઓ વિશે જયેશભાઈએ ઝીણવટથી પ્રાસાદિક શૈલીમાં ચર્ચા કરી છે.

૩.૫૩ બેન લર્નરકૃત ‘ધ હેટ્રેડ ઓફ પોએટ્રી’ (૨૦૧૬) વિશે શ્રી મધુસૂદન કાપડિયાનો લઘુલેખ છે. મુખ્ય મુદ્દો આ છે : લર્નર કવિતાનો જોરદાર બચાવ નથી કરતો. એને બદલે કેટકેટલા લોકોને કવિતાએ નિરાશ કર્યા છે, તેનાથી તે શરૂ કરે છે. એક નોંધપાત્ર વાક્ય છે : ‘કવિતા વર્ષા છે જે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વચ્ચેના અંતરને દૂર કરવામાં સહેજ માટે રહી જાય છે.’

૪.૫૪ શ્રી કિરીટ દૂધાતે એમની પેઢીના પ્રિય સર્જક મિલ્લાન કુન્દેરાકૃત ‘લાઈન સિન્કોન્ટર’ (અનુ. એનકાઉન્ટર - વિન્ડો એઈશર) વિશે મુદ્દાસર લખ્યું છે. આરંભ છે :

‘મિલ્લાન કુન્દેરા મૂળ તો ઈ.સ. ૧૯૨૯માં ચેકોસ્લોવાકિયામાં જન્મેલા નવલકથાકાર છે. પણ એમના વિચારો અને લેખનને લીધે ત્યાંના સત્તાધીશો સાથે વાંધો પડતાં ઈ.સ. ૧૯૭૫માં ફ્રાન્સમાં આવી વસ્યા અને ઈ.સ. ૧૯૮૧માં એ ફ્રેંચ નાગરિક બન્યા. એમણે ઈ.સ. ૧૯૮૬ પછી પોતાનું બધું વિવેચન અને સર્જન ફ્રેંચ ભાષામાં કર્યું છે.’

‘ધી અનબેરેબલ લાઈટનેસ ઓફ બિઈંગ’ નામની વિખ્યાત નવલકથામાં કુન્દેરાએ પ્રાગની વીસમી સદીના સાતમા-આઠમા દાયકાના જીવનનું ચિત્ર આપ્યું છે. કુન્દેરા કહે છે : નવલકથાકાર પોતાના સમયની છબિ સર્જનાત્મક દૃષ્ટિકોણથી ઝીલે છે, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અહેવાલ તરીકે નહીં. કિરીટભાઈ આવા સર્વસ્વીકાર્ય મુદ્દાઓ સાથે પ્રથમ નજરે આશ્ચર્ય થાય એવી વિગતો પણ નોંધે છે :

‘મને હંમેશા એવું લાગે છે કે બેકેટ અને જોયૂસ જે વ્યક્ત કરવા મથે છે તેને શેક્સપિયર વધારે કાવ્યાત્મકતાથી સચોટપણે અને વધુ પ્રબળતાથી વ્યક્ત કરે છે. :

કુન્દેરાના સંગીતપ્રેમનો પણ અંતે ઉલ્લેખ છે.

૫.૫૫ ‘ફિફ્ટી પોલિટિક્સ ક્લાસિક્સ’ ગ્રંથપરિચયનું પુસ્તક છે. એના સંપાદક

છે ટોમ બટલર બાઉડન. તબીબ અને લેખક-અનુવાદક શ્રી કિરણ શિંગલોતે ગ્રંથોની સામગ્રીને સાત ભાગમાં વહેંચીને સમજૂતી આપી છે. સ્વાતંત્ર્યવિચાર, સમાનતાનો અધિકાર, સક્રિય બનો, ભૂ-રાજકારણ, રાજકીય નેતાગીરી, શાસન અને રાજ્ય, રાજનીતિ અને દેશનું ભાવિ.

અવલોકનનું સમાપન આ પ્રમાણે છે : ‘માણસમાત્રનું મન બદલાય તો આપમેળે જગતની દશા અને દિશા બદલાય એવી ટોમ બટલર બાઉડનની દૃઢ પ્રતીતિ છે. વિચારકાંતિમાં જગતકાંતિનાં બીજ રહેલાં છે.’

૬.૫૬ ડો. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ બોર્હેસના લેખનમાંથી સુઝાન જીલ લેનિને કરેલા સંપાદન ‘ઓન રાઈટિંગ’નું સમાદરથી વિશ્લેષણ કર્યું છે.

બોર્હેસ (૧૮૦૯-૧૮૮૬) આર્જેન્ટિનાના સ્પેનિશ લેખક હતા. કળાજગત પરના એમના પ્રભાવનો ઉલ્લેખ કરીને ચંદ્રકાન્તભાઈ વિવિધ મુદ્દાઓની રસપ્રદ રજૂઆત કરે છે. મને સ્પર્શી ગયેલાં કેટલાંક વાક્યો અહીં ઉતારું છું : ‘મનુષ્ય શબ્દને શોધતો નથી, શબ્દ મનુષ્યને શોધતો આવે છે... લેખક વાર્તાને લખે છે કે વાર્તા લેખકને લખે છે?’

જર્મન અભિવ્યક્તિવાદના સંદર્ભમાં વિધાન છે : ‘યુદ્ધે આ આંદોલનને જન્મ નથી આપ્યો પણ યુદ્ધ આ આંદોલનને ન્યાયી ઠેરવે છે.’

શબ્દસંગીત વિશે - ‘જગત એ સતત પરિવર્તનશીલ સંવેદનનો પ્રત્યક્ષ છે. ગ્રામીણ સાંજ, ખેતરની વહેતી સુગંધ, ગળાને બાળતો તંબાકુનો સ્વાદ, રસ્તાને વીંઝતો પવન, આંગણીઓ ફેરવતાં એના પર વીંટાતી નેતરની ઋજુતા - આ બધું એકસાથે આપણી ચેતનામાં દાખલ થાય છે. ભાષા આ જગતના કોયડારૂપ વૈભવની સશક્ત વ્યવસ્થા છે.

ઈલિયડ, વ્હીટમેનના સંદર્ભે થયેલી ચર્ચા રસપ્રદ છે.

બીજાં કેટલાંક વિધાન : ‘સાહિત્યમાત્ર અંતે તો આત્મકથાત્મક’ હોય છે.’ ‘જો કવિતાને ઇતિહાસની આંખોથી ન જોઈએ તો બહુ ઓછી કવિતા ટકી શકે.’

‘મેઝિક રિયાલિટી’ માટે ડો. ટોપીવાળા ‘અભિચાર-વાસ્તવ’ સંજ્ઞા પ્રયોજે છે. ‘જાદુઈ વાસ્તવ’ કહેવાથી પણ ચાલે.

૫૭. સંશોધન વિભાગ અંતર્ગત અમેરિકન અંગ્રેજીનું પુસ્તક ‘નરસિંહ મહેતા ઓફ ગુજરાત’ સ્વયં સંપાદકશ્રી રમણ સોનીએ તપાસ્યું છે. નીલિમા શુક્લ-ભટ્ટનું આ પુસ્તક ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ન્યૂયોર્ક દ્વારા ૨૦૧૫માં પ્રગટ થયું છે. નીલિમાબહેને આ ગ્રંથમાં ‘આઈ એમ મલાલા’ વિશે લેખ આપેલો છે. એ સુવાચ્ય ગુજરાતીમાં લખાયેલો છે. નરસિંહ વિશેના એમના આ અંગ્રેજી ગ્રંથને રમણભાઈએ સમભાવથી મૂલવ્યો છે.

‘ગુજરાતના પરિવાર-સંસ્કાર અને સાહિત્ય-સંસ્કાર એમને નરસિંહને પામવા - સમજવામાં - અને એમને વિશે કામ કરવામાં - સ્વાભાવિક જ પ્રેરક બનેલા છે. નરસિંહ-પરંપરાના આ જન્મપ્રાપ્ત પ્રભાવને એમણે અમેરિકી સંશોધન-પરંપરાની પદ્ધતિથી રજૂ કરેલો છે. રમણભાઈ ઝીણું જોનારા છે તેથી એમને એટલું તો વરતાયું છે કે

પરબ ❖ ઓક્ટોબર, 2017

‘નરસિંહની કવિતામાંનાં માર્મિક ઊંડાણોનો પૂરો તાગ અહીં મળતો નથી.’

તેમ છતાં અન્યભાષી વાચકો માટે આ ગ્રંથ ઉપકારક છે એ એમણે ભારપૂર્વક નોંધ્યું છે. એમણે આ ગ્રંથને ‘જ્ઞાનકોશવત્’ કહ્યો છે.

પાટ. ‘ઇકોલોજિવિસ્ટિક્સ’ના લેખક ઍરન સ્ટિબ્બ ગ્લુચેસ્ટરશર યુનિવર્સિટીમાં ઇકોલોજિકલ ભાષાવિજ્ઞાનના રીડર છે. માનવવિદ્યા અને માનવ ઇકોલોજી બંનેના એ અભ્યાસી રહ્યા છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકના શીર્ષકમાં ‘ધ સ્ટોરીઝ વી લીવ બાય’નો પણ ઉમેરો થયેલો છે. અવલોકનકાર મોના પારખ સમજાવે છે કે આ ‘સ્ટોરીઝ’ વાર્તા કે કથાનકથી જુદી છે. ‘આપણી મરજી કે સભાનતા વિના તે આપણી સમક્ષ ફરી ફરીને પ્રગટ થતી હોય છે. આ સ્ટોરીઝ આપણી આસપાસના વાતાવરણના પાઠો, પ્રતિમાઓ અને અન્ય પ્રતિવિધાનો જેમ કે જાહેરખબરો, અહેવાલો, સમાચાર, પાઠ્યપુસ્તકો, સામયિકો, વાતચીત વગેરે મારફતે નીપજતી હોય છે.’

મોનાબહેને પુસ્તકનાં દસે પ્રકરણના મુદ્દાઓને વિશદ ગુજરાતીમાં રજૂ કર્યાં છે. એક જમાનામાં ધ્વનિઘટકો પર વધુ ભાર મૂકતું ભાષાવિજ્ઞાન કાલક્રમે પોતાનો વ્યાપ વધારતું જાય છે અને ભાષા એક સાંસ્કૃતિક ઘટના છે એનાં નવાં નવાં અર્થવલયો જગવે છે. વડોદરામાં ભાષાવિજ્ઞાન વિભાગ ટક્યો છે - વિકસ્યો છે એ આનંદની વાત છે. સાથે અને સાથી અજય સરવૈયા છે. બળવંતભાઈ પારેખને જેમાં સવિશેષ રસ હતો એ ‘જનરલ સેમેન્ટિક્સ’ સંવાદસાધનાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે. એ ભાષાવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રીય પ્રકરણ નથી, મોનાબહેનના લેખમાં એવું વિધાન છે કે લેખક સંવાદ-સંભાષા (ડિસ્કોર્સ)ની તપાસને ઉદ્દેશ નહીં પણ સાધન તરીકે જુએ છે.’ ભાષા અને ઇકોલોજી વચ્ચેનો વ્યાપક સંબંધ આ પુસ્તક સમજાવે છે. જગતદષ્ટિ, વિચારધારા, પ્રકૃતિ પ્રત્યેનું વર્તન, અર્થતંત્રનાં નવાં સ્વરૂપોનું અસ્તિત્વ-ની આંશિક અર્થઘટનાઓ અહીં પામી શકાય છે.

પાટ. હર્ષવદન ત્રિવેદી ‘ટ્રિવિટરેચર’ વિશે લખે છે. એલેક્સ એસિમન, એમેટ રેન્સીતનું આ પુસ્તક ભાષાવિમર્શ વિભાગમાં મુકાયું છે, સંપાદકશ્રીએ એને ટૂંકું અવલોકન ઠરાવ્યું છે, બે પૃષ્ઠનું હોવા છતાં.

લેખકો શિકાગો યુનિવર્સિટીના ૧૮ વર્ષના જુવાનિયા છે. એમને વિચાર આવે છે કે પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોને ટ્રિવિટરના માધ્યમમાં રજૂ કરવામાં આવે તો કેવું ? મર્યાદા ૧૪૦ કેરેક્ટરની (સ્વરવ્યંજન કે ધ્વનિઘટકની ?).

આ બંને યુવકો જાણીતા સાહિત્યકારોના પુત્ર છે એ વિગત પણ હર્ષવદન સાભિપ્રાય આપે છે. આ યુવકોને મહાન કૃતિઓ વિશે સામાન્ય જાણકારી હોય. વીસ વીસ જેટલાં ટ્રિવિટરમાં પચાસેક શ્રેષ્ઠ કૃતિઓને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ટ્રિવિટ અને લિટરેચર જોડીને ટ્રિવિટરેચર સંજ્ઞા યોજી. લેખને અંતે હર્ષવદને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘મરણોત્તર’ પર હાથ અજમાવ્યો છે. સુરેશભાઈ જોષી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પ્રશંસક ન હતા, એમની કૃતિ ‘મરણોત્તર’ સાથે મૂકીને એમને અન્યાય નથી કર્યો ? ‘ટ્રિવિટરેચર’ના ક્ષેત્રમાં તો સમજ્યા વિના પણ મજાક કરવાની છૂટ છે.

૬૦. મેઘના ભટ્ટ - દવેએ ડેવિડ ક્રિસ્ટલના પુસ્તક ‘ટેક્ટિંગ’ વિશે બે પૃષ્ઠનો લેખ

આપ્યો છે. નોંધે છે : ‘વિખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી ડેવિડ ક્રિસ્ટલે ઇન્ટરનેટની ભાષાનો ઊંડો અભ્યાસ કરીને તે અંગે પુસ્તકો લખ્યાં છે. ટેક્ટિંગ લેંગ્વેજ અને એની અસરોની છણાવટ કરતું આ પુસ્તક લોગોગ્રાફને કેન્દ્રમાં રાખીને ચાલે છે. ‘લોગોગ્રાફ એ એક અક્ષર, શબ્દ કે ચિહ્ન હોય છે જે કોઈ પણ લિખિત શબ્દ કે વાક્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

૬૧. શ્રી બિપિન પટેલે અર્થશાસ્ત્ર વિશેના થોમસ પીકટ્ટીના પુસ્તક ‘કેપિટલ ઇન ટ્રેવેન્ટિફર્સ્ટ સેન્યૂરી’ વિશે આદર વ્યક્ત કર્યો છે. બિપિનભાઈ ‘ધી ઇકોનોમિસ્ટ’નો હવાલો આપી આ ફેંચ અર્થશાસ્ત્રીને આધુનિક જમાનાના કાર્લ માર્ક્સ ગણાવે છે.

૭૦૦ પૃષ્ઠના આ બેસ્ટસેલર પુસ્તકના કેન્દ્રમાં છે આર્થિક અસમાનતા. લેખકે એક દાયકાની મહેનતથી આંકડા એકઠા કરીને તારણ કાઢ્યાં છે. બે ટકાથી ઍંશી ટકા સુધીના કર નાખવાની ભલામણ અને અન્ય મુદ્દાઓ વિશે થયેલા વિવાદની બિપિનભાઈએ નોંધ કરી છે. અંતે ભલામણ કરી છે : ‘આર્થિક અને સામાજિક નીતિમાં રસ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિએ આ પુસ્તક અચૂક વાંચવું જોઈએ.’ દરમિયાન બિપિનભાઈ એક સુદીર્ઘ લેખ આપી શકે.

૬૨. શ્રી રમેશ બી. શાહ અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક અને લેખક રહ્યા. સાહિત્ય, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ વિશેનું એમનું લેખન વંચાતું - આવકાર પામતું રહ્યું છે. રુચિર શર્માના પુસ્તક ‘ધ રાઈઝ ઍન્ડ ફોલ ઓફ નેશન્સ’ (૨૦૧૬) વિશે એમણે આપેલો અભ્યાસલેખ વાચકોની સ્મૃતિમાં ટકશે. રમેશભાઈ ભૂમિકા આપે છે :

‘દેશમાં જીડીપી વધવાનો આર્થિક દર ૬ ટકા કે તેનાથી વધારે હોય અને એ ઊંચો દર દસેક વર્ષ ટકી રહે - તો તે દેશની ચડતી ગણાય. એનાથી ઊલટું, દેશની જીડીપીનો વૃદ્ધિ દર બે ટકાથી ઓછો કે ઋણ થઈ જાય અને એ લાંબો સમય ચાલુ રહે તો તે દેશની પડતી ગણાય : એવી વ્યાખ્યા કરીને લેખકે રાષ્ટ્રની ચડતી અને પડતી માટેના દસ નિયમ આપ્યા છે.’

દસ નિયમો પૈકીના કેટલાક રાજકીય છે, કેટલાક શાસ્ત્રીય નહીં પણ અનુભવ-આધારિત છે. વસ્તીના મહત્ત્વ અંગે વાત કરતાં અમેરિકાનો દાખલો આપ્યો છે. અમેરિકામાં ઉત્પાદનપ્રવૃત્તિમાં સામેલ થઈ શકે એવી વયની (૧૫ થી ૬૪ વર્ષની) વસ્તીનો - શ્રમિકોનો વધવાનો દર ઘટી ગયો છે. ૨૦૦૫ પહેલાંના પાંચ દાયકામાં અમેરિકામાં શ્રમિકો વધવાનો વાર્ષિક દર ૧.૭ ટકા હતો, ૨૦૦૫ પછી એ દર ઘટીને ૦.૫ થઈ ગયો.’

આ નિયમના સમર્થનમાં લેખકે ૫૬ વિકાસશીલ દેશોનો અનુભવ ટાંક્યો છે. દેશની નેતાગીરી અને આર્થિક સુધારા માટેનું લોકોનું સમર્થન બીજો મુદ્દો છે. ત્રીજો મુદ્દો છે આર્થિક અસમાનતા. ‘ભારતમાં ૨૦૧૦માં ટોચના દસ અબજોપતિઓની સંપત્તિ જીડીપીના બાર ટકા હતી, જ્યારે ચીનમાં એ પ્રમાણ એક ટકા જેટલું હતું. દસ ટકા સુધી ચાલે.

રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર, મૂડીરોકાણ, ફુગાવો, ચલણનો વિનિમયદર, ધિરાણો અને નાણાકીય કટોકટી, સમૂહમાધ્યમોનો ઉન્માદ વિશે

દાખલાદલીલ સાથે ચર્ચા થઈ છે. એક વિધાન ટાળી શકાય એવું નથી : ‘૨૦૧૪માં ભારતમાં નવા નેતા આવ્યા છે, તેઓ ભારે લોકપ્રિયતા ધરાવે છે અને છતાં તેઓ મોટા આર્થિક સુધારા કરવાથી દૂર રહ્યા છે.’

૬૩. શ્રી ગુલામમોહમ્મદ શેખે શ્રી બી. એન. ગોસ્વામીના સચિત્ર ગ્રંથ ‘ધ સ્પિરિટ ઓફ ઇન્ડિયન પેઈન્ટિંગ’ વિશે વાત કરવા પૂર્વે સમૃદ્ધ ચિત્રકળા અને ઓછા સંશોધકોનો નિર્દેશ કર્યો છે. પૂર્વે જાતિગત અને ભૌગોલિક ધોરણે ઓળખાતા ચિત્રકળાના પ્રકારો, આશ્રયદાતાઓના નામે ઓળખાયા, પછી ચિત્ર સર્જકના નામ સુધી પહોંચે છે. ત્યાં સુધી ‘અનામી’ કે સહિયારા ચિત્રણની પરંપરા હતી. ડૉ. ગોસ્વામીએ અઢારમી સદીના ગુલેરવાસી કળાકારોની વંશાવળી શોધી.

૨જવાડાંને બદલે કળાકારના નામકરણનો માર્ગ ખૂલ્યો. અનામી કળા નામધારી થઈ. ડૉ. ગોસ્વામી પહાડી કળાના નિષ્ણાત છે. ૨૦૧૪માં એમણે ૧૦૪ ચૂંટેલાં ચિત્રોનો અનન્ય ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો - ‘ધ સ્પિરિટ ઓફ ઇન્ડિયન પેઈન્ટિંગ’. શેખસાહેબે આ ગ્રંથનો વિગતે પરિચય આપતાં ડૉ. ગોસ્વામીની સારસ્વત પ્રતિભાને પણ ઓળખાવી છે. કેટલાંક ચિત્રોનો મર્મ પણ સમજાવ્યો છે. ‘સૂરદાસની મેવાડી કૃષ્ણલીલામાં વેશની અદલાબદલી કરતાં રાધાકૃષ્ણનું અનેરું નિરૂપણ છે.’ આ લખનારને ડૉ. ગોસ્વામીને બે વાર સાંભળવાનો લાભ મળ્યો છે.

૬૪. ‘નીરખે તે નજર’ - ગુલામમોહમ્મદ શેખ વિષે પીયૂષ ઠક્કર અને જયદેવ શુક્લ જેવા સાહિત્ય અને ચિત્ર-સંગીત આદિ કળાઓના જાણકારોના અવલોકનનો લાભ મળેલો છે. હું આ ગ્રંથ વિશે બોલ્યો છું, અવલોકન લખી આનંદ પામ્યો છું. આ ગ્રંથ સચિત્ર તો છે જ, એનું વિષયવૈવિધ્ય અને પ્રયોજાયેલી ગુજરાતી ભાષા પણ સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ માગી લે.

પીયૂષ શેખસાહેબને કવિ-ચિત્રકાર કહેવાની સાથે વિચક્ષણ ગદ્યકાર કહે છે. ગ્રંથનાં લખાણોને આઠ ભાગમાં વહેંચીને ઓળખાવે છે. લેખને અંતે કહે છે : ‘ઈ.સ. ૧૦૦૦માં રચાયેલાં ભીમબેટકાનાં ભીતચિત્રોથી માંડીને ઈ.સ. ૨૦૦૧ સુધીની ભાતીગળ ચિત્રસૃષ્ટિને આ કળાકારે આવરી લીધી છે.

જયદેવ શુક્લે શેખસાહેબને મહત્વના ચિત્રકાર અને તેજસ્વી કવિ કહીને જે ઉખા અને ઊંડાણથી કળાજગતને એમણે માણ્યું છે એનો ઉલ્લેખ કરી બને એટલી વધુ વીગતથી ગ્રંથને તપાસ્યો છે.

જે ચિત્રો આસ્વાદ્ય લાગ્યાં છે એની રચનારીતિ પણ શેખસાહેબ સમજાવે છે. એમના સાહિત્યિક લેખનના સંદર્ભો પણ ઉપકારક નીવડે છે.

‘ગુલામમોહમ્મદ શેખના ‘ઘેર જતાં’ શ્રેણીના નિબંધોનું સર્જનાત્મક ગદ્ય અને ‘નીરખે તે નજર’ના કળાવિષયક લેખોનું ગદ્ય ધ્યાનથી તપાસવા જેવું છે. ગદ્યના વિધવિધ મરોડનો સ્વાદ ભાવકને ભાવી જાય છે.’

સને ૨૦૧૬માં પ્રગટ થયેલો આ ગ્રંથ આગળ-પાછળના સમયને અજવાળે એવો છે.

૬૫. ચલચિત્રની કલાના પરબંદા શ્રી અમૃત ગંગરના અહીં ત્રણ લેખ છે. (૧) ‘પ્રોજેક્શન ઓવ્ મેમરી’ના લેખક રિચર્ડ આઈ. સૂચેન્સ્કી અમેરિકન પ્રાધ્યાપક છે. ચલચિત્રની કળાના ઊંડા અભ્યાસી છે. આઠ કલાક પાંચ મિનિટ જેટલી લાંબી ફિલ્મો (એમ્પાયર-૧૯૬૪) આપણી નીરખવાની અનુભૂતિ (પર્સપ્શન) અને સંવેદનને કેવી રીતે અસર કરે છે એનો નિર્દેશ કર્યો છે. હંગેરીયન દિગ્દર્શક બેલા ટોટની ‘સેતાન-તોન્ગો’ ફિલ્મને લેખક ‘મોડર્નિસ્ટ એપિક’ કહે છે.

દેવયાની હલદરના પુસ્તક ‘ઈલ્યુમિનેટિંગ’ વિશેનો લેખ પણ ટૂંકો છે. આ પુસ્તક ઘટક વિશે કેટલીક નવી આબોહવા લઈને આવે છે. અમૃતભાઈને અહીં માર્ફ્સવાદી અભિગમ હતો થતો વરતાય છે. ઋત્વિક ઘટક (૧૯૨૫-૧૯૭૬) બંગાળના ભાગલાથી વ્યથિત હતા એના નિર્દેશ એમની ફિલ્મોમાં મળી આવે છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના અડૂર ગોપાલકૃષ્ણને લખી છે.

ત્રીજું પુસ્તક ફિલ્મ્સ ઓફ અડૂર ગોપાલકૃષ્ણન વિશે છે. લેખક છે સુરંજન ગાંગુલી. લિટરરી ફેસ્ટિવલમાં બેએક વાર અડૂરજી સાથે બેસવાનો - બોલવાનો લાભ મળ્યો છે. શ્રી અમૃત ગંગરે આ દીર્ઘ લેખમાં આ ભારતીય ફિલ્મ-દિગ્દર્શકની વૈશ્વિક ખ્યાતિનો ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું છે કે મલયાલમમાં અડૂર વિશે પાંચ અને અંગ્રેજીમાં ચાર પુસ્તકો લખાયાં છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક સુરંજન ગાંગુલી કોલોરાડો યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક છે. એમને અડૂરની વિશેષતાઓ આ પ્રમાણે લાગી છે : ‘ઘર અને ઓળખની શોધ, વિસ્થાપનની આશંકા, સત્તા અને તેનો દુરુપયોગ, ઈતરત્વ, અલ્પતમતા, પારકી વ્યક્તિની ભૂમિકા, અપરાધભાવ અને પાપમુક્તિ.’ કેટલીક કૃતિઓ વિશે વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કર્યું છે. અડૂરની ફિલ્મોસોફી યથાર્થવાદી છે. બજારુ થયા વિના એમણે અડધી સદીમાં બાર ફિલ્મો બનાવી છે.

૬૬. ‘નિકટવર્તી નહીં પણ હવે દૂરવર્તી વાચન’ શીર્ષકથી હર્ષવદન ત્રિવેદીએ ફ્રાન્કો મોરેત્તિના દસ લેખોના સંગ્રહ ‘ડિસ્ટન્ટ રીડિંગ’નો પરિચય આપ્યો છે. ૧૯૮૦ના દાયકામાં મોરેત્તિએ તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ ભૂમિકારૂપ નીવડ્યો. આ પરવર્તી સંગણનાત્મક અભિગમ ડિજિટલ યુગને કારણે સુગમ બન્યો છે. સાથે પ્રશ્ન પણ ઊભો થયો છે : શું કમ્પ્યુટરો વિવેચકનું સ્થાન લેશે ?

ગુજરાતીમાં સુરેશ હ. જોષીએ તો હિન્દીમાં નામવરસિંહજીએ કૃતિના આંતરવિશ્વના સઘન અભ્યાસ પર ભાર મૂકીને આસ્વાદ્યમૂલક વિવેચન કર્યું છે. મોરેત્તિની પદ્ધતિમાં રસકીય અભિગમની શક્યતા છે કે કેમ એ વિશે હર્ષવદને લખવાનું બાકી છે. અહીં કૃતિનો ‘સાક્ષાત્કાર લાઇબ્રેરીમાં નહીં પણ લેબોરેટરીમાં કરવાનો છે’, ‘ઝૂમિંગના કારણે કૃતિવિશ્લેષણની આ બંને પદ્ધતિઓ પૂરક બની છે.’ ઈન્ટરનેટ, અંકીય માનવિકી, યુરોપની ૧૯મી સદીની આશરે ૩૫૦૦ નવલકથાઓ ભેગી કરી, ડિજિટલ ડેટાબેઝ તૈયાર - આ બધી વીગતો નવીનતાને કારણે ધ્યાન ખેંચે છે.

૬૭. હર્ષવદનનો ત્રીજો લેખ ‘પતંજલિવિરચિત વ્યાકરણ મહાભાવ્યમ્’ વિશે છે.

અનુવાદક છે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક હરિનારાયણ તિવારી.

લેખ વાંચતાં લાગે કે હર્ષવદને તિવારીજીના અનુવાદને અને એ માટે એમણે કરેલા પુરુષાર્થને ચિકિત્સક નજરે જોયો છે. આરંભે ગ્રંથનો મહિમા કર્યો છે :

પાણિનિકૃત ‘અષ્ટાધ્યાયી’ વ્યાકરણના ક્ષેત્રે ભારતનું વિશ્વને પ્રદાન છે. પાણિનિ ‘ભગવાન’ વિશેષણથી અમસ્તા વિભૂષિત નથી. જેવો મહાન ગ્રંથ એવું જ અનન્ય સાધારણ પતંજલિવિરચિત મહાભાષ્ય. હર્ષવદન લખે છે : ‘વિશાળ કલેવર તથા વિષયની અર્થગંભીર છણાવટને કારણે આ ગ્રંથ મહાભાષ્ય તરીકે ઓળખાય છે. સંસ્કૃતમાં ભાષ્યો અનેક છે પણ મહાભાષ્ય તો એક જ છે...’ ડૉ. તિવારીએ ૮ ખંડો અને ૫૧૯૮ પૃષ્ઠોમાં અનુવાદ પ્રસ્તુત કર્યો છે.’

સંવાદ પદ્ધતિએ રચાયેલો પૂર્વ પક્ષ - ઉત્તર પક્ષની પ્રબળ વકીલાત કરતો ૨૨૦૦ વર્ષ જૂનો આ ગ્રંથ હિંદીમાં અવતારવા સાથે તિવારીજીએ વિશેષમાં ક્યાં શું કરવા જેવું હતું એ પણ હર્ષવદને પોતે થાપ ખાઈ ન જાય એની કાળજી રાખીને નોંધ્યું છે. પણ મુખ્યત્વે સમાદર વ્યક્ત કર્યો છે. એમને લાગે છે કે એમની જેમ બીજાઓને પણ આ ગ્રંથમાં રસ પડશે. કારણ ? ‘પતંજલિએ પોતાના ગ્રંથમાં વ્યાકરણની ચર્ચા કરતાં કરતાં લોકજીવનની અનેક બાબતો વણી લીધી છે.’

૬૮. વેણુ મહેતાકૃત ‘લર્ન ગુજરાતી’ને ડૉ. નરેશ વેદ ‘ગુજરાતી ભાષા શીખવાનો એક ઉપયોગી સંદર્ભગ્રંથ’ ગણાવે છે. ગુજરાતી પ્રજાની સાહસિકતા, બિનનિવાસી ગુજરાતીઓનો ગુજરાતી ભાષાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન મેળવવાનો ઈરાદો, એ માટે ઉપકારક પુસ્તક લખવાની ક્ષમતા વિશે લખીને નરેશભાઈ આ પુસ્તકની વિશેષતા જણાવે છે. ‘રોજબરોજના જીવનવ્યવહારમાં ગુજરાતી ભાષાનો વિનિયોગ કેવી રીતે કરી શકાય એ સમજાવવા માટે એમણે કેટલાક પ્રસંગોનો સહારો લઈને સમજાવટ કરી છે.’ શાકભાજી ખરીદવાથી માંડીને રીતભાત અને વસ્ત્રપરિધાન વગેરેની અભિવ્યક્તિ કઈ રીતે થઈ શકે તે સમજાવ્યું છે. લેખિકાએ ઈન્ડિઆના યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી માધ્યમથી ગુજરાતી શીખવ્યું હતું એ અનુભવ આ પુસ્તકના લેખનમાં ઉપયોગી થયો છે.

૬૯. ‘લુપ્ત થતા લોકનો લોકકથા-સંદર્ભ’ અવલોકનવિશ્વના ઉત્તમ લેખોમાંનો એક છે. હસુભાઈ યાજ્ઞિક પોતે લોકવિદ્યાના અભ્યાસી અને એમને હાથ લાગેલો ગ્રંથ પણ જાણકારીમાં ઉમેરો કરે એવો. લેખક પ્રો. સેમ્યુઅલ દાણીએ ઓડિશાની ‘કમર’ અથવા પહાડિયા તરીકે ઓળખાતી પણ લગભગ ભુલાયેલી જનજાતિની ૪૦ લોકકથાઓ શોધીને સંપાદિત કરી અંગ્રેજીમાં મૂકી છે. આ કથાઓમાંની કેટલીકનાં કથાબીજ છઠ્ઠી સદીના કે પછીના પ્રાકૃત ભાષાના સાહિત્યમાં મળે છે.

દેશનાં વિવિધ રાજ્યોમાંથી ૬૨ જેટલી જનજાતિઓ લુપ્ત થવા આવી છે. એમનું મૌખિક પરંપરાનું સાહિત્ય સરખાવવા જતાં પ્રકૃતિ, વન્ય પશુઓ, ભૂતપ્રેત, માણસનું પશુમાં રૂપાન્તર જેવી કેટલીક વિગતો નોખી તારવી શકાય. બાર ભાઈ અને એક બહેનની વાર્તાનું કથાઘટક ક્યાં કેવી રીતે મળે છે, ‘રીંછણ વનમાં લાકડાં લેવા આવેલી કઠિયારણ પાસે સાડી, બંગડી વગેરે પડાવી લઈ પહેરે છે. સ્ત્રીવેશે છેતરતી આ

રીંછણરાણીમાં ચાલક અને ભદ્ર મનાતા લોકોનું કથાશ્રયી પ્રતિરૂપ છે.’ એમ હસુભાઈ તારવે છે.

મૃત્યુ પછી મળવા પામતી માતા પુત્રી માટે શબ રાંધે એ કથાઘટક વિલક્ષણ છે. સદેવંત-સાવલિંગા અને અહીં જોવા મળતું ‘હરણ અને હોલો’ રૂપાન્તરે સામ્ય ધરાવે છે આવાં દૃષ્ટાંત આપીને હસુભાઈએ સંશોધન-સંપાદનની વાજબી કદર કરી છે.

૭૦. અવલોકન વાંચતાં લાગે કે આ પુસ્તક આપણી પાસે હોય તો સારું. સુકલ્પ ભટ્ટાચારજી અને સી. જોગુઆ થોમસ દ્વારા સંપાદિત ‘સોસાયટી, રિપ્રેઝન્ટેશન એન્ડ ટેક્સ્યુઆલિટી’ વિશે સુહાગ દવેએ આવશ્યક શબ્દપ્રયોગો ઘડતાં ઘડતાં લખ્યું છે. એમના શબ્દોમાં ‘સમાજ, પ્રતિનિધાન અને વાચ્યતા વચ્ચેના આન્તરસમ્બન્ધની આન્તરશાષ્ય ગવેષણા કરતા આ વિદ્વતાપૂર્ણ નિબંધો એક તરફ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક અધ્યયનનું, તો બીજી તરફ ઉત્પાદક સામાજિક વિજ્ઞાનોનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવા ચાહે છે.’

સામાજિક વાસ્તવ પ્રભાવિત થઈ મનુષ્યને પીડામુક્ત કરે એવા અભિગમથી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું અધ્યયન થવું ઘટે, એવી માન્યતા ધરાવતા વિદ્વાનો-વિવેચકોનો અહીં સવિશેષ પરિચય થાય છે. સંદર્ભ છે પૂર્વોત્તર ભારતના વિદ્વાનોનો.

અહીં સુલભ અદ્વાર નિબંધોમાંથી એકબેની વાત કરીએ. ટાગોરની કળા અને ફિલસૂફી વિશે ગૌતમ વિશ્વાસનો લેખ છે. ટાગોર કળાની સ્વાયતામાં માનતા હતા. ‘સાહિત્યમાં આવતું વાસ્તવ ખરેખરા વાસ્તવ સાથે મેળ ખાતું હોતું નથી. પોતાની વાત માટે વિશ્વાસ હાઈડગરનો હવાલો આપીને કહે છે કે કળા જે સ્થાપી આપે છે એની ખોટ ન તો કૃતિમાંથી, ન વિશ્વમાંથી ભરી શકાય એવી હોય છે.’

સૌરવ કરગુપ્તનો લેખ ‘ધ ન્યૂ કમ્પેરેટિવ લિટરેચર’ વાસ્તવિક અને પ્રતિનિહિત (રીપ્રેઝન્ટેડ) વચ્ચે રહેલા આવરણની વાત કરે છે. વિચારધારાની દરમિયાનગીરી અહીં ભાગ ભજવે છે. સુહાગભાઈ લખે છે : ‘દેરિદા અને અનુવાદની ચર્ચા વડે તુલનાત્મક સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરાવીને (આ નિબંધનો હેતુ) સાંસ્કૃતિક અધ્યયનનું ચાલકબળ એવો રાજનીતિક અનુબન્ધ સ્થાપવાનો પણ છે.’

૭૧. ઈતિહાસવિચાર અંતર્ગત પંકજ મિશ્રાના પુસ્તક ‘ફોમ ધ રુઈન્સ ઓફ એમ્પાયર’ વિશે પ્રો. અવધેશકુમાર સિંહનો લેખ છે. ડૉ. સિંહ સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલી વિવિધ વિદ્યાશાખાઓના અભ્યાસી હોવાની સાથે વિવેચનનું વિવેચન કરતું પુસ્તક પણ આપી ચૂક્યા છે. અહીં એમને ‘પશ્ચિમેત્તર દૃષ્ટિકોણનું મહત્વનું અર્થઘટન’ જોવા મળ્યું છે.

એડવર્ડ સઈદે ‘ઓરિએન્ટાલિઝમ’ પુસ્તક દ્વારા પૂર્વની વ્યાપક ગુણવત્તા વર્ણવી હતી. ‘પશ્ચિમની રાજનીતિ એમાં ઉઘાડી પાડવામાં આવી હતી.’ શ્રી પંકજ મિશ્રાનું પુસ્તક એક ડગ આગળ વધે છે; સઈદના પુસ્તકમાં રહેલી ખોટની પૂર્તિ કરવા ચાહે છે.

પ્રો. સિંહે જાપાને ૧૯૦૫માં રશિયાને હરાવ્યું એ ઘટનાના ફલિતાર્થો સમજાવ્યા છે, તો લેખક પંકજ મિશ્રા રવીન્દ્રનાથ વિશે આખું પ્રકરણ લખે, અલ-અફઘાનીની

એકતાની વિચારણામાં ઈસ્લામિક ત્રાસવાદને સ્થાન ન હતું, જેવી વિગતો દ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથની વિશેષતા ચીધે છે. એનું શીર્ષક સૂચક છે : સામ્રાજ્યના ખંડોમાંથી પશ્ચિમ સામે બળવો અને એશિયાનું પુનઃ સ્થાપન.

૧૯મી સદીના મધ્યભાગથી પુસ્તક ઈતિહાસનું અર્થઘટન શરૂ કરે છે. એશિયાની જાગૃતિમાં નિમિત્ત બનેલ ઘટનાઓ અને વ્યક્તિઓ વિશે જરૂરી વિગતો આપે છે. વિચાર અને ઈતિહાસરસનું અહીં સાયુજ્ય છે.

૭૨. ‘વેદાર્થ નિર્ણયાયા ઈતિહાસ’ - મધુર અનંત મહેંદળે વિશે વિવેચક-સંશોધક હેમંત દવેએ મુદ્રાસર પ્રતિભાવ આપ્યો છે. પ્રો. મહેંદળેએ સને ૧૯૯૧થી ૧૯૯૮ દરમિયાન વેદના અભ્યાસીઓને અનુલક્ષીને આપેલાં વ્યાખ્યાનોનું મુદ્રિત રૂપ તે આ પુસ્તક. અહીં ઋગ્વેદ કેન્દ્રસ્થાને છે. સંહિતાના મૂળ પાઠ અને હાલ ઉપલબ્ધ પાઠ વચ્ચે લેખકે ભેદ કર્યો છે. ‘એમણે સાધાર બતાવ્યું છે તેમ મૂળ ઋષિપાઠમાં સ્વરસંધિ નહોતી; એ પાછળથી દાખલ થઈ... સંધિ કરવાથી કેટલીક ઋચાઓમાં છંદોભંગ થાય છે એનું કારણ આ છે.’

શાકલ્યના પદપાઠથી યાસ્કાયાર્ચ ક્યારેક ભિન્ન પદપાઠ આપે છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં પહેલ કરનાર કોલબ્રુકે ૧૮૮૦માં વેદ વિશે લેખ લખેલો. પછી અભ્યાસની પરંપરા ઊભી થઈ એની વીગતો હેમંતભાઈએ આપી છે. વેદ યજ્ઞસંબંધિત કૃતિ છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે - ફેંચ વિદ્વાન. હરિ દામોદર વેલણકર અને રામચંદ્ર નારાયણ દાંડેકરનો પ્રો. મહેંદળેએ પોતાના સ્વાધ્યાયમાં સમાવેશ કર્યો છે. પછીનાં આમેજ ન થયેલાં સંશોધનોનો પણ હેમંતભાઈએ લેખને અંતે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૭૩. મીરાંબાઈ કા ઐતિહાસિક ચરિત્ર - કલ્યાણસિંહ શેખાવત વિશે લખીને શ્રી નરોત્તમ પલાણે થોડાક નવા મુદ્દા પ્રાપ્ત કર્યા છે. પ્રો. શેખાવતે છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષનું અધ્યયન-સંશોધન કરતાં તારવ્યું છે કે ‘દુનિયાના કોઈ સાહિત્યમાં મીરાં જેવી ભક્ત-કવયિત્રી અને ક્રાંતિકારી મહિલા જાણવામાં આવી નથી.’

મીરાંના હોવા - ન હોવા વિશેની ચર્ચાથી શરૂ કરીને નરોત્તમભાઈ અંગત જાણકારી ઉમેરે છે : ‘લેખકનાં પત્ની શ્રીમતી આનંદકંવરબા સૌરાષ્ટ્રના ઝાલાવાડ પરગણાનાં છે અને તેમણે ગુજરાતીમાં મળતી મીરાંબાઈની રચનાઓનું હિન્દી કરેલું છે. (શેખાવતને ‘કાગ અવોર્ડ’ - મહુવા, અર્પણ થયો છે.)

ગજાધર પંડિત દ્વારા ધર્મગ્રંથ, સંગીત-નૃત્યની તાલીમ, એમને દાનમાં આપેલી જમીન વગેરે વિગતો દ્વારા ઐતિહાસિક કડીઓ શોધાઈ છે. ગૂઢ અનુભવ - સગુણ ઉપાસના કે નિર્ગુણ ઉપાસના એ મુદ્દાની પણ રસપ્રદ છણાવટ છે. અહીં સોળ આર્ટ પ્લેટ મુકવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં મીરાં વિશે થયેલા સ્વાધ્યાય અને સંશોધનની વિગતો આપીને નરોત્તમભાઈએ લેખ પૂરો કર્યો છે. પોતાના સ્વભાવ વિરુદ્ધ જઈને એમણે અહીં કોઈ દોષ કાઢ્યો નથી.

૭૪. પ્રો. પ્રવીણ જ. પટેલ સમાજવિજ્ઞાનના અધ્યાપક, કુલપતિ પણ રહ્યા. સાહિત્ય, શિક્ષણ વિશે એમને સાંભળવા ગમે. એમણે અહીં જેમ્સ એક્સ્ટેલ નામના

ઈતિહાસ અને ખાસ તો શિક્ષણના ઈતિહાસના વિશેષજ્ઞના ‘ડિઝામ્સ વર્કશોપ’ - ડહાપણની વિશિષ્ટ પ્રયોગશાળા’ નામના ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું છે. અત્યારે વિશ્વમાં દસ હજાર કરતાં વધુ યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં છે. જેમનું પ્રદાન હકારાત્મક છે એનું અહીં આલેખન છે. અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓ બ્રિટનનો વારસો ધરાવે છે એ વિગત ચર્ચાને કહ્યું છે : ‘૧૯૩૬માં ચારસો પાઉન્ડના અનુદાનથી સ્થપાયેલી હાર્વર્ડ શરૂઆતમાં કેમ્બ્રિજની કોલેજોના મોડેલ પર સ્થપાયેલી એક કોલેજ હતી.’

જર્મન યુનિવર્સિટીઓનો કેમ મહિમા હતો, ત્યાંની ડિગ્રીઓ ધરાવનારની અમેરિકામાં કેવી પ્રતિષ્ઠા હતી એ નોંધ્યું છે. લેખને અંતે પ્રવીણભાઈ ત્યાંના બજારીકરણનો નિર્દેશ કરે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ પુસ્તક લખાયું છે તેથી આવકાર્ય છે.

૭૫. હિરેટિક - આયાન હિર્સી અલી વિશે અશોક વિદ્વાંસનો લેખ છે. અશોકભાઈ નિવૃત્ત ઈજનેર છે અને અમેરિકાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા રહે છે.

પુસ્તકના લેખક વીસ વર્ષની ઉંમર સુધી શ્રદ્ધાથી ઈસ્લામનું પાલન કરતા હતા. કેટલીક ઘટનાઓને કારણે પ્રત્યેક ધર્મમાંથી એમની શ્રદ્ધા ચળી ગઈ. ‘હિરેટિક’ એટલે પાખંડી. લોકશાહી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય જેવાં માનવમૂલ્યો સ્વીકારવા ઈસ્લામમાં સુધારા આવશ્યક છે. ઈસ્લામને ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈને એમાં આવેલા વળાંકો તપાસીને છેવટે અસ્વીકાર્ય લાગતી જોવાઈ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચે છે : ‘શરિયા-કાનૂન પતિને પત્ની પર હાથ ઉપાડવાની ધાર્મિક છૂટ આપે છે, એટલું જ નહીં પત્નીને મારતી વખતે શરીરના કયા ભાગ ઉપર કેટલી અને કેવી ઈજા પહોંચાડવી એ વિશે પણ સ્પષ્ટતા કરે છે.’ ઈસ્લામમાં સુધારાનાં પણ સૂચનોમાં છેલ્લું છે - જિહાદ (ધર્મયુદ્ધ)નું એલાન કરવાનું બંધ કરો.

અશોકભાઈને લેખકની વિચારણા પ્રતીતિકર લાગી છે.

૭૬. જાપાની બાળવાર્તા દસ્તાને - યોકો ઈમોતો વિશે વર્ષાબહેન દાસે ટૂંકું અવલોકન આપ્યું છે. કોદાન્શા જાપાનની પ્રકાશનસંસ્થા છે. ભારતનાં બાળકોના વાચન માટે સચિત્ર બાળવાર્તાઓની એણે શરૂઆત કરી.

બે સસલી બહેનો, ઠંડી, હાથમોજાં, હાથની ઉષ્મા, દાદીમા, સહુને ઉષ્માનો અનુભવ. પુસ્તકના છેલ્લા ચિત્રમાં બધાએ એકબીજાના હાથ પકડેલા છે. ‘આખી દુનિયામાં જો બધાં એકબીજાનો હાથ પકડી લે તો આપણે હાથમોજાં જોઈએ જ નહીં.’

૭૭. ટેરી ઈગલ્ટનના ગ્રંથ આઈડિયોલોજી વિશે શ્રી કાન્તિ પટેલનો લેખ છે : ‘આઈડિયોલોજી માટે આપણે ‘વિચારધારા’ પર્યાય યોજીએ છીએ. ઐતિહાસિક સંદર્ભે, સમય અને સમાજસાપેક્ષ વિવિધ વિચારધારાનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે. તદુપરાંત વિવિધ સામાજિક પરિબળો કળાજગત પર પડે છે :... માર્ક્સવાદના મૂળમાં સામાજિક અસમાનતા તથા તેની સામેના સંઘર્ષની વાત વણાયેલી છે. ટેરી ઈગલ્ટન પોતે માર્ક્સવાદી વિવેચક છે. માનવજાતિના ચોથા ભાગ જેટલી મુસલમાનોની વસ્તીનો દાખલો આપીને ટેરી એમને નડતી પ્રતિકૂળતાનો નિર્દેશ કરે છે. નવલકથાકાર માર્ટિન

અભિસન્નું અવતરણ આપે છે. અલ્પસંખ્યક ધર્મી લોકો દ્વારા આચરવામાં આવતી હિંસક ઘટનાઓ અને સલામતી ખાતર લેવાતાં પગલાંનો ભોગ બનતા નિર્દોષ લોકો - વિશે વાત કરતાં ટેરી કહે છે કે માનવબંધુઓ પ્રત્યે આપણને જે નિસબત હોવી જોઈએ તે હોતી નથી.

‘કોઈ પણ વિચારસરણી પ્રાયોગિક સ્તરે અણિશુદ્ધ રહી નથી.’ એ વિધાન પણ નોંધપાત્ર છે.

૭૮. વિચારધારાનું બીજું પુસ્તક ‘ડિબેટિંગ ઈન્ડિયા’ શ્રી વિદ્યુત જોશીએ તપાસ્યું છે. એના લેખક છે ભીખુ પારેખ. વિદ્યુતભાઈ લખે છે : ‘ભારતની વૈચારિક વાદવિવાદ પ્રણાલીમાં અગાઉ મેક્સમૂલર જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનને રસ પડ્યો હતો. ભારતમાંથી પશ્ચિમમાં જઈ જાણીતા થયેલા બે સારસ્વતો - અમર્ત્ય સેન અને ભીખુ પારેખને પણ આ બાબતમાં રસ પડ્યો. ‘ધ આર્ગ્યુમેન્ટેટિવ ઈન્ડિયન’ સેનનું પુસ્તક છે. એમાં ભારતની સમૃદ્ધ ચર્ચા-પ્રણાલીનો પરિચય મળે છે. ભીખુ પારેખના વિશ્લેષણ અને સંદર્ભોને વિદ્યુતભાઈ બિરદાવે છે. આધુનિક સમયની ચર્ચામાં ગાંધી-નહેરુ-આંબેડકરના વિચારોની ચર્ચા સંતુલિત છે, સમીક્ષાત્મક હોઈ પ્રભાવક છે. ‘લેખક બે વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધોને મિત્ર, સુહૃદ અને સખ્ય એમ ત્રણ સ્તરમાં વહેંચે છે.’

અવતરણો માત્ર સ્થાન-પૂરક નથી, એ પોતાનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરે એવાં અર્થ-સમર્પક છે. સંપાદકના સ્વાધ્યાય અને રુચિના વ્યાપની એ બાતમી આપે છે.

‘વાચનરુચિનો ભાતીગળ આલેખ’ આપીને રમણભાઈએ ‘પ્રત્યક્ષ’ની રજત જયંતી સુવર્ણ અક્ષરે ઊજવી છે. ૮૬ લેખોમાંથી ૬૦ જેટલાં પુસ્તકો છેલ્લાં ચાર વર્ષનાં છે, ને એમાં સૌથી વધુ પુસ્તકો છેલ્લા - ૨૦૧૬ના વર્ષનાં છે.’ સ્વરૂપ વૈવિધ્ય અને વિષય વૈવિધ્ય પણ નોંધપાત્ર છે. મારા જેવાને કેટલાક વિદ્વાનોની રજૂઆતનો પ્રથમ પરિચય થયો. એક શિક્ષક તરીકે આવી ઘટનાથી હું કાયમ રાજી થતો રહ્યો છું. રમણભાઈએ તો આગળ વધીને બિનગુજરાતીભાષી વિદ્વાનોનો પણ સાથ મેળવ્યો છે. એમણે દરેક લેખ ત્રણેક વાર વાંચ્યો છે. સંમાર્જન કર્યું હશે જ. ગુજરાતી વિવેચન-આસ્વાદની ભાષા કેવી હોય એનું આ સંપાદન દર્શાવે છે. સાથ આપનાર વિદ્વાનોને અભિનંદન. શ્રી ગોપાલભાઈએ પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર દ્વારા આ વિશેષાંકને ગ્રંથની ગરિમા બક્ષી એ ગુજરાતી પ્રકાશકની રુચિ અને સ્તર સૂચવે છે. દેશના સાહિત્યિક પત્રકારત્વ માટે આ ગ્રંથ નેત્રદીપક નીવડશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે કાર્યક્રમ યોજી વધામણી કરી, તેથી તાકીદનાં કામ બાજુ પર રાખીને મેં મુખ્ય મુદ્દા તારવવાનો આનંદ માણ્યો.

□

વક્તવ્ય

પુરસ્કાર મીમાંસા

■ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ■

જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સમાજજીવનનાં સ્વાસ્થ્ય અને શ્રેય માટે જેમ શિક્ષા કે દંડની વ્યવસ્થા રહી છે તેમ પ્રતિપોષણ સાથે સ્વાસ્થ્ય અને શ્રેય માટે પુરસ્કારની પણ વ્યવસ્થા રહી છે. એમાં ય રોજિંદા જીવનમાં કોઈને વિશેષ રૂપે પીરસાતું સાદુ ભોજન, મિત્ર કે સ્વજનને અપાતી કીમતી વસ્તુઓ પ્રાથમિક પુરસ્કાર છે, તો સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પરને અપાતો મિલન કે આશ્લેષનો સંકેત આંતરિક પુરસ્કાર છે, વળી અર્થરાશિ સાથે જાહેર થતો ટ્રોફી મેડલ સહિતનો પુરસ્કાર બાહ્ય પુરસ્કાર છે. આ બાહ્ય પુરસ્કારમાં પહેલાં બધું રાજાશ્રિત રહ્યું, હવે પ્રજાતંત્ર સાથે સંકળાયેલું રાજ્યાશ્રિત રહ્યું છે કે પછી સંસ્થાશ્રિત રહ્યું છે. આનું ચલણ સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વિવિધ સ્વરૂપે પ્રગટ થતું રહ્યું છે. પ્રતિભાને ઓળખવી, એને જુદી તારવવી અને જુદી તારવી એનું બહુમાન કરવું એવો દરેક સમાજનો જે અભિગમ રહ્યો છે એની પાછળ એકંદરે માનવગૌરવની સ્થાપનાની સંકલ્પના છે.

દરેક પુરસ્કાર વ્યવસ્થા સ્થાનિક કે પછી વૈશ્વિક પ્રતિભાને ઓળખવા અને અલગ તારવવા કોઈને કોઈ પદ્ધતિનો આશ્રય લે છે. એમાં, મૂલ્યાંકન જેમ બને તેમ સંનિષ્ઠ અને વસ્તુલક્ષી રહે, એનું હંમેશાં ધ્યાન રખાય છે. આમ છતાં, આ મૂલ્યાંકન સાથે માનવનિર્ભળતા અને માનવમર્યાદાઓનો હંમેશા સ્વીકાર કરવો પડે છે. ગમે એટલા તટસ્થ કહેવાતા મૂલ્યાંકનને વારંવાર પૂર્વગ્રહમુક્ત અને પક્ષપાતયુક્ત માનસનો સામનો કરવાનો રહે છે. ઘણીવાર નિષ્ણાયિકોની યોગ્ય મૂલવણી કરવાની સીમિત શક્તિનો ભોગ બનવું પડે છે. ઘણીવાર પૂરેપૂરું જોવાયું કે ધ્યાન ન અપાયું હોય અને એથી યાદચ્છિક પસંદગીનો ભાગ બનવું પડે છે : ઐતિહાસિક પરિસીમાઓની જાણકારીના અભાવની (એટલે કે પરિપ્રેક્ષ્યના અભાવની) ક્ષતિનો દોષ વહોરવો પડે છે. ઘણીવાર રુચિભેદનો અવરોધ મૂલ્યાંકનને દૂષિત કરે છે. આમ, પુરસ્કાર પદ્ધતિ લક્ષ્યકેન્દ્ર પર ક્વચિત્ અને વારંવાર લક્ષ્યકેન્દ્રની આસપાસ ને ક્યારેક તો લક્ષ્યકેન્દ્રથી દૂર જઈને ઊભી રહી જાય છે.

પુરસ્કારપદ્ધતિમાં પહેલાં તો નિશ્ચિત તબક્કાવાર પારદર્શી ચયનપ્રક્રિયાઓ હોય છે. આ ચયનપ્રક્રિયાઓ સાથે મૂલ્યાંકનના યોગ્ય અને નિશ્ચિત ધોરણો હોય છે. અંતિમ ચરણમાં પહોંચતી ચયનપ્રક્રિયા તટસ્થ મૂલ્યાંકન દ્વારા અંતે પરિણામ પર પહોંચે છે. સમગ્ર પુરસ્કાર વ્યવહાર દ્વારા એક અધિકૃતતા (authenticity) ઊભી કરવી પડે છે.

એને જ કારણે પુરસ્કારની પ્રતિષ્ઠા ઊભી થાય છે. પુરસ્કાર કોણ આપે છે, કઈ પદ્ધતિએ આપે છે, કોને આપે છે અને એને કારણે પુરસ્કારનું મૂલ્ય શું ઉપસ્યું છે એ હંમેશાં પ્રતિષ્ઠાનો વિષય રહ્યો છે. વિશ્વકેત્રે નોબેલ પારિતોષિક, રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ભારતનો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર તેમજ કેન્દ્રસ્થ સાહિત્ય અકાદેમીના ભાષાના પારિતોષિકો ને પ્રાદેશિક ક્ષેત્રે જોકે ગુજરાતીમાં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક - વગેરે આથી જ સુપ્રતિષ્ઠ રહ્યા છે. આમ છતાં વારંવાર એને અંગે ઊહાપોહ પણ થતા રહ્યા છે.

નોબેલ પુરસ્કારમાં, ભારતીય ભાષાઓમાંથી જૂજ અનુવાદ થાય છે ને જાય છે; ત્યાં એનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ થતું નથી. જ્ઞાનપીઠ ગુજરાતીમાં ભાગ્યે જ ચર્ચસ્પદ રહ્યો છે; ત્યારે કેન્દ્રસ્થ સાહિત્ય અકાદેમીના ભાષાવાર અપાતા પુરસ્કારોમાં ગુજરાતી ભાષાનો પુરસ્કાર વારંવાર ચર્ચાની એરણે ચઢ્યો છે. અનંતરાય રાવળનો ‘સાહિત્યચર્ચા’ સંપાદનનો ગ્રંથ હોઈને પ્રવેશ જ ન પામી શકે તો પ્રખ્યાત છબીકાર અશ્વિન મહેતાનો એક માત્ર એમનો પ્રકીર્ણ ગ્રંથ હોઈ, એની પાછળ એમની કોઈ કારકિર્દી નથી. લાંબી યશસ્વી કારકિર્દી છતાં સુરેશ દલાલનો ગ્રંથ એમનો નબળો કાવ્યસંગ્રહ છે. એ જ રીતે અમૃતલાલ વેગડનો ગ્રંથ એમની કોઈ સાહિત્યિક કારકિર્દી વગર ઊભેલો છે. ગુજરાતીમાં અપાતો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વારંવાર ખરડાયેલો છે. પૂર્વગ્રહથી અનેક સુપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારોને યાતરીને મધ્યમકક્ષાના લેખકોને એ એનાયત થતો રહ્યો છે. લાભશંકર ઠાકરે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકનો પહેલાં અસ્વીકાર અને પછી સ્વીકાર કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી પુરસ્કારને હાસ્યાસ્પદ બનાવ્યો છે. કોઈપણ સંસ્થા પુરસ્કાર જાહેર કરે એ સંસ્થાનું જે તે લેખક માટેનું એ મૂલ્યાંકન છે એનો સ્વીકાર લેખક કરે કે ન યે કરે, એ પુરસ્કાર એને નામે અકબંધ રહેવો જોઈએ. સંસ્થાએ કરેલું મૂલ્યાંકન સંસ્થાના કર્તવ્યનો ભાગ છે, તો જેને પુરસ્કાર જાહેર કરાયો હોય એ લેખક એને સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે એ એના સ્વાતંત્ર્યનો ભાગ છે.

અહીં એ પણ વિચારી લેવું ઘટે કે પુરસ્કાર સાહિત્યકારણ, રાજકારણ કે વ્યક્તિકારણનો ભાગ ન બને તો સારું. યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય વસ્તુ માટે, યોગ્ય સમયે પહોંચે તો જ કોઈપણ પુરસ્કારની મહત્તા છે. પણ આવી આદર્શ પદ્ધતિ ક્વચિત જ સાંપડતી હોય છે. પુરસ્કારનું એવું છે કે ક્યારેક વ્યક્તિથી પુરસ્કારને ગૌરવ મળે છે, તો ક્યારેક પુરસ્કારથી વ્યક્તિને ગૌરવ મળે છે. ઘણીવાર તો પુરસ્કાર જ વ્યક્તિની ઓળખ બની જાય છે; પણ ત્યારે એ સ્થિતિ ચિંતાજનક ગણી શકાય.

કોઈપણ પુરસ્કાર એ પ્રોત્સાહક હોય, સ્થાપક હોય, કે સંસ્થાપક હોય કે વિશ્વતોમુખ હોય, એલિયટ કહે છે તેમ એ લેખકની અંતિમક્રિયાનું પ્રવેશપત્ર (Ticket to one's funeral) ન બનવો જોઈએ. લેખક માટે આકાશ પણ એની સીમા ન હોઈ શકે.

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત ‘પુરસ્કાર મીમાંસા’ પરિસંવાદમાં આપેલ પ્રમુખીય વક્તવ્ય.

પુરસ્કાર-મીમાંસાનો પ્રથમ અધ્યય શરૂ થાય શબ્દાર્થથી અને શબ્દકોશ જણાવે છે કે આ સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ છે પુરસ્કરણ, અર્થાત્ પ્રાધાન્ય આપવું તે, આગળ કરવું તે. મને આ અર્થ અંગત અનુભવથી સમજાયો હતો. આજથી પચાસેક વર્ષ પૂર્વેની વાત છે. દિલ્હીમાં સુંદરમ્ આવ્યા હતા અને એ ખબર જાણીને હું અરવિંદ આશ્રમ ગયો જ્યાં તેઓનો નિવાસ હતો.

વાતવાતમાં સુંદરમે પૂછ્યું કે બેચરદાસ પંડિતના પુત્ર દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં છે અને ભાષાશાસ્ત્ર ભણાવે છે એવું સાંભળ્યું છે. તો તેમની મુલાકાત થઈ શકે ? સદ્ભાગ્યે પ્રાધ્યાપક પ્રબોધ પંડિતને જાણતો હતો એટલે મેં જણાવ્યું કે હું વાત કરીશ. બીજે દિવસે મેં પ્રબોધભાઈને ત્યાં જઈ આ વાત કરી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે સર્જકનું, કવિનું સ્થાન અમારાથી ઉચ્ચ ગણાય એટલે મારે જ તેઓની મુલાકાત લેવી જોઈએ. સમીસાંજ હતી અને પ્રબોધભાઈને થોડોક તાવ હતો પરંતુ તેઓએ કહ્યું કે ‘બેસી જા મોટરમાં’ અને અમે બન્ને દિલ્હી યુનિવર્સિટીથી અરવિંદ આશ્રમ એટલે કે તે વખતના દિલ્હીમાં એક છોડેથી બીજે છોડે જઈ પહોંચ્યા.

મારી ઉમ્મર ત્યારે વીસેક વર્ષની હતી અને આ અનુભવે મને સમજાયું કે કવિ અને શાસ્ત્રજ્ઞ વચ્ચેનું સંધાન કેવું ગણાય ! વિશેષમાં પુરસ્કરણનો અર્થાત્ પ્રાધાન્ય આપવું તે એ અર્થ પણ મને સદ્ભાગ્યે સમજાયો. આ અનુભવ ભૌતિક પુરસ્કારનો નહીં પરંતુ ભાવાત્મક પુરસ્કારનો હતો પરંતુ સામાજિક દષ્ટિએ પુરસ્કારનો અર્થ થાય છે માન-અકરામ કે ઈનામ. પ્રાચીન સમયથી પુરસ્કારની પરંપરા ચાલતી આવી છે અને કવિ-સાહિત્યકારથી શરૂ કરી રમતવીરોને પુરસ્કાર અપાતા રહ્યા છે. શું પ્રાચીન ભારતમાં કે શું પ્રાચીન ગ્રીસમાં રાજ્યકર્તાઓ દ્વારા ઈનામ કે માન-અકરામનાં અનેકાનેક ઉદાહરણ જાણીતાં છે. પરંતુ આજના સમયમાં જે પુરસ્કારો અપાય છે તે મુખ્યત્વે વિશ્વકક્ષાએ, રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ, પ્રાંતીય કક્ષાએ તેમજ નગરકક્ષાએ આપવામાં આવી રહ્યા છે. આજે વિશ્વકક્ષાએ નોબેલ પ્રાઈઝ આપવામાં આવે છે તે સૌ જાણે છે. સૌપ્રથમ સાહિત્યનું નોબેલ પ્રાઈઝ સન ૧૯૦૧માં ફ્રાંસના સર્જકને આપવામાં આવ્યું હતું એટલે કે આજથી સદી પૂર્વે આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ વીસમી સદીથી પૂર્વે વૈશ્વિક કક્ષાનો પુરસ્કાર અપાયો નથી.

સાહિત્યના ક્ષેત્રે જે નોબેલ પુરસ્કાર આજ સુધીમાં અપાયા છે તેમાં ભારતમાંથી તો માત્ર કવિવર રવીન્દ્રનાથને આ પુરસ્કાર અપાયો છે. થોડાંક વર્ષો પૂર્વે ભારતવંશી નૈપોલને પણ આ પુરસ્કાર અર્પિત થયો છે. અલબત્ત, જો વીસમી સદીથી સરૂ કરીને આજપર્યંતના સાહિત્યક્ષેત્રે નોબેલ પુરસ્કારની યાદી જોઈએ તો ખ્યાલ આવે છે કે યુરોપીય ભાષાઓ કેન્દ્રસ્થાને રહી છે અને પરિણામે નોબેલ પુરસ્કાર સમિતિ ઉપર યુરોપકેન્દ્રી હોવાનો આક્ષેપ સતત થતો રહ્યો છે જે વાસ્તવિકતાનો નિર્દેશ કરે છે. વિશેષમાં એમ કહીએ કે યુરોપની સંસ્થાઓ સ્વકેન્દ્રી રહી છે તથા એશિયા અને

આફ્રિકાના સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરતી રહી છે તો તેમાં અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

એ નોંધપાત્ર છે કે થોડાંક વર્ષોથી યુરોપિયન યુનિયન દ્વારા યુરોપના દેશો માટે ‘લિટરરી પ્રાઈઝ’, સાહિત્યિક પુરસ્કારનો આરંભ થયો છે. આ પુરસ્કારને પરિણામે યુનિયનના સભ્ય દેશોમાં પૂર્વ યુરોપ તથા પશ્ચિમ યુરોપના દેશો વચ્ચેનું સાંસ્કૃતિક અંતર ઘટ્યું છે અને પૂર્વ યુરોપના નાના નાના દેશોના સાહિત્યને તથા સાહિત્યકારોને પશ્ચિમ યુરોપમાં ભૂતકાળ કરતાં વધુ સ્વીકૃતિ સાંપડી છે. યુરોપિયન યુનિયન જેવું પ્રભાવશાળી યુનિયન એશિયા-આફ્રિકામાં નથી જે સાહિત્યિક પુરસ્કારની ઘોષણા કરે. પરિણામે એશિયાને આવરી લેતો સાહિત્યિક પુરસ્કાર સ્થાપ્યો નથી.

વૈશ્વિક કક્ષાના પુરસ્કારથી રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પુરસ્કાર સુધી આવીએ તે પૂર્વે નોબેલ પ્રાઈઝ માટે આશરે અડધી સદી પહેલાં મહાન દાર્શનિક તથા લેખક સાર્ત્ર દ્વારા નોબેલ પુરસ્કારના અસ્વીકાર અંગે જે કહેવાયું હતું તે આજે પણ પ્રસ્તુત છે. સાર્ત્ર દ્વારા જણાવાયું કે તેઓ નોબેલ પ્રાઈઝ કે તે આપનારી સંસ્થા સ્વીડિશ એકેડેમી અંગે કોઈ ટિપ્પણ નથી કરી રહ્યા પરંતુ લેખકના કર્મ અંગે કરી રહ્યા છે. તેઓ માને છે કે જ્યારે લેખક કોઈ રાજકીય, સામાજિક કે સાહિત્યિક ભૂમિકા અપનાવે છે ત્યારે તેણે માત્ર પોતાના લિખિત શબ્દ ઉપર આધાર રાખવો ઘટે. જે કોઈ માન-અકરામ કે પુરસ્કાર તેને પ્રાપ્ત થાય છે તે વાચકો ઉપર અનઅપેક્ષિત પ્રભાવ ઊભો કરે છે જેને તેઓ અનુચિત ગણે છે.

પ્રવર્તમાન નેશન-સ્ટેટના અર્થાત્ રાષ્ટ્ર-રાજ્યના સમયમાં ભારત જેવા દેશમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પુરસ્કાર ત્રણ રીતે આપવામાં આવે છે. રાજ્ય પોતે એટલે કે રાજ્યનું વહીવટી તંત્ર પદ્મ પુરસ્કાર આપે છે. આ ઉપરાંત રાજ્ય દ્વારા સ્થાપિત રાષ્ટ્રીય કક્ષાની એકેડેમી જેમ કે દિલ્હીની સાહિત્ય એકેડેમી લેખકોને પુરસ્કાર આપે છે. આ ઉપરાંત ભારતીય જ્ઞાનપીઠ જેવી સાંસ્કૃતિક સંસ્થા પણ લેખકને પુરસ્કાર આપે છે અને ભારત જેવા બહુભાષી દેશમાં વિવિધ ભાષાઓના લેખકોમાંથી ચૂંટીને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર અર્પણ કરે છે તે સુવિદિત છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જે પદ્મ પુરસ્કારો અપાય છે તે ઘણી વાર વિવાદાસ્પદ બની રહે તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ જ્યારથી સંઘ પરિવારની સરકાર આવી ત્યાર પછી આ પુરસ્કારો વધુ ને વધુ વિવાદાસ્પદ બની રહ્યા છે. અત્યારની એનડીએ સરકાર સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદને પ્રાધાન્ય આપે છે અને પરિણામે આવી વિચારધારાને સ્વીકૃતિ આપનાર કે તેને પ્રોત્સાહન આપતા લેખકો - સાહિત્યકારો કે શિક્ષણકારોને અગ્રતા અપાય છે. જ્યાં સુધી સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો અભિગમ અપનાવનાર સરકાર રહેશે ત્યાં સુધી પદ્મ પુરસ્કારો વિવાદને ઘેરો બનાવશે એમાં શંકા નથી.

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ જેવી સાંસ્કૃતિક સંસ્થાના પુરસ્કારો હજી સુધી વિવાદની એરણ પર ચઢ્યા નથી. બહુભાષી રાષ્ટ્ર હોવાને લીધે અલગ અલગ ભારતીય ભાષાઓના લેખકોને જે પુરસ્કારો અપાયા છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાના લેખકોને ચાર વાર પુરસ્કાર અર્પણ થયા છે અને કોઈ વિવાદ સર્જાયો નથી.

દિલ્હીની રાષ્ટ્રીય કક્ષાની સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા જે પુરસ્કારો ગુજરાતી ભાષાને

એનાયત થયા છે તેની યાદી પર નજર નાંખીએ તો જણાય છે કે આરંભથી સાહિત્યને વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં લેવામાં આવ્યું છે. સન ૧૯૫૫માં પ્રથમ વાર આ પારિતોષિક અપાયું ત્યારે શ્રી મહાદેવ દેસાઈને તેમની ડાયરી માટે અપાયું અને ચાર વર્ષ પછી શ્રી સુખલાલજીને ‘દર્શન અને ચિંતન’ માટે અર્પણ થયું. દસેક વર્ષ પછી શ્રી પ્રબોધ પંડિતને ગુજરાતી ભાષાના ભાષાશાસ્ત્રીય સંશોધન માટે આપવામાં આવ્યું તે સૂચક છે. સન ૧૯૬૯માં સ્વામી આનંદ તથા સન ૧૯૮૩માં શ્રી સુરેશ જોશીએ આ પારિતોષિકનો અસ્વીકાર કર્યો હતો એ નોંધવું ઘટે.

આ રાષ્ટ્રીય કક્ષાની સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા જે પુરસ્કારો અર્પણ થયા તેની યાદી ઉપર આજે નજર ફેરવીએ તો કેટલીક રસપ્રદ વિસંગતિઓ તરી આવે છે. જે વર્ષે પ્રબોધ પંડિતને પુરસ્કાર અપાયો તે પછી બીજે વર્ષે સુંદરમૂને પુરસ્કાર અર્પણ થાય છે અને તે પણ સાહિત્યિક વિવેચન માટે, કવિતા માટે નહીં. પાંચ વર્ષ પછી ઉમાશંકરને અકાદેમી દ્વારા પુરસ્કૃત કરવામાં આવે છે અને તે પણ કવિતા માટે નહીં, કાવ્યવિવેચન માટે આપવામાં આવે છે. ગુજરાતીના બન્ને મૂર્ધન્ય કવિઓને વિવેચન માટે અકાદેમીએ પુરસ્કાર આપ્યા હતા તે જાણીને અચરજ થયા વિના રહેતું નથી.

દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદેમીના અધ્યક્ષપદે શ્રી ઉમાશંકર જોશી તથા શ્રી અનંતમૂર્તિ જેવી પ્રતિભાઓ રહી ચૂકી છે. પરંતુ જ્યારથી કેન્દ્ર સરકારમાં એનડીએનું પ્રભુત્વ જામ્યું ત્યારથી વિભિન્ન સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓમાં એવી વ્યક્તિઓની નિયુક્તિ થવા માંડી છે જેઓ વૈચારિક રીતે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદના પુરસ્કર્તા હોય. પરિણામે સાહિત્ય અકાદેમીની દિશા ભવિષ્યમાં કેવી રહેશે તે અંગે ઝાઝી શંકાને અવકાશ નથી.

ભારતમાં કેન્દ્રીય સરકારની જેમ ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોએ પણ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સાહિત્ય, સંગીત-નાટ્ય આદિ અકાદેમીની સ્થાપના કરી. જ્યારથી ગુજરાતમાં ભાજપની સરકાર આવી ત્યારથી અને વિશેષ કરીને છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદની અસર વધુ ને વધુ ઘેરી બની રહી છે. પરિણામે સ્વાયત્ત અકાદેમીઓ વાસ્તવમાં સ્વાધીન રહી નથી. આવી પરાધીન અકાદેમીઓ દ્વારા જે પુરસ્કાર કે માન-અકરામની નવાજેશ થાય તેમાં રાજકારણ મહત્વનો ભાગ ભજવે અને રાજ્યકર્તાઓ પોતાની વિચારધારાનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય એવી દિશામાં પ્રયાણ કરે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

આવી અત્યારની પરિસ્થિતિમાં લેખકો ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચાઈ જવાના. પહેલો વર્ગ એવો હશે જે રાજ્યકર્તાઓના સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદને સમૃદ્ધ બનાવે તેવી રચનાઓ કરી પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં જશે. બીજો વર્ગ એવો હશે જે નરો વા કુંજરો વા કરશે અને ત્રીજો વર્ગ એવો હશે જે ‘વાદે વાદે જાયતે’ તત્વબોધની દિશામાં વિચરણ કરશે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે જે વર્ગ વાદ કે વિવાદને માર્ગે જશે તેને પુરસ્કાર પ્રાપ્ત નહીં થાય અને જે નરો વા કુંજરો વા કરશે તેમાંથી કોઈને એટલા માટે પુરસ્કાર અપાશે જેથી એ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો પુરસ્કર્તા બની રહે.

જો સન ૧૯૧૪માં એનડીએ વિજયી બન્યું અને કેન્દ્ર સરકાર રચી તે સમયની

પરિસ્થિતિ જોઈએ તો વિખ્યાત કન્નડ સાહિત્યકાર શ્રી અનંતમૂર્તિની યાદ આવ્યા વિના નહીં રહે. તેઓએ ભાવાવેશમાં કહ્યું હતું કે એનડીએ વિજયી બનશે તો તેઓ આ દેશમાં રહેવાનું પસંદ નહીં કરે. અલબત્ત, પછીથી તેઓએ જણાવ્યું કે એ ભાવાવેશ હતો અને થોડાક સમયમાં તેઓએ અનંતના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું એટલે એમના પુણ્યપ્રકોપ પર પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું. એ વિસરી શકાય એમ નથી કે શ્રી અનંતમૂર્તિને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર અર્પણ થયો હતો તથા તેઓ સાહિત્ય અકાદેમીના અધ્યક્ષ રહી ચૂક્યા હતા.

સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદની આગેકૂચ એનડીએની સરકાર આવી તે પછી વણથંભી રહી છે. સન ૨૦૧૫ સુધીમાં જ ભારતના ત્રણ અગ્રણી લેખકો-બૌદ્ધિકોની હત્યા થઈ. મહારાષ્ટ્રના બૌદ્ધિક શ્રી નરેન્દ્ર દાભોલકરની હત્યા પછી શ્રી ગોવિંદ પાનસેર તથા શ્રી એમ. એન. કલબુર્ગીની હત્યાના દેશભરમાં પડઘા પડ્યા. આ હત્યાઓને પગલે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ભયમાં મુકાઈ છે એમ જણાવી ચાલીસ જેટલા સાહિત્યકારોએ દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદેમીના પુરસ્કારો પાછા આપ્યા. જ્યારે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સામે હિંસક પડકાર ખડો થયો ત્યારે સાહિત્ય અકાદેમીએ મૌન સેવ્યું એની નોંધ દેશભરમાં લેવાઈ તથા શ્રી અશોક વાજપેઈ, શ્રી કૃષ્ણા સોબતી અને નયનતારા સેહગલ જેવા નામી લેખકોએ સાહિત્ય અકાદેમીના પુરસ્કાર પરત કર્યા. ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી અનિલ જોશીએ પણ પુરસ્કાર પરત કર્યો એ ગૌરવની વાત છે. રાજસ્થાનની લેખિકા અંબિકા દત્તે પુરસ્કાર પરત કરતી વખતે મુન્શી પ્રેમચંદનું સ્મરણ કરી તેમની એ પંક્તિ ટાંકી કે ‘સાહિત્ય એ એવી વસ્તુ નથી કે જે રાજકારણને અનુસરે, પરંતુ એવી વસ્તુ છે જે રાજકારણને મશાલ બનીને દોરે.’

સાહિત્ય અને રાજકારણના આંતરસંબંધો પ્રાચીન સમયથી એક અથવા બીજા સ્વરૂપે વ્યક્ત થતા રહ્યા છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સમયમાં સમ્રાટ સેમુદ્રગુપ્તના રાજકવિ હરિસેન પ્રયાગ પ્રશસ્તિને કારણે વિખ્યાત છે. આ પ્રયાગ કે અલ્લાબાદ પ્રશસ્તિમાં હરિસેન સમ્રાટનો વિજયધ્વજ ક્યાં ક્યાં ફરક્યો તેની કાવ્યાત્મક પ્રશસ્તિ કરે છે. રાજકવિ હરિસેન દંડનાયક હતા, સંધિવિગ્રાહક હતા તેમજ અમાત્ય પણ હતા. ચોથી સદીની મધ્યમાં રચાયેલી આ પ્રશસ્તિ સમ્રાટ અને રાજકવિના સમીકરણને દર્શાવે છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અસ્ત પછી સમ્રાટ હર્ષવર્ધન સાતમી સદીમાં ઉત્તર ભારતના મહારાજા હતા ત્યારે બાણભટ્ટ તેમના રાજકવિ હતા. તેઓએ હર્ષચરિત આલેખી મહારાજાનું ગુણગાન કર્યું. હર્ષવર્ધન પોતે પણ ત્રણ નાટકોના રચયિતા હતા એવું માનવામાં આવે છે.

સમ્રાટો અને મહારાજાઓની જેમ મહામંત્રીઓ પણ કવિવત્સલ હતા. ગુજરાતના ઈતિહાસમાં જોઈએ તો વસ્તુપાલ જ્યારે મહામાત્ય હતા ત્યારે તેઓ ‘સરસ્વતી કંઠાભરણ’ તથા ‘સરસ્વતી ધર્મપુત્ર’ કહેવાતા અને એમના મંડલમાં સંખ્યાબંધ વિદ્વાનો તેમજ કવિઓનો સમાવેશ થતો હતો. કવિ તરીકે તેઓનું ઉપનામ હતું ‘વસંતપાલ’.

પ્રાચીન ભારતમાં રાજાઓ અને કવિઓના સંબંધસૂત્ર વિશે નવમી સદીના કાવ્યશાસ્ત્રી રાજશેખર તેમની રચના કાવ્યમીમાંસામાં રસપ્રદ ઉલ્લેખ કરે છે. આ

કાવ્યમીમાંસાનો દશમો અધ્યાય છે ‘કવિચર્યા રાજચર્યા’ અને તેમાં તેઓ કહે છે કે ‘રાજાએ કવિ હોવું જોઈએ અને કવિ-સમાજની સંસ્થાપના કરવી જોઈએ. રાજા કવિ હોય એટલે આખો સમાજ કવિ બની રહે છે. આવા રાજાએ કાવ્યપરીક્ષા માટે સભા રચવી જોઈએ તથા રાજાએ આ સભામાં કાવ્યગોષ્ઠી કરાવવી જોઈએ જેમાં કવિતાઓના આસ્વાદ થાય તેમજ પરીક્ષણ પણ થાય.’ વિશેષમાં તેઓ સૂચવે કે ‘રાજાએ કવિસભાના સૌ સભ્યોને ઉચિત પારિતોષિક પણ અર્પણ કરવાં જોઈએ.’

કાવ્યશાસ્ત્રી રાજશેખર સૂચવે છે કે રાજાએ કવિઓનો આદરસત્કાર કરવો જોઈએ તથા પુરસ્કાર પણ અર્પણ કરવો જોઈએ. પરંતુ ગુજરાતમાં કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણનો આદરસત્કાર ના થયો ત્યારે રોષપૂર્વક તેમણે જણાવ્યું કે ગુર્જરોનું મુખ ભ્રષ્ટ છે. ગુજરાતી લોકો બિલ્હણને અવિશુદ્ધ લાગ્યા અને તેમણે ટીકાત્મક રીતે કહ્યું :

ગુર્જરાણાં મુખં ભ્રષ્ટ, શિવોપિ, શવતાં ગતઃ,

તુલસી તલસી જાતા, મુકુન્દોપિ મકન્દતામ્.

(ગુર્જરોનું મુખ ભ્રષ્ટ છે. તેમના મુખમાં ‘શિવ’ તે ‘શવ’ થાય છે, ‘તુલસી’ તે ‘તલસી’ થાય છે અને ‘મુકુન્દ’ તે ‘મકન્દ’ થાય છે.)

ગુજરાતના પડોશમાં આવેલા કલ્યાણના રાજા વિક્રમદેવે બિલ્હણનો આદરસત્કાર કર્યો, રાજયાશ્રય આપ્યો એટલે બિલ્હણે તેમની પ્રશસ્તિમાં કાવ્ય રચ્યું જે ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ તરીકે વિખ્યાત છે.

પ્રાચીન ભારતથી ચાલી આવેલી રાજયાશ્રયની તથા રાજા-પ્રશસ્તિની પરંપરા મધ્યકાલના સાહિત્યકારોમાં એક અથવા બીજા સ્વરૂપે મહદ્અંશે વણથંભી રહી. મહદ્અંશે એટલા માટે કે આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદ આમાં અપવાદરૂપ છે. તેમના પુત્ર વલ્લભ જણાવે છે કે પ્રેમાનંદે એવું વ્રત લીધું હતું કે કોઈ રાજા પાસે જાયવું નહીં અને આશ્રયદાતાની પ્રશંસા કરવી નહીં.

આધુનિક યુગના આરંભે દલપતરામમાં મધ્યકાલની પ્રશસ્તિ-પરંપરા દષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે ભાવનગરના મહારાજા તખ્તસિંહને અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ દ્વારા કે.સી.એસ.આઈ.નો ઈલ્લાહ અપાયો ત્યારે મહારાજાના પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યોને વર્ણવી દલપતરામે ‘તખ્તવિલાસ’ નામે પ્રશસ્તિકાવ્યની રચના કરી તથા સન ૧૮૮૮માં તે પુસ્તિકા સ્વરૂપે પ્રગટ કરી. અલબત્ત એ નોંધવું જોઈએ કે આ ‘તખ્તવિલાસ’ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે ‘સ્વદેશી’ની હાકલ શરૂ થઈ હતી પરંતુ ‘સ્વરાજ’ની રણભેરી વાગી નહોતી.

વીસમી સદીના પહેલા દાયકામાં પહેલવહેલી વાર ‘સ્વરાજ’નો ઉદ્ઘોષ કર્યો દાદાભાઈ નવરોજીએ. સન ૧૯૦૬માં કલકત્તા કોંગ્રેસ વખતે તેમણે ‘સ્વરાજ’ની ચર્યા કરી અને ત્યારબાદ સન ૧૯૦૮માં ગાંધીજીએ ‘હિંદ સ્વરાજ’ ગુજરાતીમાં આલેખી સ્વરાજની દિશામાં યુગપ્રવર્તક પ્રયાણ આદર્યું. આ પ્રયાણ પછી સાહિત્યની દિશા પણ પલટાઈ ગઈ અને રાજ્યભક્તિ તથા રાજયાશ્રયની પંક્તિઓ ભૂતકાળ બની

રહી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાજ્યભક્તિનું સ્થાન રાષ્ટ્રભક્તિએ લીધું.

ગાંધીજીએ જે રાષ્ટ્રભક્તિનો મહિમા કર્યો તે ‘રાષ્ટ્ર’ સમાવેશક રાષ્ટ્ર હતું, તે સર્વધર્મ સમભાવને કેન્દ્રસ્થાનમાં રાખતું રાષ્ટ્ર હતું, તે સ્યાદ્વાદ એટલે કે સત્ય બહુમુખી છે તેની ઘોષણા કરતું રાષ્ટ્ર હતું. પરંતુ સ્વરાજના સિત્તેરમા વર્ષમાં આજે જ્યારે નજર નાંખીએ છીએ ત્યારે રાષ્ટ્રની બહુમતીનો મહિમા કરતા રાષ્ટ્રવાદ સાથે જોડાયેલા સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો જયઘોષ કાને પડી રહ્યો છે.

ગાંધીજીએ જે રાષ્ટ્રવાદનો મહિમા કર્યો તે અને આજે જે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો જયઘોષ થઈ રહ્યો છે તે બન્નેની વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર છે. સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદના પાયામાં ‘હિંદુત્વ’ની ભાવના રહેલી છે. આ હિંદુત્વને વરેલી સંસ્થાઓ, સંઘ પરિવારની સંસ્થાઓ શું માને છે તેનો ખ્યાલ સંઘ પરિવારની અંગભૂત સંસ્થા ‘શિક્ષા સંસ્કૃતિ ઉત્થાન ન્યાસ’ દ્વારા ‘એન.સી.ઈ.આર.ટી.’ને જે સૂચનો મોકલી આપવામાં આવ્યાં તેના ઉપરથી આવશે. આ જુલાઈ ૨૦૧૭માં ન્યાસ દ્વારા સૂચવાયું કે એન.સી.ઈ.આર.ટી.એ તેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી અંગ્રેજી, ઉર્દૂ તથા અરબી શબ્દો દૂર કરવા, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારો દૂર કરવા, એમ. એફ. હુસેનની આત્મકથાના અંશો દૂર કરવા, મોગલ બાદશાહો સહિષ્ણુ હતા તે ઉલ્લેખો દૂર કરવા તેમજ ગુજરાતમાં ૨૦૦૨ દરમ્યાન ૨૦૦૦ મુસ્લિમોની હત્યા થઈ તે ઉલ્લેખ પણ દૂર કરવો. વિશેષમાં એવું સૂચન પણ કરવામાં આવ્યું કે ભાજપ ‘હિન્દુ પક્ષ’ છે તે ઉલ્લેખ તેમજ ૧૯૮૪ના હુલ્લડ માટે પૂર્વ વડાપ્રધાન મનમોહન સિંહ દ્વારા ક્ષમા માંગવામાં આવી તે ઉલ્લેખ પણ દૂર કરવો.

સંઘ પરિવારના આ ન્યાસનું જે પહેલું સૂચન છે કે અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, અરબી શબ્દો દૂર કરવા તે શું શક્ય છે પુરસ્કાર તો સંસ્કૃત શબ્દ છે પરંતુ ઈનામ અને ઈલ્કાબનું શું કરીશું ? એ જ રીતે બોર્ડ, બિલ્ડિંગ, બોર્ડિંગ, બેન્ક, બેટ અને બોલ એ શબ્દોનું શું કરીશું ? ગુજરાતી ભાષાનું ઘડતર એ રીતે થયું છે કે અરબી, ફારસી અને અંગ્રેજી શબ્દોના ઉપયોગ વિના એક ફકરો પણ સારી રીતે લખી ના શકીએ. આ વર્ષના આરંભે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા સાર્થ જોડણીકોશની જે સંવર્ધિત આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ તેના પહેલા પેજ ઉપર અક્કલ શબ્દ છે, એક્સોમા પેજ ઉપર આમ્લેટ તથા આયના શબ્દો આપેલા છે અને પાંચસોમા પેજ ઉપર તીરકશ અને તીરગર શબ્દો આપેલા છે. તીર સંસ્કૃત અને ફારસી શબ્દ પરંતુ બે ફારસી શબ્દો સાથે જોડાઈને એ તીરકશ તથા તીરગર બને છે. આ શબ્દકોશના છેલ્લા પેજ ઉપર તો હ્યુમન, હ્યુમેનિઝમ, હ્યુમેનિટી વગેરે અંગ્રેજી શબ્દો તો છે જ; સાથેસાથે હોસ્ટ, હોસ્ટેલ, હોસ્પિટલ શબ્દો પણ અર્થસહિત સામેલ છે. આ વર્ષના આરંભે પ્રસિદ્ધ થયેલી સાર્થ જોડણીકોશની સંવર્ધિત છઠ્ઠી આવૃત્તિને જો પાંચમી આવૃત્તિ સાથે સરખાવીએ તો માલૂમ પડશે કે અંગ્રેજી શબ્દોનું પ્રભુત્વ વધતું ગયું છે. પાંચમી આવૃત્તિના અંતિમ પેજમાં માત્ર બે જ અંગ્રેજી શબ્દો હોસ્ટેલ અને હોસ્પિટલ નજરે પડે છે. વૈશ્વિકીકરણના આપણા યુગમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો વપરાશ ના વધે તો જ આશ્ચર્ય થાય ! આવી પરિસ્થિતિમાં આપણી સામે જે પડકાર છે તે એ છે કે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદના

ધસમસતા પ્રવાહને ક્યાં અને કેટલે અંશે રોકી શકીએ છીએ અને ટોકી શકીએ છીએ.

આજે મને એ વાતનો આનંદ છે અને ગૌરવ છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદને રોકવાનું તથા ટોકવાનું ભગીરથ કાર્ય બજાવ્યું છે. રાજ્યાશ્રયને નકારીને પરિષદે વર્તમાન પડકારને ઝીલી લીધો તેનું સ્મરણ એકવીસમી સદીમાં જ નહીં, બાવીસમી સદીમાં પણ પ્રેરણા આપતું રહેશે એ નિશ્ચિત છે.

ગુજરાતમાં સાહિત્યને કેન્દ્રસ્થાને રાખનારા નાગરિકો અને સંસ્થાઓ પ્રેમાનંદને યાદ કરી નહીં જાયવાની કે નહીં પ્રશસ્તિ કરવાની દિશામાં આગેકૂચ કરશે એવી આશા સાથે વિરમું એ પૂર્વે પરિષદના પ્રમુખપદેથી શ્રી રસિકલાલ પરીખે પોતાના ભાષણમાં જે સૂચવ્યું હતું તેની યાદ આવે છે. તેઓએ સન ૧૯૬૩માં સૂચવ્યું હતું કે આપણો સાહિત્યકાર બહુજન, બહુજનચિત્ત તથા બહુજન-વિચાર-ભાવનાથી વિમુખતા ના સેવે.

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત ‘પુરસ્કાર મીમાંસા’ પરિસંવાદમાં આપેલ અભિભાષણ.

સાભાર સ્વીકાર

તલાશ : ડૉ. નવીન વિભાકર, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ + ૩૦૪, રૂ. ૨૭૦-૦૦, દીવાની એક વાટ : જય ગજજર, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૬ + ૩૯૬, રૂ. ૩૬૦-૦૦, પરભીડિયું : ઐશ્વર્યા, ૨૦૧૬, બીલબેટી સ્ટુડિયો, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦ + ૪૨૫, રૂ. ૩૮૦, લાલ પીળો અને વાદળી : ઈન્દુ પુવાર ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૯ + ૨૪૫, રૂ. ૨૨૫-૦૦, શ્યામની પાનખર : જયશ્રી ભટ્ટ ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૬ + ૨૮૨, રૂ. ૨૫૦-૦૦

વીરવિજયજીનો 'સુરસુંદરીરાસ' તથા અન્ય કૃતિઓ

(ઈ.સ. ૧૭૭૩-૭૪/૧૮૫૨)

■ આરતી ત્રિવેદી ■

મધ્યકાળના ગુજરાતી કવિ નરસિંહ મહેતાની કવિતાને આપણે ભક્તિકવિતાની ગંગોત્રી તરીકે ઓળખીએ છીએ. મધ્યકાળના આપણા જૈન કવિઓએ પણ વિવિધ કાવ્યરૂપોને ભક્તિનો પુટ આપીને સમૃદ્ધ સાહિત્ય સર્જ્યું છે.

મધ્યકાળની જૈન પરંપરાના છેલ્લા સમર્થ કવિ વીરવિજયજીએ રાસ, વેલી, સ્તવન, સઝાય, ચૈત્યવંદન, દુહા, હરિયાલી, ગહુંલી, પૂજા, લાવણી, ઢાળિયાં, આરતી, વિવાહલો, સ્તુતિ, ટબો એમ વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં પોતાની ઊંચી કવિપ્રતિભાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. કવિએ પોતાની કથાત્મક રાસકૃતિઓમાં તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત કથાનકોને વિષય તરીકે પસંદ કરીને આમ પ્રજાને તથા એમાં સમસ્યાના તત્વને આલેખીને સમાજના પ્રબુદ્ધ-વિદગ્ધ વર્ગને લક્ષ્ય કર્યો છે. અલબત્ત, મધ્યકાલીન ગુજરાતીની વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓમાં સામાન્ય રીતે ધાર્મિક પ્રચલિત કથાવસ્તુનો આશ્રય લઈને જેમ જીવન જીવવાના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો જે-તે સર્જક શ્રોતાવર્ગ-વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતો, તેમ કવિ વીરવિજયજીએ પણ પોતાની વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓમાં સરળ વાણીમાં આચરણીય માનવમૂલ્યોને વણી લીધાં છે. આ જીવનમૂલ્યો જ એમની કૃતિઓને વિશિષ્ટ અને ચિરંજીવ બનાવી રહે છે.

કૃતિનામ	રચનાસંવત/સાલ
૧. ગૌડી પાર્શ્વનાથનાં ઢાળિયાં	૧૮૫૩
૨. સુરસુંદરી રાસ	૧૮૫૭
૩. સ્થૂલિભદ્ર શિયળવેલ	૧૮૫૨
૪. અષ્ટપ્રકારી પૂજા	-
૫. ત્રિક્યતુર્માસ દેવવંદનવિધિ - ચોમાસી દેવવંદનસહિત આ કૃતિમાં ૨૪ ચૈત્યવંદન, ૫ સ્તવન, ૫ સ્તુતિનાં જોડાં - એટલે ૫ તીર્થનાં સ્તવનો અને ૨૦ સ્તુતિઓ	૧૮૦૯
૬. ચોસઠપ્રકારી પૂજા	૧૮૭૪/૧૮૧૮
૭. પિસ્તાલીસ આગમની પૂજા	૧૮૮૧/૧૮૨૫

૮. નવાણું પ્રકારી પૂજા	૧૮૮૪/૧૮૨૮
૯. બારપ્રતની પૂજા	૧૮૮૭/૧૮૩૧
૧૦. મુંબઈ ભાયખલાનાં ઢાળિયાં	૧૮૮૮/૧૮૩૨
૧૧. પંચકલ્યાણપૂજા	૧૮૮૯/૧૮૩૩
૧૨. અંજનશલાકા સ્તવન - શેઠ મોતીશાની ટૂંકનાં ઢાળિયાં	૧૮૯૩/૧૮૩૭
૧૩. મહાવીરના ૨૭ ભવનું સ્તવન	/૧૮૫૨
૧૪. હઠીસિંગની અંજનશલાકાનાં ઢાળિયાં	/૧૮૩૭
૧૫. સિદ્ધાયળ ગિરનાર સંઘ સ્તવન - પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના સોરઠ સંઘનાં ઢાળિયાં	/૧૮૪૯
૧૬. સંઘવણ હરકુંઅર સિદ્ધિક્ષેત્ર સ્તવન	/૧૮૫૨
૧૭. ગહુંલીસંગ્રહ	-
૧૮. સ્નાત્રપૂજા	-
૧૯. ધમ્મિલકુમારરાસ	/૧૮૪૦
૨૦. ચંદ્રશેખરરાસ	/૧૮૪૬

ઉપરાંત, સઝાય, સ્તવન, પૂજા, આમલકી કીડા સ્તવન, સ્થૂલિભદ્ર નાટક, વયરસ્વામી ફૂલડાં, નેમિનાથ રાજિમતી બારમાસી, હિતશિક્ષા છત્રીશી, રહનેમિ સઝાય, શત્રુંજયતીર્થ-૨૧ નામના દુહા, અધ્યાત્મસાર-બાલાવબોધ (અનૂદિત ગ્રંથ), રગણાંકિત, પ્રશ્નચિંતામણિ, શુભવેલી વગેરે.

આ કૃતિઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી દેશના આચારશુદ્ધિ તથા વ્યવહારશુદ્ધિ દ્વારા સામાન્ય માનવીના જીવનને ઉન્નત બનાવી, એના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં અનેરું ધાર્મિક બળ પૂરું પાડે એવી છે.

સૌપ્રથમ આપણે એમની દીર્ઘકૃતિઓ-રાસકાવ્યો તપાસીશું. આ કવિએ ત્રણ રાસકૃતિઓ રચી છે - સુરસુંદરીરાસ, ધમ્મિલરાસ અને ચંદ્રશેખરનો રાસ.

'સુરસુંદરીરાસ'માં 'પ્રેમની કરુણૈક કહાણી' વર્ણવાઈ છે. ઈ.સ. ૧૬૮૦માં ધર્મવર્દન સુરસુંદરીની કથા આલેખતાં જણાવે છે કે પોતે 'શીલતરંગિણી' નામક ગ્રંથમાં આવતી કથાને આધારે સુરસુંદરીની કથા આપે છે. કવિ વીરવિજયજીની પૂર્વે ભાનુમેરુશિષ્ય નયસુંદરે (૧૫૮૮), ઉદયસૂરિએ (૧૬૩૩), ધર્મવર્દને (૧૬૮૦) અને આનંદસૂરિએ (૧૬૮૪) રાસસ્વરૂપમાં સુરસુંદરીની કથા આલેખી છે. વળી, આનંદસૂરિ, નળવિમળ, ધર્મસિંહ અને વિનયસુંદરે રચેલા આ સુરસુંદરીરાસનો ઉલ્લેખ શ્રી આનંદ-કાવ્યમહોદયના ત્રીજા મૌક્તિકની પ્રસ્તાવનામાં પણ થયેલો છે.

વીરવિજયજીરચિત પ્રસ્તુત કૃતિનો કાવ્યગુણ અને કથાવસ્તુ આકર્ષક રસપ્રદ છે. આ ચરિત્રાત્મક રાસકાવ્યમાં નાયિકા સુરસુંદરીનું અણિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય રોચક રીતે આલેખાયું છે, જે કારુણ્યસભર તથા અનેક ચમત્કારોથી ભર્યુંભર્યું છે. આ દીર્ઘ રચનામાં સુરસુંદરીની મુખ્ય કથાની સાથે સાથે ચાલતી ઘણી અવાંતર કથાઓ દ્વારા કવિએ મનુષ્યસ્વભાવનાં

વિશિષ્ટ લક્ષણોની ધાર કાઢી આપી છે. ક્યાંક ઈર્ષ્યા, ક્યાંક વેરભાવ, ક્યાંક લોભ-લાલચ, ક્યાંક અભિમાન, ક્યાંક કામવાસના તો ક્યાંક અનૈતિકતા એમ વિવિધ અવગુણોની પડછે નાયિકા-સતી સુરસુંદરીના વિશુદ્ધ શીલને જ અહીં ઉજાગર કરવામાં આવ્યું છે.

આ વિસ્તૃત ચરિત્રાત્મક કાવ્યકૃતિમાં સુરસુંદરીના જીવનમાં આવેલ અનેક આપત્તિઓના પ્રસંગોને સવિસ્તર આલેખીને કવિ સાઘંત આ સતીના વિશુદ્ધ વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવતા રહે છે. પતિએ કરેલા પોતાના ત્યાગ બાદ પારાવાર યાતનાઓ વેઠતી સુરસુંદરીના દુઃખભર્યા જીવનપ્રસંગોના આલેખનમાં એના સતીત્વની કસોટી કરે એવી ઘટનાઓના આલેખનમાં જોવા મળતાં કવિનાં માર્મિક સંસારનિરીક્ષણો કૃતિને રસપ્રદ અને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. પતિવિરહની વેદના વેઠતી સુરસુંદરી અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા પણ અનેક વિટંબણાઓનો ભોગ બને છે એ બધાંનું વેધક નિરૂપણ સતી સુરસુંદરીના વ્યક્તિત્વને વધુ ને વધુ ઉજમાળું બનાવી રહે છે.

આ રાસકાવ્યની કથા આ પ્રમાણે છે.

સુરસુંદરી જંબુદ્વીપની ચંપાનગરીના રાજા રિપુમર્દન અને રાણી રતિસુંદરીની ગુણવાન, સ્વરૂપવાન પુત્રી છે. આ જ નગરીના ધનાવહ શેઠ અને ધનવતી શેઠાણીના સુંદર, સુશીલ, હોશિયાર પુત્ર અમર અને સુરસુંદરી શાળામાં સાથે અભ્યાસ કરતાં હતાં. એ દરમ્યાન એક વાર શાળા પાસે ઊંઘતી સુરસુંદરીની સાડીના છેડે સાત કોડી બાંધેલી જોતાં ત્યાંથી પસાર થતા અમરે એ કોડીઓ છોડી લીધી, એને વેચીને એમાંથી સુખડી લઈને બીજા મિત્રોને વહેંચી અને સુરસુંદરીનો ભાગ એ જાગી ત્યારે એને આપ્યો. સાચી બીના જાણીને સુરસુંદરી અમરને ઠપકો આપતાં કહી દે છે કે ‘સાત કોડીમાં તો હું રાજ્ય લેત.’

સમય પસાર થાય છે, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશેલ સુરસુંદરી અને અમરકુમાર પરિણયબંધને બંધાય છે. થોડા સમય બાદ અમર અને સુરસુંદરી વેપાર માટે વહાણમાં માલ ભરીને સિંહલદ્વીપ જવા નીકળે છે. રસ્તામાં આવતા યક્ષદ્વીપ પર જરૂરી પાણી અને ઈંધણ લેવા માટે બધાં વહાણો અટકે છે. સુર અને અમર ત્યાં ફરે છે, પતિના ખોળામાં સૂતેલી સુરની સાડીના છેડે સાત કોડીઓ બાંધીને અમર જૂનો ડંખ તાજો થતાં નિર્દય બની ‘સાત કોડીથી રાજ્ય લેજે’ એવું લખાણ મૂકીને વહાણ પર આવી સૌને પોતાની પત્નીને યક્ષે મારી નાંખી એવું જણાવીને ચાલ્યો જાય છે.

નિદ્રામાંથી જાગેલી સુર પતિને ન જોતાં રુદન કરે છે. સાત કોડી અને પતિના લખાણથી પારાવાર દુઃખ અનુભવતી સુરની અસહાયતા ત્યાં વસતા યક્ષના હૃદયમાં એના પ્રત્યે અનુકંપા જગાવે છે અને એને પુત્રી ગણીને રાખે છે. થોડા સમય બાદ યક્ષદ્વીપ પર આવેલા અન્ય એક વહાણમાં સુરસુંદરી ત્યાંથી નીકળે છે, પરંતુ વહાણનો વેપારી સુર પર નજર બગાડે છે. પોતાના શીલને સાચવવા માટે સુરસુંદરી દરિયામાં પડતું મૂકે છે, પરંતુ એક તૂટેલા વહાણના પાટિયાની મદદથી બેનાતટપુરમાં પહોંચી જાય છે. બીજી બાજુ સમુદ્રી તોફાન પેલા વેપારીસહિત એના વહાણનો નાશ કરે છે. એમાં કવિએ

કુદરતી ન્યાયનું તત્ત્વ મૂક્યું છે. બેનાતટપુરે પહોંચેલી અસહાય સુરસુંદરી હાથીની સુંદમાં ઊંચકાઈને, વહાણમાં ઝિલાઈને, સોવનકુલ નગરે પહોંચે છે. ત્યાં એક લોભી વેપારી સવા લાખની કિંમતમાં એને ગણિકાને ત્યાં વેચી દે છે. ત્યાંથી ભાગી છૂટેલી સુર મગરમચ્છના પેટમાં પહોંચી, માછીમારો પાસે પહોંચે છે. એ પછી ચોરના હાથમાં અને પછી અભાન અવસ્થામાં ભારંડ પક્ષીની ચાંચમાં, એ પછી વિદ્યાધરના વિમાનમાં એમ અથડાતી-કુટાતી દુઃખી અવસ્થામાં જીવે છે. વિદ્યાધર પોતાની ભગિની બનાવીને એને રૂપપરાવર્તિની, અદષ્ટકરણી, પરવિદ્યાછેદિની અને હસ્તિશતબલકારિણી વિદ્યાઓ આપે છે. જેનો ભવિષ્યમાં સુરસુંદરી સ્વબચાવ માટે, અમરકુમારને ખોળી કાઢવા માટે ઉપયોગ કરે છે. રૂપપરાવર્તિની વિદ્યાથી સ્ત્રીમાંથી પુરુષ બનીને સુર વિમલયશ નામે બેનાતટ નગરમાં માલણને ત્યાં રહે છે. પોતાની વિશિષ્ટ વિદ્યાથી જાદુઈ વીંઝણો બનાવીને વિમલયશ નગરશેઠના પુત્રના અસાધ્ય રોગને મટાડે છે. એની આવી વિદ્યા વિશે જાણીને નગરના રાજા એને બોલાવે છે. એ રાજ્યાશ્રય મેળવે છે અને જકાત ઉઘરાવવાનું કામ એને સોંપાય છે. નગરમાં ત્રાસ ફેલાવતા ચોરને પકડીને વિમલયશ રાજાની જાહેરાત મુજબ અડધું રાજ્ય અને રાજકુમારી મેળવે છે.

જકાતના અધિકારી તરીકે થોડા સમયમાં જ વિમલયશ ત્યાંથી પસાર થતા અમરકુમારનાં વહાણો અટકાવે છે, એને ચોર ઠરાવીને પકડી લે છે. અમર જો વિમલયશના પગે સવાશેર ઘી ઘસીને ઉતારી આપે તો એને મુક્તિ મળશે એવી વિચિત્ર શરત વિમલયશ કરે છે. એના પગે ઘી ઘસતા અમરને વિમલયશ સુઈ ગયો એવું લાગતાં એ પોતે ઘી પીવા જાય છે ત્યાં જ સૂવાનો ડોળ કરતો વિમલયશ માર્મિક વચનો બોલી ઊઠે છે કે ‘કોઈની ઊંઘનો, લાભ લઈને ચોરી કરવાની નાનપણની આદત ગઈ નથી કે શું?’ આ વચનો સાંભળતાં જ પત્ની સાથેનો બાળપણનો પ્રસંગ સાંભરતાં અમર ચોંકી ઊઠે છે અને ત્યારબાદ રૂપપરાવર્તિની વિદ્યાની મદદથી વિમલયશ સુરસુંદરીના મૂળ રૂપે પ્રગટ થાય છે. અને સાત કોડીમાં રાજ્ય ખરીદવાની બાળપણની વાતને સુરસુંદરી સત્ય ઠરાવી બતાવે છે.

આમ, અસંભવિત લાગતી બાબતને શક્ય બનાવવાનો પડકાર ઝીલી લઈને એને સુરસુંદરી ધર્મના, સતીત્વના સહારે સફળ બનાવી રહે છે. સુરસુંદરીના વિપત્તિઓથી ઘેરાયેલા કથાનકમાં જે જે દુઃખદાયી ઘટનાઓ ઘટે છે, એમાં ક્યાંક ‘નળાપ્યાન’નાં નળ-દમયંતીનાં વીતક, દુઃખકથા અને ચમત્કારોનું અનુસંધાન પણ સાંપડે છે અને કથાનો રસ ભરપૂર મળે છે.

આ દીર્ઘ રાસકાવ્યમાં સુરસુંદરીના શીલની કસોટી કરે એવી અનેક વિટંબણાઓમાં એ નવકારમંત્રના જાપને સહારે, ધર્મની મદદથી હેમખેમ પાર ઊતરે છે એ ભક્તિપ્રેરક કથાઘટક એક શીલવંત નારીની અડગ પ્રભુશ્રદ્ધાના ચિરંજીવ મૂલ્યને જ સાઘંત આંકે છે. સુરસુંદરીનું અણિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય કરુણ તત્ત્વોથી, ચમત્કારોથી ભરપૂર હોવા છતાં અહીં રસપ્રદ અને રોચક રીતે આલેખાયું છે. અહીં આવતા ચમત્કારો પ્રભુકૃપા સાથે સંકળાયેલા હોવાથી એમાં પણ એની ભક્તિ જ અગ્રેસર બની રહે છે. જીવનમાં આવેલા અનેક ઝંઝાવાતો સામે ધર્મશ્રદ્ધાથી ઝઝૂમતી સુરસુંદરીનું અંતે પતિ સાથે મધુર મિલન થાય છે

અને આખોયે રાસ એના શીલની પવિત્રતાનો પમરાટ પ્રસરાવી રહે છે. અહીં વિવિધ આપત્તિઓમાંથી પ્રગટતી સુરસુંદરીની સંસ્કારિતા એને દમયંતીની સગોત્રી બનાવી રહે છે. સુરસુંદરી માટે પતિનો પ્રેમ જીવનનો મૂળ આધાર છે, સંજીવની છે. આથી જ આ રાસકાવ્યને વિવિધ ખંડોમાં વિભાજિત કરીને કવિએ જાણે પ્રેમના-સ્નેહના પાસાદાર રૂપને પ્રગટ કર્યું છે !

આ આખીયે કથામાં કવિએ સુરસુંદરીના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં શીલ, સંસ્કાર, ધર્મપાલન, પતિવ્રતાપણું, ક્ષત્રિયવટ અને ખમીર, વચનપાલન, ગુપ્તતા રહસ્યની જાળવણી, સદ્ભાવ અને સદાચાર, દાન અને કર્મફળ, તપ-સંયમ-ભક્તિ અને નીતિ, સહનશીલતા, વિવેક અને ધૈર્ય, શ્રદ્ધા, ત્યાગ, ક્ષમા, આચારશુદ્ધિ, નીતિપરાયણતા વગેરે માનવમૂલ્યોને પ્રતીતિકર રીતે સમાવી દર્શાવે, સમાજ સમક્ષ આદર્શપરાયણ જીવનશૈલી કંડારી આપીને, એ મૂલ્યોનાં નરવાં અને ગરવાં ચિત્રો આલેખ્યાં છે. ક્સોટીમાંથી પાર ઊતરેલ શીલના-સતીત્વના સાત્ત્વિક પ્રકાશને સુરસુંદરીના પાત્ર દ્વારા કવિએ સમગ્ર કાવ્ય ઉપર ઝળૂંબતો રાખીને એના ઉચ્ચતમ મૂલ્યને અહીં ઉચિત રીતે પ્રમાણ્યું છે. જાણે કે સતીત્વનું મહિમ્નસ્તોત્ર રચી આપ્યું છે !

‘ધમ્મિલરાસ’ એ છ ઢાળમાં વહેંચાયેલી વિવિધ કથનકેન્દ્રો ધરાવતી રાસકૃતિ છે, જેમાં ‘કથાબોધ નિમિત્તે મૂલ્યબોધ’ રજૂ થયો છે. અહીં પણ અગાઉની રાસકૃતિની માફક કથાઅંતર્ગત કથાઓના તાણાવાણા કૌશલપૂર્વક ગૂંથી લઈને કવિ સંયમના મૂલ્યને પ્રબોધે છે. આ કથાનું મૂળ શીલોપદેશમાલા-બાલાવબોધ અને વસુદેવહિંડી વગેરેમાં છે. અહીં શ્રેષ્ઠીસુત ધમ્મિલકુમારના જીવનની વિવિધ ઘટનાઓની પડછે - આત્મસંયમનો મહિમા થયો છે. ધમ્મિલ લગ્ન બાદ મોહમાયાથી વિમુખ બને, ત્યારબાદ મદ્યપાન, જુગાર અને ગણિકામાં રત બને, સમય જતાં દ્રવ્યહીન બનેલા ધમ્મિલને ગણિકાની માતા યુક્તિપૂર્વક વનમાં મૂકી આવવાની ગોઠવણ કરે, જંગલમાં એક મુનિ એને કામાસક્ત રાજા વિજયપાલની કથા કહે - જેનો પ્રધાન અસત્ય વચન દ્વારા રાજાને મૂર્ખ બનાવે, એ પછી મુનિ ધમ્મિલને રાજકુમાર અગડદત્તની ગણિકા, વિદ્યાધર, ભૂતપ્રેત વગેરે સાથે સંકળાયેલી કથા કરે, ઉપરાંત, સ્ત્રીઆસક્ત યોગીની કથા, શ્રેષ્ઠીપુત્ર સમુદ્રદત્ત અને એની શીલવતી પત્ની ધનશ્રીનું વૃતાંત રજૂ કરે અને અંતમાં સંયમવ્રત ધારણ કરનાર ધમ્મિલકુમાર ભવાટવિમાંથી શાશ્વત મુક્તિ મેળવે - એવું આ રાસકાવ્યનું કથામાળખું કવિની પ્રતિભાને ઓપ આપે છે.

ત્રીજી રાસકૃતિ ‘ચંદ્રશેખરરાસ’માં સુયોગ્ય માર્ગે મેળવેલ ધનના દાનનું મહત્ત્વ રજૂ થયું છે. અહીં પણ અવાંતરકથાઓની ગૂંથણીયુક્ત ચંદ્રશેખરની કથા અલૌકિક બાબતો-ચમત્કારોથી અદ્ભુત રસ નિપજાવીને કથાપ્રવાહને સતત પ્રવાહિત અને રસભર્યો બનાવે છે. વિવિધ નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિઓ આલેખતી, અવનવા કથાવળાંકો દ્વારા કુતૂહલ જગવતી વિવિધ રસિક કથાઓ અંતમાં જૈન ધર્મના મહિમાને તથા દાન-શીલ-તપ જેવાં માનવમૂલ્યોને જ પ્રગટાવી રહે છે.

આ ઉપરાંત, વીરવિજયજીની અન્ય કૃતિઓ પણ માનવીય મૂલ્યોને લક્ષ્ય કરે છે.

માનવોનું કલ્યાણ થાય, સૌનું હિત સધાય એવી શિખામણો, વડીલોની જીવનના અનુભવોનો પુટ પામેલી વાણી આપણા દૈનંદિનીય જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડે એવી હોય છે. કવિએ સં. ૧૮૮૮માં રચેલી, ૩૬ ગાથાની ‘હિતશિક્ષાછત્રીશી’માં પણ રોજિંદા જીવન માટેની સાત્ત્વિક શિખામણો નિરૂપાઈ છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં રજૂ થયેલી ઉપદેશવાણીમાં આવાં મૂલ્યો ઠાંસીઠાંસીને ભર્યાં છે. આ કૃતિની ૧થી ૧૮ ગાથામાં સામાન્ય જનો માટેની, ૧૯થી ૨૬ ગાથામાં આર્ય સન્નારી માટેની તથા ૨૭થી ૩૬ ગાથામાં સ્ત્રીપુરુષ ઉભય માટેની આચારસંહિતા રજૂ થઈ છે. ધર્મ-નીતિ-વ્યવહાર અને અનુભવના સુભગ સમન્વયવાળાં આ ઉપદેશ-વચનો ધર્મમાર્ગે ચાલવામાં સહાયક અને માર્ગદર્શક બની રહે એવાં ચિરંજીવ માનવમૂલ્યોને સરળ રીતે સમજાવી જાય છે. તપ, મૈત્રી, દયા, પરોપકાર, વાત્સલ્ય, વ્યવહારશુદ્ધિ, સાધનશુદ્ધિ આદિ સદ્ગુણોનું આચરણ માનવીના જીવનને સાર્થક બનાવી રહે છે. સવિશેષ નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે અહીં નિરૂપાયેલાં ઉપદેશવચનો બધા જ કાલખંડમાં એટલાં જ પ્રસ્તુત છે, એમાં સમાયેલાં માનવમૂલ્યો સર્વકાલીન છે, સદાકાળ માટે હૃદયમાં ધારણ કરવા જેવાં અમૂલ્ય છે.

આ ઉપરાંતની એમની કૃતિઓ જેમાં પૂજાસાહિત્ય, સ્તવન, સજગાય, સ્તોત્રો, નેમિનાથ વિવાહલો, સ્થૂલિભદ્રજીની શિયળવેલ, ઢાળિયાં વગેરે પણ ધર્મકેન્દ્રી રચનાઓ હોવાથી લોકોમાં ધાર્મિક ભાવના વધારવા, પ્રભુશ્રદ્ધા દઢ કરવા માટે જ રચાઈ છે, જેમાં કવિ આધ્યાત્મિક સુખની પ્રાપ્તિને લક્ષ્ય કરે છે. ‘અધ્યાત્મસારટબો’ એ અનૂદિત ગ્રંથમાં અધ્યાત્મ-વૈરાગ્ય-ત્યાગ જેવાં મહત્ત્વનાં નૈતિક મૂલ્યોનો મહિમા તથા મન:શુદ્ધિનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યાં છે. તો ‘રગણાંકિત’માં ભક્તિના મૂલ્યનો, ‘શુભવેલી’માં ગુરુ પ્રત્યેના આદરભાવનો મહિમા આલેખાયો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યથી આરંભાયેલી જૈન સાહિત્યની સમૃદ્ધ પરંપરા મોટાભાગના ભક્ત કવિઓ દ્વારા છેક વીસમી સદી પર્યંત અવિરતપણે જળવાઈ રહી છે. મોક્ષપ્રાપ્તિને મનુષ્યજીવનનું પરમ અને ચરમ લક્ષ્ય માનતા આ સાધુકવિઓએ પોતાના સાહિત્યમાં ભક્તિનું મૂલ્ય સવિશેષપણે પ્રમાણ્યું છે. તેઓએ મહાપુરુષો, પ્રેરણા આપનાર શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનાં ચરિત્રો રચીને સમાજને આદર્શ જીવનશૈલી માટે ઉચિત માર્ગદર્શન આપે એવાં જીવનમૂલ્યોનો ખજાનો લોકો સમક્ષ ખોલી આપ્યો છે.

અલબત્ત, સમગ્રપણે જોતાં મધ્યકાળના ગુજરાતી સર્જકોનું દર્શન કંઈ શંકરાચાર્યના તત્ત્વદર્શન જેવું આગવું નથી. આ ગાળાના કવિઓનાં જીવનદર્શન કે સમાજદર્શનમાં સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનાં જતન અને સંવર્ધનની પરંપરાનો જ પ્રભાવ છે. મધ્યકાળની આમજનતાને ગળથૂથીમાં જ ધર્મ અને ભક્તિનો મહિમા ઠસાવવામાં આવતો હતો. સાહિત્યકૃતિઓમાં પરંપરાગત સંસ્કારમૂલક ખ્યાલો-આદર્શો અને જીવનમૂલ્યોનાં પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ નિરૂપણ દ્વારા કવિની પ્રજ્ઞાની ધર્મશ્રદ્ધા અને ભક્તિને દેઢાવવાની સાધુવૃત્તિ જ કારણભૂત હતી.

આપણે કવિ વીરવિજયજીના સાહિત્યને પણ આ મધ્યકાલીન સંદર્ભમાં જ મૂલવવાનું રહે. એમની સાહિત્યોપાસના એમના ઊર્ધ્વગામી જીવનની ઉપાસનાનો જ એક અંશ પરબ ❖ ઓક્ટોબર, 2017

છે. માનવતાનાં ઉન્નત શૃંગો સર કરવા માટેનું પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય આપનાર આ કવિના સર્જનમાં માનવમૂલ્યો ઠાંસીઠાંસીને ભર્યા છે, તેથી જ એમની કૃતિઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અંતિમ ચરણમાં અનેરી શોભા બની રહી છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-૨, ખંડ-૨ (ઈ.સ. ૧૬૫૦થી ૧૮૫૦), ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ
૨. પંડિત વીરવિજયજી સ્વાધ્યાય ગ્રંથ સંપાદક : કાન્તિભાઈ બી. શાહ, પ્રકાશક શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા, અમદાવાદ
૩. કવિ પંડિત વીરવિજયજી : એક અધ્યયન ડૉ. કવિન શાહ, પ્રકાશક કુસુમ કે. શાહ ૩/૧, અષ્ટમંગલ એપાર્ટમેન્ટ, આઈસ ફેક્ટરી સામે, બીલીમોરા-૩૮૩૬૨૧
૪. પંડિતશ્રી વીરવિજયજીનું જન્મચરિત્ર મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા, પ્રકાશક પંડિત શ્રી વીરવિજયજી જૈન ઉપાશ્રય, અમદાવાદ

ગઝલકાર જલન માતરી | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

ઈ.સ. ૨૦૧૬નો નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ પરંપરાની ગઝલના જ્યોતિર્ધર, શ્રેષ્ઠ ગઝલકાર, ઉત્તમ સંચાલક જનાબ જલન માતરીને અર્પણ થયો છે. બાળપણથી મરીઝ, શૂન્ય, બેફામ, સૈફ, શેખાદમ, ગની દહીંવાલાથી લઈને જલનસાહેબ સુધીના શાયરોની નજીક જવાનું મળ્યું એનો આનંદ છે. આજે એ જ પરંપરાના આ આખરી સિતારા વિશે થોડીક વાત કરવાનું મન થાય છે.

કેવા શુકનમાં પર્વતે આપી હશે વિદાય,
નિજ ઘરથી નીકળી નદી પાછી વળી નથી.

શ્રદ્ધાનો હો વિષય તો પુરાવાની શી જરૂર!
કુરઆનમાં તો ક્યાંય પર્યંગબરની સહી નથી.

આજે ગુજરાતી ગઝલનો જે વિકાસ થયો છે, તેના પાયામાં પરંપરાના જે ગઝલકારોનાં નામ છે તેમાંનું એક મહત્વનું નામ એટલે જલન માતરી. પરંપરાની ગઝલનો સુવર્ણકાળ એટલે ગઝલસમ્રાટ શયદાથી લઈને જલન માતરી સુધીનો સમયગાળો. એક સમય હતો જ્યારે ગુજરાતી ગઝલ ગુજરાતના ખૂણે-ખૂણે લોકોના હૈયે અને હોઠે રમતી હતી. મુશાયરાના મંચ પર મરીઝ, શૂન્ય પાલનપુરી, સૈફ પાલનપુરી, અમૃત ઘાયલ, બરકત વિરાણી 'બેફામ', ગની દહીંવાલા, રતિલાલ અનિલ, મનુભાઈ ત્રિવેદી 'ગાફિલ' વગેરે શાયરો બેઠેલા હોય, જલનસાહેબ સંચાલન કરતા હોય અને સમગ્ર મુશાયરાનું વાતાવરણ સોળે કળાએ ખીલેલું હોય. જલનસાહેબ જેટલા શ્રેષ્ઠ ગઝલકાર છે, એટલા જ ઉત્તમ સંચાલક પણ છે.

ગમે ના સૌ કવન તો માફ કરજો એક બાબત પર,
ખુદા જેવા ખુદાનાં ક્યાં બધાં સર્જન મજનાં છે ?

જોકે જલનસાહેબની બધી જ ગઝલો ગુજરાતી પ્રજાએ મન ભરીને માણી છે, અને તેમની ગઝલોને પોતાની ડાયરીમાં, હૃદયમાં લખી રાખી છે. મરીઝ અને જલન માતરી આ બે ગઝલકારો પરંપરાના સમયના એવા ગઝલકારો છે, જેમણે ઓછું લખ્યું છે પણ તેમનું ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. મુશાયરા અને જલનસાહેબ અભિન્ન અંગ છે. વર્ષો સુધી તેમણે મુશાયરામાં પોતાની એક પછી એક ગઝલો રજૂ કરતા રહીને મુશાયરાઓ લૂંટતા રહ્યા છે.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ઉર્દૂ ભાષાના પ્રથમ પંક્તિના ખ્યાતનામ શાયર જનાબ મજરુહ સુલતાનપુરી અમદાવાદ આવ્યા હતા એ વખતે અમદાવાદમાં આવેલી કાલુપુર પાંચપટ્ટીમાં કરોડાની પોળમાં એક શ્રીમંતના આલીશાન બંગલાના મહેફિલખાનામાં જ મજરુહ સુલતાનપુરીની એક ખાનગી નશીસ્ત (બેઠક) યોજાઈ હતી. ખાસ મહેફિલ તો મજરુહ સુલતાનપુરી માટેની જ હતી પણ એમાં અમદાવાદના આગળ પડતા શાયરોએ પણ ભાગ લેતાં એ બેઠક એક મીની મુશાયરાનું રૂપ ધારણ કરી બેઠી હતી. સંચાલન આદિલ મન્સૂરીનું હતું.

આખું મહેફિલખાનું ખીઓખીય ભરેલું હતું. જલનસાહેબ ચૂપચાપ આવી મહેફિલખાનાના દરવાજાના ઉંબર પર બેસી જાય છે. આદિલ મન્સૂરીએ જોયું કે દરવાજાના ઉંબર પર જલનસાહેબ બેઠા છે. તેમણે માઈક ઉપરથી જાહેર કર્યું કે હવે મંચ ઉપર આવીને જનાબ જલન માતરીને ગુજરાતી ગઝલો રજૂ કરવા માટે વિનંતી કરું છું. ઓડિયન્સે એક અવાજે આ વાતને વધાવી લીધી. જલનસાહેબે જણાવ્યું કે હું તો મજરુહ સુલતાનપુરીને સાંભળવા આવ્યો છું અને આ ઉર્દૂ મુશાયરો છે. પરંતુ છેલ્લે મજરુહસાહેબની વિનંતીથી જલનસાહેબે ગુજરાતી ગઝલો રજૂ કરી. અને... તે દિવસે પણ જલન માતરીએ મુશાયરો લૂંટી લીધો. તે દિવસે મજરુહસાહેબ કરતાં વધુ સફળ જલનસાહેબ રહ્યા હતા.

જ. મજરુહસાહેબે જલનસાહેબની ગઝલો સાંભળીને મુશાયરો પૂરો થયા પછી કહ્યું, 'જલનસાહેબ, આપ કે બહોત ઊંચે ખયાલ હૈ, આપ ઉર્દૂ મેં લીખીએ... આપકા પહેલી સફર મેં મુકામ હો જાયેગા.'

જલનસાહેબનું ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે એક અમૂલ્ય પ્રદાન છે. ગુજરાતી ગઝલકારોનો પરિચય આપતી વિશિષ્ટ લેખમાળા 'ઊર્મિની ઓળખ' દ્વારા વર્ષો સુધી 'કુમાર' જેવા મેગેઝિનમાં ગુજરાતી ગઝલકારોનો પરિચય ગુજરાતની પ્રજાને તેમણે કરાવ્યો છે. ગુજરાતી ગઝલની તેમના દ્વારા થયેલી આ અનોખી સેવા છે, જેનું દસ્તાવેજ મૂલ્ય પ્રત્યેક ગઝલપ્રેમી સમજી શકે તેમ છે.

ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા પછી પોતાના ભાઈને મળવા પાકિસ્તાન જાય અને ત્યાંથી નાસીપાસ થઈને પાછા આવે તે વાતનું આત્મકથાના અંશ જેવું પુસ્તક 'ઊઘડી આંખ બપોરે રણમાં' પ્રત્યેક સાહિત્યપ્રેમીએ વાંચવા જેવું છે.

ગઝલના સુવર્ણકાળના આ અદ્ભુત શાયર, મુશાયરાના સફળ સંચાલક એવા જલન માતરીને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ એનાયત થયો છે. □

નસીરુદ્દીન શાહ : એક અનોખી પ્રતિભા

■ ભરત દવે ■

નસીરુદ્દીન શાહના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ્યું હોઈ શકે. ભારતીય સિનેમાના નીવડેલા નટોમાં તે સાવ અલગ અને વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. થોડા સમય પહેલાં તેના વ્યક્તિગત જીવન તેમજ વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રે તેણે ખેડેલા સંઘર્ષ અને મેળવેલ સિદ્ધિઓને આલેખતાં સંસ્મરણોનું પુસ્તક 'And Then One Day - A Memoir' પ્રગટ થયેલું. આપણે ત્યાં ખબર નહીં શાથી, પણ ઘણા શિક્ષિતો ફિલ્મઅભિનેતા કે દિગ્દર્શકની જીવનકથા વાંચવા બહુ પ્રેરાતા નથી. વાસ્તવમાં નાટક કે ફિલ્મનો કલાકાર એક કવિ, સાહિત્યકાર કે ચિત્રકાર જેવી જ જીવનની ઊંડી દૃષ્ટિ ધરાવતો હોઈ શકે છે જે આવાં પુસ્તકો વાંચવાથી માલૂમ પડે છે, જાણ થાય છે. એકી બેઠકે વાંચવા પ્રેરે તેવું આ અત્યંત રસપ્રદ પુસ્તક છે. જો આ સંસ્મરણો તેણે જાતે જ લખ્યાં હોય અને કોઈ પાસે લખાવ્યાં ન હોય (જે ઘણા ફિલ્મકલાકારોની બાબતમાં બન્યું છે) તો કહેવું પડે કે ખૂબ જ રસપ્રદ ભાષા, સતત જકડી રાખનાર શૈલી અને અત્યંત મૌલિક અભિવ્યક્તિ. તેની સૌથી ધ્યાનાકર્ષક બાબત તેમાં સળંગ પ્રગટ થતી નસીરુદ્દીનની નખશિખ પ્રમાણિકતા અને પારદર્શિતા. તે જે કંઈ જીવ્યો છે, જે કંઈ વિચાર્યું કે કર્યું છે સાચું-નઠાડું, સાચું-ખોટું - તેના ચાહકો તેના વિશે શું ધારશે શું વિચારશે તેની લગીરેય પરવા કર્યા વિના બધું જ સાફ સ્પષ્ટ અને નિખાલસભાવે કહી દીધું છે.

સમગ્ર પુસ્તકમાં પાને પાને અભિનયક્ષેત્રે યાદગાર કામ કરી જવાની તેની અદમ્ય ઝંખના દેખા દેતી રહે છે. તેના આ ધ્યેયની પૂર્તિ માટે તે ગમે તે સહન કરવા કે ગમે તેનો ભોગ આપવા તૈયાર છે - પિતા પ્રત્યે કઠોર બનીને, પરિવારથી વિદ્યોડાઈ જઈને, તેની (પ્રથમ) સગર્ભા પત્નીને નાદૃષ્ટકે ઉવેખીને, તેની નવી જન્મેલી બાળકીથી અળગા રહીને, સામાન્ય સુખસગવડોને પણ ભૂલી જઈને, આર્થિક તંગીનો કપરો સામનો કરીને, ક્યારેક તો આત્મસન્માનનો પણ ભોગ આપીને એ પોતાનું ઈચ્છિત મેળવવા સંઘર્ષ કરતો રહ્યો છે. એવું નથી કે તેને માબાપ જોડે કે ઘરના સદસ્યો જોડે લગાવ નથી. એક પુત્ર તરીકે કે અકસ્માતે બની ગયેલા એક બાળકીના પિતા તરીકે એ શક્ય ત્યાં સુધી તેની ફરજ નિભાવવા પૂરા પ્રયાસો કરે છે. પણ તેના લક્ષ્ય કે ધ્યેય સાથે તે કોઈ જ રીતે સમજૂતી કરવા તૈયાર નથી.

નસીરુદ્દીનનો જન્મ લખનઉ પાસેના ગામ બારાબંકીમાં વર્ષ ૧૯૪૮માં થયેલો. દેશને આઝાદી મળી ત્યારે તેના પિતા બ્રિટિશ સરકારની પ્રાન્તીય નાગરિક સેવામાં ઉચ્ચ પદે

નોકરી કરતા હતા. દેશનું વિભાજન થતાં જ તેનાં અનેક સગાંસંબંધીઓ પાકિસ્તાન સ્થળાંતર કરી ગયા પણ નસીરના પિતાએ મક્કમ રીતે ભારતમાં જ રહેવાનો નિર્ણય લીધો. નસીરના ભણવા પાછળ તેના પિતા પુષ્કળ ખર્ચ કરવા તૈયાર હતા પણ નસીરને ભણવામાં બિલકુલ રસ નહોતો. ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો તેને સાવ નકામા ને બિનઉપયોગી લાગતા હતા. દર વર્ષે પરીક્ષાઓમાં તેનું નબળું રિપોર્ટ કાર્ડ જોઈને તેના પિતા રોષે ભરાતા પણ નસીરને જાણે તેનાથી કોઈ ફરક નહોતો પડતો. તેનું લક્ષ્ય કંઈક નોખું હતું.

શરૂથી જ નસીરે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરેલો. પરિણામે નાનપણથી જ તેનું અંગ્રેજી ખૂબ સારું વિકસ્યું. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ તેને ખૂબ રસ પડતો. ઘરમાં મોટા ભાગે ઉર્દૂ ભાષા વપરાતી અને ભણવામાં અંગ્રેજી - આમ ઉર્દૂ અને અંગ્રેજી બંને ભાષાઓ પર તેનું પ્રભુત્વ રહેવા પામ્યું. સદ્નસીબે તેને શાળા-કોલેજમાં શિક્ષકો પણ ખૂબ જ સારા મળ્યા જેમણે તેના અંગ્રેજી ઉચ્ચારો અને બોલવાની લઢણ શીખવામાં ખૂબ મદદ કરી. આ જ શિક્ષકોએ તેને શેક્સપિયર, બર્નાર્ડ શો, આયોનેસ્કો, પિરાન્ટેલો વગેરેનાં નાટકો વાંચવા તેમજ પછીથી ભજવવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યો. આ ઉપરાંત નાનપણમાં તેણે બ્રિટિશ નટ-મેનેજર જયોફરી કેન્ડાલે (વિખ્યાત નટ શશીકપૂરના સસરા) ભજવેલ શેક્સપિયરનાં નાટકો જોયેલાં જેમાં કેન્ડાલના અભિનયથી તે મુગ્ધ થઈ ગયેલો. કેન્ડાલેલ તેને માટે હંમેશાં પ્રેરણામૂર્તિ રહેલા. તેણે ભજવેલ 'મરચન્ટ ઓફ વેનિસ'ના શાયલોક અને 'જુલિયસ સિઝર'ના બ્રૂટસનાં પાત્રોને નસીરે તેના કોલેજકાળમાં અધ્યાપકોના પ્રોત્સાહનથી ભજવ્યા અને ખૂબ પ્રશંસા મેળવી.

નાટક ઉપરાંત નાનપણથી જ તેને હિન્દીને બદલે અંગ્રેજી ફિલ્મો જોવામાં ખૂબ રસ હતો. ગમે ત્યાંથી ટિકિટ પૂરતા પૈસા મેળવીને તે ફિલ્મો જોવા દોડી જતો. એ સમયના હોલિવુડના કેટલાક પ્રખ્યાત નટોનો અભિનય જોઈને તેને લાગતું કે તક મળ્યે તે પણ એમના જેવો અભિનય કરી શકે તેમ છે. હિન્દી ફિલ્મોમાં નસીરને દારાસિંઘની ફિલ્મો બહુ ગમતી. નટોમાં તે દિલીપકુમાર, મોતીલાલ, બલરાજ સહાની, યાકુબ વગેરેના કુદરતીસહજ અભિનયથી આકર્ષાયેલો. હિન્દી ફિલ્મ-મેંગેઝિનો પાછળ પણ તે સારો એવો ખર્ચ કરતો.

તે હંમેશાં ઘરના અરીસામાં પોતાને નીરખ્યા કરતો અને વિચારતો કે નટ તરીકે તેનો ચહેરો, કદ વગેરે એક પ્રસિદ્ધ નટ બનવાને લાયક છે કે નહીં ? તે જાણતો હતો કે ફિલ્મી પરંપરાના સંદર્ભે તે જરાય દેખાવડો નહોતો. તેની નાનકડી દાઢી, ગૂંચળિયા જથ્થાબંધ વાળ, સામાન્ય ઊંચાઈ તેને કોઈ રીત હીરો બનવા દે તેમ નહોતું ! પરંતુ તેની જાત પ્રત્યે અને ખાસ તો તેની અભિનયશક્તિ અંગે તેને ગજબનો આત્મવિશ્વાસ હતો. તેને માત્ર કોઈક તક આપનારની જરૂર હતી. આ બાજુ નસીરના પિતા સૌ કોઈના પિતાની જેમ ઈચ્છતા કે તેનો પુત્ર સારું ભણીગણીને ઉચ્ચ હોદ્દા પર સરકારી નોકરી કરે. પણ નસીરનું ખેંચાણ સાવ બીજી જ દિશામાં જતું જે તેના પિતા ક્યારેય સમજી શકે તેમ

નહોતા. પરંપરાગત જીવવા ને વિચારવા ટેવાયેલા તેના પિતા સાથે નસીરને વર્ષો સુધી ઉગ્ર મતભેદો રહ્યા. એક દિવસ કાચી વયે કોઈને કહ્યા વગર નસીર પહેર્યે કપડે ઘર છોડી મુંબઈ પહોંચી ગયો.

મુંબઈમાં તે કોઈ દૂરના ઓળખીતાના ઘરે રહ્યો અને ફિલ્મોમાં કામ મેળવવા આંટાફેરા શરૂ કર્યા. તે વખતે તેની ઉંમર ફક્ત ૧૮-૧૯ વર્ષની, ખીસામાં નામમાત્રના પૈસા અને મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં રહીને ફિલ્મોમાં કામ મેળવવાનાં ઊંચાં ઊંચાં સપનાં ! શરૂમાં તેણે રાજેન્દ્રકુમારની ફિલ્મ ‘પાલખી’ અને રાજકપૂરની ‘સપનાં કા સૌદાગર’માં ટોળાંઓનાં દૃશ્યોમાં ઊભા રહી સાવ સામાન્ય ભૂમિકાઓ ભજવી. ખાવા-પીવા અને રહેવા-કરવાની ગંભીર મુશ્કેલીઓ છતાં એ મક્કમ રીતે ટકી રહ્યો. પણ કમનસીબે કોઈનું ધ્યાન તેની અભિનયકલા તરફ ગયું નહીં. આ ગાળામાં કોઈકના પરિચયથી તે દિલીપકુમારના ઘરમાં પણ રહેલો. એક-દોઢ મહિનાના રજળપાટ બાદ આખરે ચિંતાતુર પિતાએ કોઈક રીતે તેની ભાળ મેળવી અને તેને ઘેર પાછો બોલાવી લીધો.

૧૯૬૯માં નસીરે દિલ્હીમાં તેના એક મિત્ર સાથે નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા દ્વારા જર્મન દિગ્દર્શક કાર્લ વેબરે તૈયાર કરાવેલ બ્રેખ્તનું નાટક ‘કોકેશિયન ચોક સર્કલ’ જોયું અને તે દંગ રહી ગયો. તેમાં ધૂની અને ગાંડિયા જેવા દેખાતા ન્યાયાધીશ અઝદકની ભૂમિકા જોઈને તેને વિશ્વાસ બેસી ગયો કે ‘આ રોલ મારા માટે જ છે !’ વિખ્યાત રંગમંચ-કલાકારો ઓમ શિવપુરી અને સુધા શિવપુરી આ જ સ્કૂલમાં ભણેલા. વધુમાં તેને જાણવા મળ્યું કે ભણવા માટે સ્કૂલ માસિક રૂ. ૨૦૦ શિષ્યવૃત્તિ પણ આપે છે. ભવિષ્યમાં એક્ટર બનવા માટે આમતેમ રજળપાટ કરવાને બદલે નાટ્યતાલીમનો આ માર્ગ તેને વધારે ઉચિત લાગ્યો. બધું વિચારીને અંત તેણે એન.એસ.ડી.માં પ્રવેશ મેળવી લીધો.

એન.એસ.ડી.માં તેને પ્રથમ વર્ષમાં જ અલ્કાઝી જેવા સિદ્ધહસ્ત દિગ્દર્શકના માર્ગદર્શન હેઠળ વિવિધ નાટકોમાં ઉત્તમોત્તમ ભૂમિકાઓ કરવા મળી. નસીરની બુદ્ધિમત્તાથી પ્રભાવિત થયેલા અલ્કાઝીએ તેને બીજા વર્ષથી અભિનયને બદલે દિગ્દર્શન વિષય પસંદ કરવાની સલાહ આપી. નસીરને ફક્ત અભિનયમાં જ રસ હતો. પણ અલ્કાઝીના આગ્રહને માન આપી દિગ્દર્શનના વર્ગો ભર્યા. પરંતુ તેને તો શરૂથી જ સ્ટેજ પર, લાઈમલાઈટમાં, સેંકડો પ્રેક્ષકોની નજર સામે આવવાની ઝંખના હતી. અંતે અલ્કાઝીએ તેને ફરી અભિનયમાં જવાની છૂટ આપી. તે સમયે નસીરનો એક ખાસ નિકટનો મિત્ર હતો જશપાલ. નસીર જેવો જ હોનહાર એક્ટર. સ્કૂલમાં શાહ-જશપાલની જોડી તરીકે જ તેઓ મશહૂર હતા. બંને સાથે જ ભવિષ્યનાં સોનેરી સપનાં જોતાં. એન.એસ.ડી.નું શિક્ષણ પૂરું કરીને શાહ-જશપાલ ફિલ્મોમાં વધુ નિશ્ચિત તક મેળવવાની આશાથી પૂના ફિલ્મ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના અભિનય-કોર્સમાં દાખલ થયા. દુનિયાભરની ઉત્તમ કલાસિક ફિલ્મો નિહાળી અને કેટલાય જગપ્રસિદ્ધ નટોનો દમદાર અભિનય જોઈને તેમની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પણ સળવળતી રહી. ફિલ્મ

ઈન્સ્ટિટ્યૂટના છેલ્લા વર્ષમાં ડિપ્લોમા ફિલ્મના વિદ્યાર્થી-દિગ્દર્શકોએ અભિનયકોર્સમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને તેમની ફિલ્મોમાં ન લેવાના નિર્ણયના વિરોધમાં સૌ વિદ્યાર્થીઓ શાહ-જશપાલની આગેવાની હેઠળ ભૂખહડતાલ પર ઉતર્યા.

અંતે તે વખતના ડાયરેક્ટર ગિરીશ કનડિ નસીરને ધરપત આપી કે તે બહારની ફિલ્મમાં તેને અને બીજાઓને કામ અપાવવા પ્રમાણિક પ્રયત્નો કરશે. કનડિના આ વચન પર હડતાલ પાછી ખેંચાઈ. પણ નસીરને એ માટે ભોગ બનાવવામાં આવ્યો કે તે ઈન્સ્ટિટ્યૂટના વડાઓના હાથે વેચાઈ ગયો છે અને બાકી વિદ્યાર્થીઓનું તેણે અહિત કર્યું છે. ખાસ કરીને મિત્ર જશપાલને સૌથી વધારે આઘાત લાગ્યો. થોડા જ વખતમાં નસીરને શ્યામ બેનેગલે નિશાંતમાં ભૂમિકા આપી. તેની એ ભૂમિકાથી પ્રભાવિત થઈને તેને ‘મંથન’ મળી, પછીથી ‘ભૂમિકા’ અને ‘ઝનૂન’ જેવી ફિલ્મો મળી. કનડિની ‘ગોધૂલિ’માં પણ કામ કરવાનો મોકો મળ્યો. આખરે દીર્ઘ સંઘર્ષકાળ વટાવ્યા બાદ નસીરના કામનો વ્યાપક સ્વીકાર થયો. તેને દેશ-વિદેશમાં ખૂબ કીર્તિ અને કલદાર સાંપડ્યાં. એ તેની કારકિર્દી માટે શ્યામ બેનેગલ, શેખર કપૂર, ગુલઝાર, સંઈ પરાંજપે વગેરેને ખૂબ આદરથી જુએ છે.

વ્યાવસાયિક હિન્દી ફિલ્મો અને કલાત્મક ફિલ્મો વચ્ચે નસીરના મનમાં સદાય સંઘર્ષ અને ગૂંચવણો રહ્યાં. એક બાજુ તેને આર્ટ ફિલ્મ પૂરતા સીમિત નહોતું રહેવું તો બીજી બાજુ જે પ્રકારની ધંધાદારી ફોર્મ્યુલા સાથેની હિન્દી ફિલ્મો બનતી હતી તેની સામે નસીરના મનમાં ભારોભાર કચવાટ અને વિરોધ હતા. તેને ખૂબ પૈસા અને પ્રસિદ્ધિનો પણ મોહ હતો અને સામે ચાલુ ક્લુલક પ્રકારનું કામ કરવા પણ તે રાજ નહોતો. તેને તેની અભિનયકલાને પડકારરૂપ ભૂમિકાઓ જોઈતી હતી જે ચાલુ ફિલ્મોમાં ક્યાંય શક્ય નહોતું. તેમ છતાંય મનમાં કચવાટ ધરબીને તેણે અનેક ધંધાદારી ફિલ્મો કરી જેમાં કેટલીક નિષ્ફળ રહી તો કેટલીક ખૂબ સફળ. આજેય તે સ્વીકારે છે કે તે પોતાની જાતને હિન્દી ફિલ્મ ઈન્ડસ્ટ્રીનો ભાગ નથી ગણતો. સામે ઈન્ડસ્ટ્રીએ પણ તેનો પૂર્ણ સ્વીકાર નથી કર્યો એ સચ્ચાઈને પણ તે કબૂલે છે. તે સાફ કહે છે કે મુંબઈની ફિલ્મી દુનિયામાં તેને હંમેશાં ‘આઉટસાઈડર’ હોવાની લાગણી રહી છે. ફિલ્મી વર્તુળોમાં તેની છાપ જક્કી અને માથા ફરેલ માણસની રહી છે એ હકીકત તે જાણે છે, પણ સાથે સાથે એમ પણ કહે છે કે આસપાસનું વાતાવરણ તેની બુદ્ધિ, સમજ અને સંવેદનશીલતાને અનુકૂળ નથી લાગતાં જેનો ખુલ્લો વિરોધ કર્યા વગર પણ તે રહી શકે તેમ નથી.

ઉત્તમ અભિનય કરવાની આગવી ભૂખ સંતોષવા નસીર રંગમંચ તરફ વળે છે. પરંતુ રંગમંચનું અર્થકારણ સાવ જુદું છે. ત્યાં પણ મોટો ખર્ચ કરીને નાટક કરવામાં કેટલું જોખમ રહેલું છે એ હકીકતથી તે પરિચિત છે. સત્યદેવ દૂબે સાથે કેટલાંક નાટકો કર્યા બાદ તે બેન્જમિન ગિલાની સાથે ‘મોટલી થિયેટર ગ્રૂપ’ શરૂ કરે છે અને ‘વેઈટિંગ ફોર ગોદો’, ‘ધ લેસન’ અને ‘ધ જૂ સ્ટોરી’ જેવાં નાટકો ભજવે છે. તેના ધનિષ્ઠ મિત્ર ઓમ પુરી સાથે ‘મજમા’ નામનું ગ્રૂપ બનાવીને ‘ઊર્ધ્વસ્થ ધર્મશાલા’ ભજવે છે. પાછળથી નસીર અને રત્ના પોતાનું નાનકડું ગ્રૂપ બનાવી મંટો અને ઈસ્મત યુગતાઈ જેવા

લેખકોની વાર્તાઓ પરથી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે અને ખપ પૂરતાં જ સાધનોની મદદથી એકાંકીઓ તૈયાર કરીને સફળ રીતે ભજવે છે.

પોતાના કેટલાક નિકટના પ્રેમસંબંધોની વાતો પણ તેણે આ સંસ્મરણોમાં અત્યંત પ્રમાણિકતાથી રજૂ કરી છે, જે એક પ્રકારે ખ્રિસ્તીઓમાં હોય છે તે પ્રકારનાં કબૂલાતનામાં (confessions) લાગે છે. અહીં નસીર એક ડગલું આગળ જઈ ખાનગીને બદલે જાહેરમાં પોતાની ધોર નિષ્ફળતાઓ, પોતાની ખાસિયતો તેમજ કેટલાક ગંભીર દોષો ખુલ્લા કરે છે. ૧૫ વર્ષની વયે વેશ્યાગમન, વળી એ જ આદતનું વારંવાર પુનરાવર્તન, ૨૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાથી ૧૫ વર્ષ મોટી સ્ત્રી સાથે લગ્ન, ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પિતા બનવું, પોતાનું મૂળ લક્ષ્ય હજુ પાર પાડવાનું છે તેને યાદ કરી પત્ની અને નવજાત બાળકીને ૧૪ વર્ષ સુધી છોડી જવાં, લાંબા સમય સુધી નશીલાં દ્રવ્યોના સેવનની લત, એક વખતના જિગરજાન દોસ્ત જશપાલ દ્વારા નસીર પર છૂરીથી ઘાતક હુમલો અને છતાંય તેની વિરુદ્ધ પોલીસ કેસ કરવાની તેની અનિચ્છા વગેરે હકીકતો નસીરને એક નોખી જ માનવીય ભૂમિકા પર મૂકીને આપણને વાચકોને પણ તેનાં કૃત્યોના કાજ બન્યા વગર એટલા જ ખુલ્લા નિષ્પક્ષ મનથી વિચારવા પ્રેરે છે.

એક બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ, સંવેદનશીલ અને સદાય પ્રયોગશીલ કલાકારની જીવનયાત્રા કેટલી સંકુલ, કેટલી પીડાદાયી, કેટલી વિરોધાભાસી અને કેટલાં અટપટાં પરિમાણો દર્શાવતી હોઈ શકે તેનો અંદાજ આ સંસ્મરણો વાંચવાથી આવે છે. એક જમાનાના સહપાઠી તરીકે મારા મનમાં નસીર માટે અત્યંત ગૌરવની લાગણી થાય છે.

□

સાભાર સ્વીકાર

નજરકેદ : મોહન પરમાર, રજાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૬ + ૨૦૮, રૂ. ૧૮૦-૦૦, કાયદે આગમ : રાજેન્દ્ર મોહન ભટ્ટનગાર, ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. પૃ. ૪૧૬ રૂ. ૩૫૦-૦૦, સંઘર્ષ પામ્યા અમીરસ : વિકલ પરમાર, ૨૦૧૬, નર્મદ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૨ + ૨૮૨ રૂ. ૨૬૫-૦૦ જોઈતારામનું પુનરાગમ : (લઘુહાસ્ય નવલ) વજેશ વાળંદ, ૨૦૧૭, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૧૩૪ રૂ. ૧૨૫-૦૦ નકશા વિનાનું નગર : માલતિ દેસાઈ ૨૦૧૬, રજાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ + ૨૮૬, રૂ. ૨૬૫-૦૦

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

પરિવારના મેળામાં

■ કીર્તિદા શાહ ■

[‘પરિવાર-કાવ્યો’ : સંપા. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ઊર્મિલા ઠાકર, પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૫, પૃષ્ઠ : ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦.]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત શ્રદ્ધા ત્રિવેદી અને ઊર્મિલા ઠાકરના સંપાદન હેઠળ ‘પરિવાર-કાવ્યો’ શીર્ષકથી એક અનોખું સંપાદન મળ્યું છે. ‘અનોખું’ વિશેષણ અહીં હેતુપૂર્વક પ્રયોજ્યું છે. વિજ્ઞાનયુગની હરણફાળમાં ગતિ અને સુવિધાઓના માહોલમાં આપણું જીવન વહી રહ્યું છે. સગવડ છે પણ વિશ્વાસદાયક સગપણ નથી. મદદ છે પણ માયા નહીં. પરજ છે, સુવિધા છે પણ સારપ ગાય છે. બુદ્ધિપ્રતિભા છે પણ ગણતરીની ગંધ ચોમેર વ્યાપ્ત છે. આવા માહોલમાં ‘સ્વ’ને સ્થિર રાખવો એ કસોટી છે. આવા વ્યથિત માહોલમાં કુટુંબપ્રેમ મોટું અને સર્વશ્રેષ્ઠ પરિભળ છે. પણ એમાં તો અસંખ્ય દરારો પડી છે. એ સંબંધોને મહેકતા રાખવા માટે પરસ્પરની સમજ, આદરવૃત્તિ, લાગણીભાવની ઓળખ મહત્ત્વના છે. ‘પરિવાર-કાવ્યો’ સંપાદનનાં ૧૫૪ કવિઓનાં ૨૨૫ કાવ્યો પરિવારજનોની તે તે સર્જક માણેલી હૂંફ, શ્રદ્ધા, સ્નેહભાવ, ઉપકૃત ભાવ, વિરહભાવ, પ્રેમભાવને વાચા આપે છે. આ લાગણીઓ જીવતર માટે પાયાની ધરોહર છે એ રીતે એકસાથે વૈવિધ્યસભર લાગણીઓને વ્યક્ત કરતું અને પારિવારિક ઓળખનું ઠંઠીકરણ કરાવતું ‘પરિવાર-કાવ્યો’ સંપાદન અનોખું છે.

સંપાદકોએ ગુજરાતી કવિતાનો બહોળો અભ્યાસ કર્યા પછી ધ્યાનપાત્ર જણાયેલાં પરિવાર-કાવ્યો સંપાદિત કર્યાં છે. અહીં દિવ્યાક્ષી શુક્લ, દક્ષા પટેલ, શ્યામલ મુનશી, રાજેન્દ્ર પટેલ, હીંગોળદાન નરેલા, ઈલિયાસ શેખ, ઉર્વશી પંડ્યા, કિરીટ પુરોહિત, દક્ષા વ્યાસ, દેવેન્દ્ર દવે, દિનકર શાહ, પ્રજ્ઞા પટેલ, મેઘજી ખટાઉ, રતિલાલ સોલંકી, રીના મહેતા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, સુરેન ઠાકર જેવા સાંપ્રત સમયના કવિઓની રચનાઓ છે. સાથે જૂની પરંપરાના જયંત પાઠક, અનિલ જોશી, ઉમાશંકર જોશી, ઉશનસુ, કરસનદાસ લુહાર, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ચંદ્રવદન મહેતા, ચિનુ મોદી, જયદેવ શુક્લ, દલપતરામ, બોટાદકર, ધીરુ પરીખ, ધીરુબહેન પટેલ, નવલરામ પંડ્યા, ન્હાનાલાલ, બાલમુકુન્દ દવે, ભગવતીકુમાર શર્મા, રાજેન્દ્ર શાહ, રઘુવીર ચૌધરી, રાવજી પટેલ, રા. વિ. પાઠક, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ, હરીન્દ્ર દવે, હસમુખ પાઠક, હીરાબહેન પાઠક વગેરે અત્યંત નીવડેલાં પ્રશિષ્ટ સર્જકોનાં કાવ્યો પણ છે.

આમ સાંપ્રત અને પરંપરાના સર્જનનો અહીં મેળો છે. અભ્યાસી તુલનાત્મક રીતે પરબ ❖ ઓક્ટોબર, 2017

પણ આ એક જ વિષયસંદર્ભ ધરાવતાં કાવ્યોનો ભાષા, અભિવ્યક્તિની તરેહ, લાગણીની માવડત, શબ્દની પસંદગી, સ્વરૂપની પસંદગી વગેરે દષ્ટિએ અભ્યાસ કરી શકે એવી અહીં તક છે.

સંપાદનમાં ૧૬ કાવ્યો સ્ત્રી કવયિત્રીઓનાં છે. સંપાદકોએ ઘણાં કાવ્યો તપાસ્યાં પછી એક જ કવિના એકથી વધુ કાવ્યો પરિવારવિષયક હોય અને ગુણવત્તાવાળાં હોય તો તેમનાં બેથી પાંચ જેટલી સંખ્યાનાં કાવ્યો પસંદ કર્યાં છે. કક્કાના ક્રમમાં લેખકના નામ પ્રમાણે કવિતાનો ક્રમ અહીં ગોઠવાયો છે. સંપાદકોએ પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે તે મુજબ બાળસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યની કૃતિઓ અહીં સમાવી નથી.

સંપાદનના બહુસંખ્ય લગભગ ૭૬ જેટલાં કાવ્યો ‘મા’ને કેન્દ્ર કરીને થયાં છે. એ સહજ છે. કેમ કે ‘મા’થી જ આપણું અસ્તિત્વ છે. આપણી જીવનઘટનાઓનું પ્રમુખ કેન્દ્ર મા જ છે. ‘મા’ના વ્યક્તિત્વની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓ સંતાનોને સ્પર્શતી હોય છે. સંતાનોના એ સઘન અનુભવો લાક્ષણિક ઢબે શબ્દબદ્ધ થયાં છે. નીવડેલા અને સાંપ્રત બંને સર્જકો પાસેથી માતાવિષયક કાવ્યો મળ્યાં છે. માવિષયક કાવ્યો હોય ત્યારે બોટાદકરનું ‘જનની’, ઉશનસૂનું ‘વળાવી બા આવી’, બાલમુકુંદનું ‘તીર્થોત્તમ’, સુંદરમ્નું ‘બાનો ફોટોગ્રાફ’ તો હોય જ. માની સહનશીલતા અને માની સાથે હોવાની હૂંફ, માની દીકરા પ્રત્યેની લાગણી, માની સેવા ન કરી શકવાનો રંજ, મા પ્રત્યે આભારની લાગણી એમ અનેક ભાવવિધાઓ જો પામવી હોય તો વાયકે તે તે કાવ્ય સમક્ષ જ થવું પડે. અહીં મા વિશેનાં નમૂનારૂપ કેટલાંક શબ્દચિત્રોમાં પ્રવેશીએ. પહેલાં અનિલ જોશીની કવિતા ‘રાખે છે’માંનું માનુ ચિત્ર જોઈએ. ‘ચોરખિસ્સામાં બધાંયે આંસુઓ સંતાડી, મા સતત પાંપણની પાછળ એક એવું પર્સ રાખે છે.’ અશોકપુરી ગોસ્વામીની ‘સદ્ગત માને...’માંથી માના હોવાપણાની પ્રતીતિનો આનંદ જુઓ - ‘ભર રે ઉનાળે મારી છાતીની અંદર હું ધોધમાર ચોમાસું વેદું, સદ્ગત થયેલી મારી માવડીનું ઢાલ આજે આજસ મરડીને થયું બેઠું.’

બાની સ્મૃતિ, સ્તુતિ, વંદના, આરાધના, રજૂ કરતાં આ કાવ્યોનાં શીર્ષકો જુઓ - ‘સ્મૃતિરક્ષા’, ‘મા મારી શ્રેષ્ઠ મિત્ર’, ‘માને તો માયા એ જ મોક્ષ’, ‘મીઠલડી હેતાળી ગરવી તું મા’, ‘બા હજુ થાક્યાં નથી’, ‘માવડીના ખોળે; ‘ગોદ માતની ક્યાં’, ‘બાની ઘરવખરી’. વિપિન પરીખે તો અસરકારક સિદ્ધ કરવા ગુજરાતી ભાષાની કવિતાનું શીર્ષક રાખ્યું અંગ્રેજી ‘Lost’, ‘બાનો ઓરડો’, ‘પુણ્યસ્મરણ’, ‘પારિજાતની ઢગલી’ વગેરે.

‘પરિવાર-કાવ્યો’માં ૨૪ કાવ્ય દીકરીવિષયક છે. આમાંનાં ચાર કાવ્યો માતાએ દીકરી માટે લખ્યાં છે - ઉર્વશી પંડ્યાનું ‘કાલજયી’, દિવ્યાક્ષી શુક્લનું ‘અનામિકા’, શ્રદ્ધા ત્રિવેદીનું ‘દીકરી...તું’ અને એષા દાદાવાળાનું ‘પગફેરો’. આમાં ‘પગફેરો’ અત્યંત કરુણભાવને વ્યક્ત કરતું મૃત દીકરીના વિરહનું ઉત્તમ કાવ્ય છે. એમાં રજૂ થયેલા ભાવની અભિવ્યક્તિ ધારદાર છે. જુઓ દીકરી મૃત્યુ પામી છે, પરત થવાની નથી ત્યારે પિતા નિસાસા સાથે ભગવાનને કહે છે -

ઈશ્વર, દીકરી સોંપતા પહેલાં તારા વિશે
તપાસ કરાવવાની જરૂર હતી,
કન્યાપક્ષના રિવાજોને તારે માન આપવું જોઈએ,
દસ દિવસ થઈ ગયા...

અને અમારે ત્યાં પગફેરાનો રિવાજ છે...!!!

પિતાએ દીકરી માટે લખેલાં કાવ્યોનાં શીર્ષકો જુઓ.

‘કન્યાવિદાય’, ‘દીકરી’, ‘દીકરીનાં લગન પછી ઘરમાં’, ‘પારેવું ઊડી ગયું’, ‘અનામિકા’, ‘સપ્તપદીના સૂર’, ‘પુત્રી પરદેશ જતાં’, ‘પાંચીકા રમતી’તી’, ‘ઓણ’ વગેરે જેવાં કાવ્યોમાં દીકરી માટેની પિતાની મમતા, ચિંતા, વિરહ, સ્નેહ વગેરે ભાવો સંધાતા અને તૂટતા તારની જેમ શબ્દબદ્ધ થયા છે. સુંદરજી બેટાઈનું આ ગીતકાવ્ય જુઓ :

અમ ક્યારાની આ ફૂલવેલી હેયાને જૂલે જુલવજો
અમોલી, એ પાંગરજો!

...

એ તો જ્યોતે ઝબકતી દીવી,
દિવેટ એની સંકોરજો.

એ જ રીતે ‘કન્યાવિદાય’ તો આપણું પ્રિય ગીત છે જ, પણ સંપાદકોએ અનિલ જોશીનું ‘દીકરી’ કાવ્ય પણ અહીં પસંદ કર્યું છે.

લીલુડાં પાંદડાંની ઊછળતી વેલ
હવે કંકુનાં પગલાં દઈ ચાલી રે.

રમત રમતમાં ટ્યૂકડે ટેરવે ગૂંચ ઊકેલતી દીકરીનું પગલું પોતાનાથી સહેજ મોટું નીકળ્યું એની ધન્યતાનો અનુભવ કરતાં પિતાનું કાવ્ય કવિ ઉદયન ઠક્કરનું છે. ‘દીકરીનાં લગન પછી, ઘરમાં’ જયંત પાઠકનું કાવ્ય છે. દીકરીનાં લગન થઈ ગયાં પછી માનો અજંપો અહીં શબ્દબદ્ધ થયો છે. જુઓ :

અચાનક કંઈક યાદ આવતાં
એ ઓરડા વચ્ચે
ઊભી રહી જાય છે
આંખોમાંથી ટપકું ટપકું થાય છે
ખારો ખારો પ્રશ્ન :
‘મારી દીકરી ક્યાં ?

દીકરીવિરહના અજંપાની સંખ્યાબંધ ક્ષણો વિવિધ કવિઓએ તેમની રચનાઓમાં શબ્દબદ્ધ કરી છે.

ભાઈ-બહેનના સ્નેહને વ્યક્ત કરતાં ‘બળેવ’, ‘સહોદર’, ‘મારે અંબોલડે’, ‘ભાઈબહેન’ જેવાં કાવ્યો મળે છે તો એકલા ભ્રાતૃસ્નેહ કે વિરહને વ્યક્ત કરતાં ‘દરિયાની પેલે પાર મારો ભાઈ’, ‘ભાઈ ચૈતન્યને’, ‘ખમ્મા મારા વીરાને’, ‘સદ્ગત મોટાભાઈ’, ‘ભાઈબીજ’ જેવાં કાવ્યો માત્ર ભાઈ વિષયને લઈને રચાયાં છે. બહેનને કેન્દ્ર કરી ‘સૂકી પાંદડી’, ‘બહેનની જાગ’ જેવાં કાવ્યો મળે છે.

સખી, પ્રિયતમા, પત્નીને વિષય બનાવી રચાયેલા ‘સખી મેં કલ્પીતી’, ‘આપણી રાત’, ‘તમને મેલી...’, ‘શયનવેળાની પ્રેયસી’ અને ‘વાતો’ જેવા હૃદયસ્પર્શી કાવ્યો સંપાદનમાં છે.

‘સાજન’, ‘પરલોકે પત્ર’, ‘રીસ’, ‘સાહ્યબો’, ‘બોલ વાલમના’, ‘વર્ષોની એક સુંદર સાંજ’, ‘શર્ટમાં બટન ટાંકતાં’ જેવાં કાવ્યો પ્રિયતમ, પતિને સંદર્ભે રચાયાં છે.

પરિવારમાં દાદા-દાદીનું પણ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. ‘દાદામાને’ ‘દાદાનો સ્પર્શ’, ‘વડદાદાની ગૃહસ્થી’, ‘વર્તમાનના કાણામાંથી’ જેવાં કાવ્યો એ વડીલોના પુણ્યસ્મરણને શબ્દબદ્ધ કરે છે. ‘આણાં’ જેવું કાવ્ય મા, બાપ, સાસુ, સસરા, ભાઈ, ભાભી સૌ સંબંધોને સ્મરે છે. તો ‘વિધુર’, ‘તમને મેલી’, ‘તમે ભલે ઘર છોડી ચાલ્યા’, ‘છેલ્લું દર્શન’ જેવાં કાવ્યો પત્નીને સ્મરે છે. પત્નીને સ્મરતી આ રચનાઓમાં હેમન્ત દેસાઈના ‘એ જ ઘર’ની પ્રસ્તુત પંક્તિઓ જુઓ જેમાં પત્ની વિનાનો ખાલીપો વ્યક્ત થાય છે -

‘અકબંધ એની એ જ હયાતી ને એ જ ઘર

સંચાર એક જણનો ફક્ત ખૂટતો હશે !

‘પૌત્રદર્શન’, ‘પૌત્રજન્મ’, ‘મંદાર’ કૃતિના Baby shower જેવાં કાવ્યોમાં પૌત્ર, પૌત્રી વિષય બન્યા છે. ‘અમે સૌ ઊણાં ક્યાં પડ્યાં’ જેવું કાવ્ય દૌહિત્રના અકાળ અવસાનથી દાદાની વ્યથાને વાચા આપે છે.

‘ઉમા-મહેશ્વર’, ‘મંગલત્રિકોણ’, ‘કમાલ કરે છે’ જેવાં કાવ્યોમાં પ્રસન્ન દાંપત્યસ્નેહ વ્યક્ત થયો છે. સંપાદનમાં સગર્ભા સ્ત્રીની લાગણીને વાચા આપતું ‘સીમંતિની’ કાવ્ય છે તો સૌ કુટુંબીજનોને હૂંફ આપતું ‘ઘર’ કાવ્ય પણ અહીં મળે છે. ‘પત્ની મારીની મા’ જેવું સાસુના સંબંધને વાચા આપતું હાસ્ય-પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરાવતું કાવ્ય જુઓ :

પત્ની મારીની મા

લાખ ટકાની સાસુ મારી,

આવી ઊભી ઉંબર મારે,

આવી પડી સહસા જાણે

દાડખાને ચિનગારી.

...

મા-દીકરીએ ઘરમાં જઈને

લસણ ડુંગળી વઘારવાળી

પેટ ભરીને મને ભાંડતાં આરોગી

ગરમાગરમ ખીચડી.

આપણા પરિવારમાં મા, બાપ, ભાઈ, બહેન જેવા સંબંધોની જેમ પુત્રવધૂ પ્રત્યેનો ભાવ પણ મહત્ત્વનો છે. સંપાદકોએ હરીશ મીનાશ્રુનું કાવ્ય ‘પુત્રવધૂને પોંખતાં’ સંપાદનમાં મૂક્યું છે. પુત્રવધૂનું આગમન ઘરમાં સસરાને કેવી ધન્યતાની લાગણીનો અનુભવ કરાવે છે તે જુઓ :-

ધન્ય ગૃહસ્થી

ધન્ય નિવાસ

મને કહેવા દે : તારા થકી

નવી જ વ્યંજના પ્રાપ્ત થઈ છે

મારા કુળની તૃપ્તિને.

પારિવારિક સંબંધોના આ મેળામાં માતા-પિતાવિષયક સંયુક્ત કાવ્યો પણ મળે છે. જેમ કે, ‘માતા-પિતા’, ‘માતાપિતાની સેવા’, ‘સગુણ એ બ્રહ્મ સમા’, ‘બા-બાપુની સ્મૃતિ’, ‘ભાભી-દિયર’ના સ્નેહને વર્ણવતું ‘મેંદી રંગ લાગ્યો રે’ કાવ્ય મળે છે.

આ કાવ્યમેળામાં મામા-માસી, કાકા-કાકી વિશેનાં અને વહુએ પોતાની સાસુ વિશે લખ્યાં હોય એવાં કાવ્યો ગેરહાજર છે. કવિની સંવેદના ત્યાં સુધી કદાચ પહોંચી નથી. પરિવાર-કાવ્યોના સંપાદનમાં જે કાવ્યો છે તે સંદર્ભે એક વસ્તુ એ પણ ધ્યાન પર આવી છે કે આ કવિઓને સૌથી વધારે સોનેટનું સ્વરૂપ ફાવ્યું છે. ૩૦ જેટલાં સોનેટ-સ્વરૂપનાં કાવ્યો મળે છે. બીજા ક્રમે ગીત-સ્વરૂપ આવે છે. આ ઉપરાંત ૧૬ જેટલાં દીર્ઘકાવ્યો પણ અહીં છે. મુક્તક પ્રકારની પણ ચાર-પાંચ રચનાઓ મળી છે.

‘પરિવાર-કાવ્યો’નાં સંપાદકોએ લોહીની સગાઈની સંવેદનાઓનાં સંખ્યાબંધ શબ્દચિત્રો આલેખતાં પરિવાર-કાવ્યો ઉપલબ્ધ કરી આપ્યાં છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ, પુસ્તકમાંનો પ્રસ્તાવનાલેખ પણ ધ્યાનપાત્ર અને અભ્યાસપૂર્ણ છે. આ બધાંની સાથે બે વાત નોંધવી છે. એક, સંપાદકોએ ઘણાં કાવ્યસંગ્રહો અને સામયિકોમાંથી પસાર થઈને પ્રસ્તુત કાવ્યો પસંદ કર્યાં હશે. તેમણે જે કાવ્યસંગ્રહ અથવા સામયિકોમાંથી કૃતિ પસંદ કરી એની એક વિસ્તૃત સૂચિ અહીં મૂકવી જરૂરી હતી. બીજું, કેટલાંક કાવ્યોમાં પરિવાર વિષય બને છે પણ અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે કાવ્યો નબળાં જણાય છે. એ સંદર્ભે તેમને ગેરહાજર રાખી શકાયાં હોત. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થા જ આવું સંપાદન કરાવી શકે.

બાલકથાની ઈષ્ટ દિશા | ઈશ્વર પરમાર

[ગૂર્જર બાળવાર્તાવિભવ શ્રેણી : શ્રદ્ધા ત્રિવેદીની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ : સંપા. યશવન્ત મહેતા અને શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પ્રકા. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧; પહેલી આવૃત્તિ : ૨૦૧૧, પૃ. ૮ + ૧૫૨, કિં. રૂ. ૧૦૦]

બાલકથાસાહિત્યક્ષેત્રે સર્જક અને સમીક્ષક તરીકે જેમનું નામ અને કામ બહુમૂલ્ય છે તે લેખિકા શ્રદ્ધા ત્રિવેદીની કેટલીક શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓનો આ સંચય બાળપ્રેમીઓને ખૂબ ઉપયોગી થાય તેવો છે.

સાચા બાળપ્રેમીઓ બાળકના સમુચિત ઉછેર માટે પુષ્ટિદાયક ખોરાકને જેટલું મહત્ત્વનું માને છે તેટલું જ મહત્ત્વ તેઓ પુષ્ટિદાયક વાચન-સામગ્રીને પણ માને છે. બાળકને આરંભે જેમ મનાવી મનાવીને જમતું કરવું પડે છે તેમ તેને વાંચતું કરવા માટે પણ આરંભમાં જાગ્રત પ્રયાસ કરવા પડે છે, પરંતુ એક વાર તેને વાચનનો ચસકો લાગ્યા

પછી એ તેની એક જરૂરિયાત બની રહે છે. વાયન એક જરૂરિયાત જણાય તેનો ઘણો આધાર વાયનના પ્રયાસ-આરંભે બાળકને મળતી વાયન-સામગ્રીની ગુણવત્તા પર રહે છે. આ દષ્ટિએ બાળસાહિત્યક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠત્વના આરાધક સર્જકની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ અધિકારી સંપાદકો દ્વારા સુલભ થવી ઘટે છે. એ રાહે ગૂર્જર બાળવાર્તાવિભવ સચિત્ર શ્રેણી પ્યારાં બાળકોને એક શ્રેષ્ઠ નજરાણાં સમાન છે.

શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદીની આ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત ૨૬ બાળકથાઓ ઘણેભાગે શિશુવયના વાયકો માટેની જણાય છે. આ કથાઓનું વસ્તુ અને સ્વરૂપ તેને સ્વપ્નકથા, પરીકથા, પર્યાવરણકથા, વિસ્મયકથા, સ્વાસ્થ્યકથા, હાસ્યકથા, ચાતુરીકથા જેવા ભાગોમાં વિભાજન થઈ શકે પરંતુ બાળવાચક તો સડસડાટ શૈલીમાં લખાયેલ આ વાર્તાઓના વહેણમાં મોજથી ઊતરી જ પડવાનાં; આથી વાર્તાઓમાંનાં પાત્રોનું વૈવિધ્ય અને તેમની વર્તન-ભાતોમાંથી સહજમાં નીપજી આવતા જીવન-નવનીતને જ ઝીલવા જેવું છે.

આ પુસ્તકની પહેલી વાર્તામાંના બાળપાત્ર તોફાની તનીભાઈ વખત જતાં, લોકસેવક ડો. તપન દેસાઈ તરીકે હાથ જોડતા હાજર થાય છે ! - આમ આ અને આવી પ્રેરક અને મનોરંજક વાર્તાઓ બાળવાચકને પોતાના જેવાં જ લાગતાં પાત્રો સાથે દોસ્તી કરાવીને હાંશભેર દોડાવે છે અને શિખરે ગૌરવભેર ખડા કરી દે છે.

અન્યવાર્તાઓમાં, લૂંટારાઓને પાઠ ભણાવતાં ઝમકુમા વૃદ્ધોને આદર આપવા પ્રેરે છે; બંટીમાંથી ઘંટી કરી દેતી ચમત્કાર-કથામાંથી ‘બીજાનું ખાય તેને પછી તો ખાવાનું જ ના મળે’ જેવો પ્રાપ્ત થતો સંકેત; રમતાં-કૂદતાં સ્વાલંબનની શીખ આપતી ખિસકોલી છમ્મકછલ્લો યાદ રહી જાય તેવું ગમતીલું પાત્ર છે.

કોમી એકતા અને ધાર્મિક ઔદાર્યયુક્ત વાતાવરણ સર્જી દેતાં મહોલ્લામાતાનો જયજયકાર; ‘ત્યાગીને ભોગવી જાણો’ જેવું અર્થગંભીર સૂત્ર હવેલીની ચાવી મેળવનાર બાલિકા જીવીએ તો સહજમાં જીવી બતાવ્યું; લાત મારવાના શોખીન ગધ્યાભાઈનો ચોખ્ખાઈ-પ્રેમ; સવારે વહેલા જાગીને પ્રકૃતિ-દર્શન માટેની તલપ જગાડતું સોનેરી પંખી; જ્ઞાન કરતાં કલ્પનાને ચડિયાતી સિદ્ધ કરી આપતી દીર્ઘબાલકથા ‘કરામતી પટ્ટો’ તો બાળકો ખોજવા માંડે તેવો અદ્ભુત છે !

પોતાની સામાજિકતા વિકસાવવા પ્રેરતી એક કથાના શીર્ષકમાં જ તેનો સાર સચવાઈ રહ્યો છે : ‘જેના મનમાં અમી તેને આનંદની ના કમી’ ! સંગીત શીખવા પ્રેરતી ચીંચીચકી; ગગલીને ચોખ્ખાઈનો પાઠ શીખવતી એની ડગલી ! પાણીનો વેડફાટ રોકવા પ્રેરતી દીર્ઘકથા ‘નીરપટી’ અને છાણની ખરી કિંમત સમજાવતી ‘સોનાનો પુડલો’ નાગરિકતાના પાઠ સહજમાં શીખવી દે છે; પોપટજીની નિશાળનાં પ્રાણી પાત્રો કેવું સહજમાં કહી દે છે : ‘તમને જે સોંપાય તે સરસ રીતે કરો ! પ્રાણીઓ જ નહીં, અહીં એવાં રમકડાં હાજર છે કે જે નટખટ નેહાને ભણવાની રાહે ચડાવે છે !

કેટલીક બાલકથાઓમાં ‘ખાજલી ખા, સારું સારું ગા’ જેવાં જોડકણાં

બાળવાચકોને સક્રિય કરે તેવાં છે અને કેટલાંક સૂત્રો પણ હોઠે ને હૈયે ચડે તેવાં છે : ‘દૂધ તાજું, રાખે સાજું’, ને ‘જે ખાય દૂધી તેની વધે બુદ્ધિ.’

રાજા, રાણી અને રાક્ષસો સાથે સંકળાતી પરંપરાગત બાળકથાઓને બદલે પોતાની બાળકથાઓને શહેર, સોસાયટી, મહોલ્લા અને પોળમાં બનતી બતાવીને શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદીએ બાલકથાની ઈષ્ટ દિશા દેઢાવી છે. સુજ્ઞ વાલીઓ અને પ્રેમાળ શિક્ષકો બાળકોને આ અને આવી વાર્તાઓનો ચસકો લગાડે તો ઈડિયટ બોક્સ ખપ પૂરતું જ ખૂલે !

સાભાર સ્વીકાર

તું તો યાર સ્ટાઈલિશ હીરો છે : કનુ આચાર્ય ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન અમદાવાદ ૮ + ૧૯૨ રૂ. ૧૭૫-૦૦

નવલિકા

હારોહાર : ઊજમશી પરમાર, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ + ૨૦૦, રૂ. ૧૭૦-૦૦, નવલિકા સંગ્રહની પુષ્પમાળા : કિરીટ પી. પરીખ, ૨૦૧૫, ઈ-૨૦૨, રત્નદીપ ટાવર, અર્જુન ટાવર પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૬૧, ૩ + ૧૦૯ રૂ. ૧૧૦-૦૦, દીપશિખા : વીનેશ અંતાણી, ૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ, અમદાવાદ પૂ. ૧૫૧, રૂ. ૧૫૦-૦૦, ખોવાઈ ગયેલું ગામ : માવજી મહેશ્વરી, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ + ૧૨૦ રૂ. ૧૩૦-૦૦, હણહણાટી : મોહન પરમાર, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૮ + ૨૮૦ રૂ. ૨૫૦-૦૦, એ હુંજ છું : અમિત શાહ ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ + ૧૦૦ રૂ. ૧૩૦-૦૦, પીઠી : ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ. ૨૦ + ૧૭૨, રૂ. ૧૬૫-૦૦, છંદ રૂપ : પ્રવીણ ગઢવી ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૩૨ + ૨૦૭ રૂ. ૨૧૦

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

સાહિત્ય અકાદેમી દિલ્હી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા 'કાન્ત : પર્યવલોકન' વિષય પર પરિચર્યાનો એક દિવસનો કાર્યક્રમ તા. ૧૬-૯-૨૦૧૭ના રોજ ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં યોજાયો હતો.

પરિસંવાદના પ્રારંભે પરિષદના પ્રકાશનમંત્રી શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે પ્રારંભિક વ્યક્તવ્ય આપ્યું હતું. વક્તાઓનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેમજ કવિ કાન્તની યુગની ચેતનાને યાદ કરીને તેમની સાહિત્યોપાસનાને મુખોમુખ કરી હતી. ગુજરાતી સલાહકાર સમિતિ, સાહિત્ય અકાદેમી દિલ્હીના નિમંત્રક શ્રી સિતાંશુ યશશંદ્રએ પ્રાકૃકથનમાં કાન્તની વિશેષતા ચીંધી આપી હતી. તેમણે કવિ કાન્ત અને વ્યક્તિ તરીકે તેમણે કરેલી મથામણની વાત કરી હતી. આજે આપણે કાન્તને ફરી ફરી ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આજે આપણે ટેક્સ કરતાં સબ ટેક્સ પર વધારે ભાર મૂકીએ છીએ. કવિ ન્હાનાલાલ કરતાં જુદો કવિ કાન્ત છે. ગાંધીજી પહેલાં નારીઓને ખંડકાવ્યો અને કવાલીઓમાં લઈ આવે છે. 'અતિજ્ઞાન' ૧૯મી સદીનો ભારતનો સહદેવ હતો. આ રીતે તેમણે કાન્તનાં ખંડકાવ્યોની આજના સંદર્ભે વાત કરી હતી. પરિષદના પ્રમુખશ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ કહ્યું હતું કે કાન્તની પ્રતિભા ચાહવું અને સહવુંની છે. કલાભાવના જતી રહી હતી, ધર્મના ભાવના જેની કોઈ પરંપરા ન હતી એવા સમયે કાન્ત પ્રેમની વાત કરે છે. એમનાં ખંડકાવ્યો અને કવાલીઓમાં પ્રેમ વ્યક્ત થયો છે. કાન્ત જ ગુજરાતી પ્રબળ ખંડકાવ્યો આપનારો પહેલો અને છેલ્લો કવિ છે. તેમણે ખંડકાવ્યો સાંપ્રત સમયમાં પણ કેવાં મૂલ્યવાન બની રહે છે તેની વિગતે ચર્ચા કરી હતી.

આ કાર્યક્રમની બીજી બેઠક ૧૧-૩૦ વાગે શરૂ થઈ હતી. પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે 'કાન્તનો યુગ અને જીવનસંદર્ભ' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે શિક્ષણ અને ધર્મપરિવર્તનથી લઈને જીવનમાં અને તેમના કુટુંબમાં બનેલાર અનેક પ્રસંગોની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી રાજેશ પંડ્યાએ 'કાન્તનાં પૂર્વ ખંડકાવ્યો અને ઉત્તર ખંડકાવ્યો' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે પૂર્વ ખંડકાવ્યોમાં જ ઉત્તર ખંડકાવ્યોની કાચી સામગ્રી મળે છે. તેમણે ઉત્તરખંડકાવ્યોની ચર્ચા કરતાં કહ્યું હતું કે બધાં જ ખંડકાવ્યોમાં અભિશાપ મહત્વનો બની રહે છે. આ રીતે તેમણે પુરાણોની સાથે સાથે આ ખંડકાવ્યોની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. શ્રી જયદેવ શુક્લએ 'કાન્તનાં ખંડકાવ્યોથી ઈતરકાવ્યોની આજના સંદર્ભમાં તપાસ' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી વિજય પંડ્યાએ 'સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન વિશે કાન્તની પ્રસ્થાપના' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે આ અવલોકનની ક્ષતિઓ ચીંધી આપી હતી. શ્રી શિરીષ પંચાલે 'કાન્તના વિવેચન પરનું વિવેચન' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં ભૃગુરાય અંજારિયાથી માંડીને અનેક વિવેચકોએ કરેલી કાન્તનાં સર્જનોની વિશેષતા સાથે ખામીઓની પણ ચર્ચા કરી હતી.

આ કાર્યક્રમની ત્રીજી બેઠક ૨-૩૦ વાગે શરૂ થઈ હતી. શ્રી સતીશ વ્યાસે 'કાન્તનાં નાટકો' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં 'ગુરુ ગોવિંદસિંહ' અને 'રોમન સ્વરાજ્ય' નાટક આજે કેટલાં પ્રસ્તુત છે તેની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી રમેશ બી. શાહે 'રોમન સ્વરાજની વર્તમાન પ્રસ્તુતતા' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી નિવ્યા પટેલે 'કાન્તનું પત્રસાહિત્ય' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી યોગેશ જોશીએ સમાપન-વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય તથા શ્રેયસ પ્રતિષ્ઠાનના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી વ્રજલાલ દવે (શૈક્ષણિક) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી હેમેન્દ્ર વિ. ભટ્ટે 'બાલકેળવણી : આપણા જીવનની બુનિયાદ' વિષય પર તા. ૨-૯-૨૦૧૭ના રોજ શ્રેયસ પ્રતિષ્ઠાન, શ્રેયસ ઓવરબ્રિજની આગળ, વિશાઓસવાલ ક્લબની બાજુમાં, આંબાવાડી પોસ્ટ ઓફિસ પાસે, આંબાવાડી અમદાવાદમાં શ્રી વિદ્યુત જોશીની વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી વ્રજલાલ દવે (સાહિત્ય) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી હર્ષા એમ. ચૌવટિયાએ તા. ૫-૯-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૧-૩૦ કલાકે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં જયંત પાઠકકૃત સંસ્મરણ 'વનાંચલ' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા શ્રી સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, સોજિત્રા (જિ.આણંદ)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ગની દહીંવાલા (સાહિત્ય) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૬-૯-૨૦૧૭ના રોજ સવારે ૯-૦૦ કલાકે, શ્રી શ્રી સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, સોજિત્રામાં શ્રી જયંત ઓઝાએ 'કવિશ્રી મનોજ ખંડેરિયાની કાવ્યાયાત્રા' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી પી. જે. ઉદાણી લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૧-૯-૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૧-૩૦ વાગે ભાષાસાહિત્ય ભવન, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગરમાં શ્રી નિપા દવે-ભટ્ટે 'ગંગાસતી - જીવન અને કવન : ત્રણ ભજનોના સંદર્ભમાં' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા શ્રી અહિચ્છત્ર સંસ્કાર કેન્દ્ર, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી (પત્રકારત્વ) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૩-૯-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે શ્રી અહિચ્છત્ર સંસ્કાર કેન્દ્ર, ગીતાયોક, ભાવનગરમાં પ્રા. ડો. કિરીટ ર. ભટ્ટે 'મહાત્મા ગાંધીનું પત્રકારત્વ' વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. અને 'સમસ્યાથી મુક્તિનો માર્ગ મળે છે.' વાર્તા સરસ રીતે ઝિલાઈ હતી. પાત્રો અને ઘટનાની ગૂંથણી રસપ્રદ હતી.

તા. ૨૧-૯-૨૦૧૭ના રોજ પાક્ષિકી અંતર્ગત શ્રી રાજેશ અંતાણીએ વાર્તા 'ખાલી મેદનમાં પડઘા'નું પઠન કર્યું હતું. વાર્તા ભૂતકાળમાં સહકર્મચારીઓએ કરેલા આક્ષેપો અને વિશ્વાસઘાતનથી નિરાશા અનુભવતા નાયકની છે. અંતે દીકરીના આગ્રહથી મનોચિકિત્સકને મળવા રાજ થાય છે. વાર્તામાં અમુક સ્થળે કથનને બદલે સંવાદ પર ભાવકોએ ભાર મૂક્યો હતો.

શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ

SHREE GUJARATI SEVA MANDAL

1141, Rashtrapathi Road, Secundornbad - 500 003 (T.S.)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આગામી ૪૯મું અધિવેશન
શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ, સિકંદરાબાદના યજમાનપદે
સિકંદરાબાદ મુકામે
તારીખ ૨૩, ૨૪, ૨૫ ડિસેમ્બર-૨૦૧૭ના રોજ યોજાશે.
આ અધિવેશનમાં નીચે મુજબની બેઠકો રહેશે.

ઉદ્ઘાટન બેઠક

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૩૦

પ્રથમ બેઠક

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે બપોરે ૩.૦૦

સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે રાત્રે ૮.૦૦

યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

બીજી બેઠક

૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦

સાહિત્ય સ્વરૂપ : નાટક

ત્રીજી બેઠક

૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

સાર્થ શતાબ્દીવંદના : કાન્ત

ચોથી બેઠક

૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦

સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

પાંચમી બેઠક

૨૫-૧૨-૨૦૧૭ને સોમવારે ૮.૩૦થી ૧૧.૦૦

આદાન-પ્રદાન બેઠક : તેલુગુ-ગુજરાતી

છઠ્ઠી બેઠક

૨૫-૧૨-૨૦૧૭ને સોમવારે ૧૧.૩૦થી

સમાપન

નોંધ : અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૪૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૭૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦% રકમ ભરવાની રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિશુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૭ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઈચ્છનીય છે ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

સાહિત્ય વૃત્ત

ગુજરાત વિશ્વકોશના ઉપક્રમે યોજાતી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં તા. ૯-૯-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં શ્રી મહેશ ચંપકલાલે 'નવી સદીની ગુજરાતી વ્યવસાયી રંગભૂમિ : ટુચકા, ડૂસકાં, આચકા અને તેનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના અન્વયે શ્રી પ્રીતિબહેન શાહના સહયોગથી ધર્મ-તત્ત્વ-દર્શન નામની નવી વ્યાખ્યાનશ્રેણીનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. આ વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત તા. ૧૨-૯-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં સ્વામીશ્રી નિખિલેશ્વરનંદજીએ 'આધુનિક જીવનશૈલી અને વેદાંતવિચાર' વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાલતી પ્રિ. આર. એલ. સંઘવી અને મંજુલાબહેન આર. સંઘવી પ્રેરિત વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી મંદાબહેન પરીખે 'વિશ્વના વર્તમાન આર્થિક પ્રવાહો અને ગાંધીવિચાર' વિષય પર તા. ૧૬-૯-૨૦૧૭ના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે યોજાયેલી શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ઉપક્રમે તા. ૩૦-૯-૨૦૧૭ના રોજ શ્રી શિલીન શુક્લએ 'અધ્યાત્મ અને આરોગ્ય' વિશે વ્યાખ્યાન વિશ્વકોશભવનમાં આપ્યું હતું.

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિ દ્વારા યુવાનોમાં રાષ્ટ્રભાવના જગાડવાની પ્રેરણાથી કાર્ય કરી રહેલ સંસ્થાઓ લોકસેવા ટ્રસ્ટ, ભારતમાતા મંદિર અને સમન્વય પરિવાર દ્વારા છેલ્લાં નવ વર્ષથી વિવિધ ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું કામ કરનાર વ્યક્તિ અને વર્ગને ખાસ ગૌરવ સન્માન આપવામાં આવે છે. પૂર્વ શંકરાચાર્યજી અને ભારતમાતા મંદિર (હરિદ્વાર)ના સ્વપ્નદ્રષ્ટા સ્વામીશ્રી સત્યમિત્રાનંદજીના જન્મદિવસે યોજાતા આ કાર્યક્રમમાં અગાઉ વાલ્મિકી સમાજના સંતો અને ગ્રામરક્ષાદળના યુવાનોને પણ સમાજ ગૌરવ સન્માનથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. આ ત્રણે સંસ્થા દ્વારા આ વર્ષે પણ 'સમન્વય'ના ઉપક્રમે સંસ્કારધામ અમદાવાદમાં તા. ૧૮-૯-૨૦૧૭ના રોજ 'શબ્દ-ચેતના ગૌરવ' કાર્યક્રમ અન્વયે શિક્ષણમંત્રી શ્રી ભૂપેન્દ્રસિંહ યુડાસમાજના અધ્યક્ષપદે પરબ ડા. ઓકટોબર, 2017

અને ડૉ. આર. કે. શાહના અતિથિપદે ખૂબજ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહેલ સમાજ-અગ્રણીઓની હાજરીમાં ગુજરાતમાં આજ સુધીમાં ક્યારેય પણ નહીં અપાયેલ સન્માન ગુજરાતી ભાષાના ૫૦ વર્ષથી માંડી ૧૭૮ વર્ષથી પ્રકાશિત થતાં ૧૮ સામયિકોને બિરદાવવામાં આવ્યાં હતાં. સાથે સાથે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, શ્રી યશવંત મહેતા અને શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યાને શબ્દ ચેતના ગૌરવ સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું.

‘નર્મદ સાહિત્ય સભા’ અને ‘સાહિત્ય સંગમ’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૨૧ વાર્તાઓના આસ્વાદનો તા. ૧૩મી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૭ સુધી સાત-દિવસીય કાર્યક્રમ આ વર્ષે ‘જનક નાયક સ્મૃતિ પર્વ’ના નામે યોજાયો હતો.

શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ

સાભાર સ્વીકાર

આધુનિકોતર ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા : સંપા : વિશ્વનાથ પટેલ, ૨૦૧૭, અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ, શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગર ૧૪ + ૧૪૬ રૂ. ૨૦૦-૦૦, **સાતમો દિવસ :** પન્ના ત્રિવેદી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૬ + ૧૫૪, રૂ. ૧૬૦-૦૦ **નામ તો નહીં જ કહું :** વ્રજેશ વાળંદ ૨૦૧૭, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૧૨૬ રૂ. ૧૨૫-૦૦, **અજવાળાના પંખે :** કુમુદ પરીખ, ૨૦૧૭, પ્રકાશક : લેખક પોતે પૃ. ૧૦૪ રૂ. ૧૦૦-૦૦, **ચાલ્યાં અમે :** કુમુદ પરીખ બીજી-૨૦૧૭, લેખક પોતે, પૃ. ૧૬૪, રૂ. ૧૬૦-૦૦ **પ્રકૃતિના પગલે :** કુમુદ પરીખ ત્રીજી-૨૦૧૭, લેખક પોતે, પૃ. ૧૧૨ રૂ. ૧૨૦-૦૦, **ભવ્યાતી ભવ્ય :** પોપટલાલ મંડલી ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૬ + ૪૬, રૂ. ૮૦-૦૦

કવિતા

અંત : સ્ફૂરણા : ડૉ. રાય જૈન, ૨૦૧૬, થોટસ્ટ્રીમ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ, ૧૦ + ૫૧ રૂ. ૧૪૦-૦૦, **સ્વરથી ઈશ્વર સુધી :** વર્ષા છેડા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ પૃ. ૧૫૬, રૂ. નીલ **ક્યાંય વચ્ચે દિવાલ :** કાલિન્દી પરીક, ૨૦૧૬, પ્રવીણ પબ્લિકેશન રાજકોટ, પૃ. ૮૬ રૂ. ૧૦૦-૦૦, **સામાન્ય અસામાન્ય :** અનુ. રેણુકા સોની, ૨૦૧૬, સાહિત્ય અકાદમી, ન્યૂ દિલ્હી, ૮ + ૭૧, રૂ. ૧૦૦-૦૦, **કાવ્ય-મંજરી :** લક્ષ્મીશંકર વોચ ૨૦૧૫, મંજરી બી. અંજારિયા, ‘વરણ્યમ્’, ૩૩, મિસ્ત્રી કોલોની, અંજાર ૨૪ + ૨૪૨, રૂ. નીલ.

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

■ સંકલન અને અનુવાદ : પીયૂષ ઠક્કર ■

ચિત્રકૃતિનું શીર્ષક : ચિત્રશ્રેણી જીવનચક્રનો એક ભાગ
ચિત્રકાર : ગંગા દેવી (જ. ૧૯૨૮, છતારા, મધુબની, બિહાર; અ. ૧૯૯૧, નવી દિલ્લી)

વર્ષ : ૧૯૮૩-૮૫

[ગતાંકના અનુસંધાનમાં]

લોકકળાવિદ ડૉ. જયોતીન્દ્ર જૈનના જ શબ્દોમાં આ અંકે કળાકાર ગંગા દેવી વિશે વધુ વાત :

‘જીવનના કપરા સંજોગોએ ગંગાદેવીની અંતઃદષ્ટિ તીક્ષ્ણ કરી, એમને માનવજગતની ઘણી ઊંડી સમજણ આપી અને એથી વિશેષ તો વખતોવખત એમને પોતાના સ્વરચિત કાલ્પનિક ચિત્રસંસારની અનંત રેખાઓ તથા એના વિસ્તારમાં પાછા ફરવાની સુવિધા કરી આપી. આ એક એવો કાલ્પનિક સંસાર કે જે રેખાઓ પર એમની અચૂક હથોટી અને આકારો વચ્ચે પરસ્પર તાલમેલ સ્થાપિત કરવાની એમની ક્ષમતાના કારણે મૂર્ત થયો છે. એમનું પોતાનું જીવન કે જેમાં નથી તો લય, નથી શાંતિ કે સામંજસ્ય, એ જ ક્યાંક એમનાં ચિત્રોના નિર્મળ, શાંત અને વ્યવસ્થિત જગત સાથે ઊડે ઊડે જોડાય છે. અંગત જીવનમાં જ્યાં બીજા લોકોની ચોતરફથી તરાપ અને ઘેરો હતાં, જ્યાં કોઈ ખૂણો એમનો પોતાનો ન હતો, કોઈ ઈચ્છા, કોઈ નિર્ણય એમનાં ન હતાં, અને જાણે કે એના પ્રતિકારના જ સ્વરૂપમાં એમનાં ચિત્રમાં દરેક ચરિત્ર, દરેક આકૃતિ માટે અલાયદી જગા છે, મોકળાશ છે, જેમાં દરેક ચરિત્ર મુક્ત છે. ગંગા દેવીની અસંગત આંતરિક દુનિયા એમને કાગળ પર ઓછામાં ઓછી એક એવી દુનિયા રચવાને પ્રેરે છે જ્યાં શાંતિ છે, સમન્વય છે.

‘એમ કહી શકાય કે ગંગા દેવી એવાં ચિત્રકારોમાંના એક છે જેઓ પોતાના આધુનિક ચિત્રોમાં પારંપારિક હોવાની ઝલક આપી શકે છે અને પારંપરિક ચિત્રોમાં આધુનિક હોવાનો દાવો કરી જાણે છે. માટીની ભીંતોને બદલે કાગળની સમથળ સપાટી પર કામ કરવાનો ગંગા દેવી માટે અવસર નવો હતો. ઝીણું કામ કરવાને જાણીતાં ગંગા દેવીને આ નવા માધ્યમના ગુણ તરત નજરે ચઢે છે. નવું માધ્યમ એમને બમણી સ્વતંત્રતા આપે છે. હવે કોહબર અને અલ્પનાના રૂપમાં બનાવવામાં આવતાં વિધિવિધાનનાં ચિત્રોને રચવાનું બંધન ન હતું. હવે એ સૂક્ષ્મ રેખાઓથી સર્જનની અનન્ત શક્યતાઓને શોધી શકતાં હતાં. આના જ પરિણામે પૌરાણિક કથાઓ પર આધારિત ચિત્રશ્રેણી સંભવી શકે છે. ભક્ત તરીકે તેઓ રામના ચરિત્રને જાણે છે તો એક ત્યક્તા સ્ત્રી તરીકે સીતાની મર્માતક પીડાથી વાકેફ છે. જોકે જીવનમાં પહેલી વખત પરબ ❖ ઓક્ટોબર, 2017

એમણે રામસીતાની કથાને ચીતરવાનો પ્રયાસ કર્યો. બાળપણમાં જોયેલી રામલીલાના એ બિમ્બ હતાં કે જેને કથા રૂપે સાકાર કરવાનાં હતાં, ચિત્રશ્રેણીમાં ગંગા દેવીએ અનુભવેલી ક્ષણોને મૂર્ત રૂપ આપવાની ક્ષમતાને સ્થાપિત કરી છે. એમ કહેવું ખોટું નથી કે ગંગા દેવી એ ચિત્રકારોમાંના એક છે જેઓ પોતાનાં આધુનિક ચિત્રોમાં પારંપારિક હોવાની ઝલક આપે છે અને પારંપરિક ચિત્રોમાં આધુનિક હોવાનો દાવો કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચિત્રાંકનની એમની અદ્ભુત ક્ષમતાને કારણે ચિત્રનું પારંપારિક કોહબર ચિત્રનું હોય કે અમેરિકા પ્રવાસના અનુભવોના ચિત્રાંકનનું હોય, એનો ચિત્રાત્મક પ્રભાવ, અને અભિવ્યક્તિનો એમનો સ્વર એમના કામમાં એકસરખા રહે છે. મધુબનીની પારંપરિક શૈલીમાં અનેક વિષયો પર કામ કરવા છતાં ગંગા દેવી પૌત્રીકી શૈલી ક્યારેય છોડતાં નથી.

(અવતરણસંદર્ભ : જ્યોતીન્દ્ર જૈન, 'ગંગા દેવી કા પ્રતિ સંસાર', અનસૂયા દશાબ્દી વિશેષાંક, નવેમ્બર ૧૯૮૪, પૃ. ૧૮-૨૦)

*

આવરણ પર મૂકવામાં આવેલ ઈમેજ ગંગા દેવીએ રચેલી જીવનચક્ર-ચિત્રશ્રેણીનો એક ભાગ છે. આ ચિત્રશ્રેણીમાં મિથિલાના ગ્રામજીવનના પ્રસંગોને રોચક રીતે આલેખવામાં આવ્યા છે. માનવજીવન અને પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપોની લાક્ષણિકતાને કળાકાર પોતીકી આલેખનરીતિમાં ઝીણવટથી, ચીવટથી અને સુચારુપણે આલેખી છે. એમાં માછલી, કાચબા, કમળ, વાનર, ખિસકોલી, સાપ, ઝાડ, સ્ત્રી-પુરુષ એમ અનેકચીજવસ્તુઓની મુખ્યત્વે રેખાઓને આધારે રચાયેલા વિવિધ આકારોની સૃષ્ટિ છે. જેનું આલેખન એ રીતે થયું છે કે અવકાશખંડો એકબીજામાં એકરસ થતા દર્શકને આહ્લાદ આપે છે.

□

સાભાર સ્વીકાર

ભીત ખખડાવી તો ખૂલી : કુલદીપ કારિયા, ૨૦૧૬, બુકપબ અમદાવાદ ૧૯ + ૧૯૨, રૂ. ૧૭૫-૦૦, **વેદનાની વચ્ચે ઊભો છું હું :** ધૂની માંડલિયા, ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, પ્રા. લિ. મુંબઈ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૫૦-૦૦ **આપણી વાત :** પારસ હેમાણી, ૨૦૧૭, સોનલ હેમાણી, પારસ હોસ્પિટલ, ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ ૬ + ૮૨, રૂ. ૧૨૫-૦૦, **કોઈ જાગે છે :** મહેન્દ્ર જોશી ૨૦૧૬, સંવેદના, ઊર્મી ૬, રામકૃષ્ણનગર, ટાગોર રોડ, રાજકોટ, ૮ + ૮૦ + ૮ રૂ. ૧૦૦-૦૦ **વાતો કહીં ગઝલમાં :** મણિલાલ ન. પટેલ, ૨૦૧૬, હસ્નાપુર, પો. ફલુ, તા. વિજાપુર, જિ. મહેસાણા પૃ. ૬૨, રૂ. ૫૦-૦૦, **સ્પંદન :** પ્રવીણ પંડ્યા ૨૦૧૫, ૪૪, સૌરાષ્ટ્ર વિશ્વકર્મા સોસાયટી વિ-૨, માણેકબાગ, અમદાવાદ-૧૫, ૧૮ + ૯૮, રૂ. ૪૦-૦૦

આ અંકના લેખકો

અચ્યુત યાજ્ઞિક	: સી/૧, શ્રુતિ એપાર્ટમેન્ટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
આરતી ત્રિવેદી	: ૭૦૩, મુરલીધર કોમ્પલેક્સ, સ્નેહકુંજ સામે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
પ્રા. આહમદ મકરાણી :	'માઁ મરિયમ મંજિલ', ગુરુનાનક શેરી, સિંધી માર્કેટ પાસે, ઉપલેટા-૩૬૦ ૪૯૦ (જિ. રાજકોટ)
ઈશ્વર પરમાર	: 'મોરપીંછ', સિદ્ધનાથ સામે, દ્વારકા-૩૬૧૩૩૫
કીર્તિદા શાહ	: 'સ્વાશ્રય', ૧, એ.ડી.સી. બેંક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફલેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી	: 'રાધેકૃષ્ણ', ૬, બોમ્બે હાઉસિંગ સોસાયટી, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
પીયૂષ ઠક્કર	: બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પલેક્સ, સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફલેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦
બારીન મહેતા	: ૧૪, કૃપાનમન એપાર્ટમેન્ટ, ભાઈકાકાનગર, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯
ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	: 'ગ્રેસ', પ્લોટ નં. ૮૬૪, સરદારનગર સોસાયટી પાસે, એલિકોન ગાર્ડન પાસે, મહાદેવ વિસ્તાર, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
ભરત દવે	: બી/૭૦૩, રુદ્રપ્રયાગ ફલેટ, હોટલ મેરીયોટ પાછળ, રેવતી બિલ્ડિંગ સામે, અમદાવાદ
યોગેશ જોષી	: બી/૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
રઘુવીર ચૌધરી	: એ/૬, પૂર્ણેશ્વર ફલેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
રાજેશ વ્યાસ	: ૧, સરસ્વતી સસાયટી, જૈન મરચન્ટ પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
રાધેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
વીરુ પુરોહિત	: ૨૩/એ, રાધેકૃષ્ણનગર, મોતીબાગ માર્ગ, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

**અમદાવાદ વિશેનો જીવતો-જાગતો એનસાયકલોપીડિયા
ગાંધીચાહક અમદાવાદી : ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'**

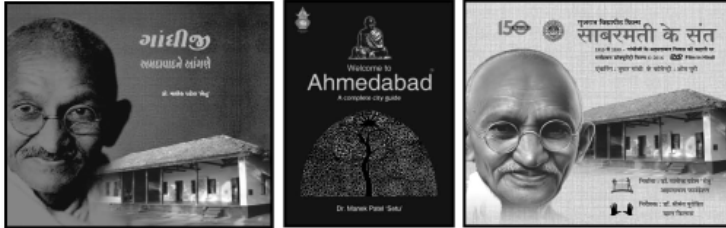
અમદાવાદને ચાહનારા સેંકડો લોકો હશે, પણ 'અમદાવાદના આશિક' તો એક માત્ર ડૉ. માણેક પટેલ. એમણે અમદાવાદ શહેર વિશે છેલ્લાં ચોવીસ વર્ષ દરમિયાન વ્યાપક અને અભ્યાસપૂર્ણ ખેડાણ કર્યું છે. 'અમદાવાદ-કથા', 'આ છે અમદાવાદ', 'વેલકમ ટુ અમદાવાદ', 'અમદાવાદની અસ્મિતા' અને 'અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન' જેવાં સંશોધનયુક્ત પુસ્તકો લખીને તેમણે અમદાવાદ પ્રત્યેની નિષ્ઠા પુરવાર કરી છે. એટલું જ નહિ, 'વેલકમ ટુ અમદાવાદ' નામની શહેરની દસ્તાવેજી ફિલ્મનું નિર્માણ કરીને પોતાની યશકલગીમાં વધુ એક મોરપિચ્છ ઉમેર્યું છે.

વ્યવસાયે દંત ચિકિત્સક હોવા છતાં તેમને 'દંતકથાઓ' લખવાનું આવડતું નથી માત્ર આધારભૂત માહિતીને વાચકો સમક્ષ મૂકે છે.

એમની ગાંધી ભક્તિ અને એમનો ગાંધીપ્રેમ જાણે કોમ્પિટિશન કરતા હોય તેવું લાગે છે. તેમણે અથાગ પરિશ્રમ કરીને 'ગાંધીજી અમદાવાદને આંગણે' પુસ્તકનું લેખન અને 'સાબરમતી કે સંત' દસ્તાવેજી ફિલ્મનું નિર્માણ પણ કર્યું છે.

તેમનાં ત્રણ પુસ્તકો અત્યારે પ્રેસમાં છે. ૧. પોળો અને ૨. અમદાવાદનાં, ૨. અમદાવાદ નામા ૩. Welcom to Ahmedabad - Revised 3rd Edition

— રોહિત શાહ

આ પુસ્તકો અને DVDનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન : રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663 ■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15. ■ ફોન : 26934340

■ મો. 9825268759 ■ ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

'વાત માણસની', સં. રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર. દવે અને કિરીટ દૂધાત, અધ્યયનગ્રંથ
આધુનિક યુગના આ સર્જક - લાભશંકર ઠાકરનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ થઈ શકે એ માટે 'વાત માણસની' એ શીર્ષક તળે વિરલ અધ્યયન ગ્રંથ પકાશિત થયો છે. 'પૃથ્વી નામના ગ્રહ પર એક મનુષ્ય જીવ તરીકેની સર્વ સંદર્ભો સાથે નિરૂપત' — ધરાવતા આ માણસના રસદાયી સઘળાં પાસાં આ ગ્રંથમાં નિર્દેશાયા અને વિવેચાયા છે. **₹ 600**

એકલવીર સનત મહેતા, લે. ડંકેશ ઓઝા, ચરિત્ર

ગુજરાતના જાહેરજીવનમાં નોખું અને અનોખું નામ ધરાવતા સનતભાઈની જીવન આકૃતિને ડંકેશભાઈએ સાંગોપાંગ અક્ષરદેહે કંડારી છે. ભારતીય સભ્યતા - સંસ્કૃતિ, હિન્દુ ધર્મ, ભારતમાં વિકસેલા સમવાયી ધર્મો, ગ્રામસંસ્કૃતિ, લોકસંસ્કૃતિ તેમ જ સાહિત્યને લગતા ચિંતન લેખોનો સંગ્રહ. (હસમુખ પટેલ) **₹ 200**

આજની નારી, લે. દિવ્યાશા દોશી, લેખો

સી એટલે ત્યાગ, સમર્પણ અને દયાની દેવી - એ માનવું ક્યારેય ગમ્યું નહોતું. પોતાનાં આગવાં સ્પંદનો અકબંધ રાખીનેય સી એક વ્યક્તિ તરીકે કઈ રીતે વિકસી શકે એની વાત આજની નારીમાં છે. **₹ 250**

વિજય બાહુબલી, લે. રઘુવીર ચૌધરી, નવલકથા

ભગવાન ઋષ્યભદ્રેવની નિર્વાણભૂમિ અષ્ટાપદ પર્વત - જંબુદ્વીપનું વર્ણન, વૃક્ષો અને નદીઓના ઉલ્લેખો વાચકને એ કાળમાં લઈ જાય છે. જૈનદર્શન, એની જીવનશૈલીને પાત્ર અને પ્રસંગોના માધ્યમે આલોખવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખકની દૃષ્ટિ બાહુબલિના પાત્ર પર છે અને એના બાહ્ય અને આંતર વ્યક્તિત્વનો અને એના વૈચારિક જગતનો ડૂબડૂ ખ્યાલ આપ્યો છે. (- કુમારપાળ દેસાઈ) **₹ 120**

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકારોની ઉત્તમ નવલકથાઓ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
બંધ કમરાનું પારેવું (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૦૫.૦૦
સંદિગ્ધા (સામાજિક)	નવનીત સેવક	૧૦૫.૦૦
વેર-શિખર (ભાગ : ૧-૨) (નવલકથા)	મહેશ યાજ્ઞિક	૪૬૫.૦૦
પ્રેમ પ્રપંચ (નવલકથા)	મહેશ યાજ્ઞિક	૨૨૦.૦૦
ધ સ્કાય બ્લૂ (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૨૦.૦૦
અબોલા બોલબાલા (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૧૦૦.૦૦
કદી નહિ છોડું (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૮૦.૦૦
ધરા (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૨૫.૦૦
ત્રિભિરનાં તેજ (નવલકથા)	જય ગજજર	૧૭૫.૦૦
વેદનાની એક ડાળ (નવલકથા)	ગિરીશ ભટ્ટ	૧૦૫.૦૦
દૂર કિનારા દૂર મંજિલ (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૧૨૫.૦૦
મૃગજળ ઊગ્યા આંખમાં (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૨૩૦.૦૦
બર્ફીલી સાંજનો તડકો (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૪૫.૦૦
ન હન્યતે (નવલકથા)	મૈત્રેયીદેવી / અનુ. : નગીનદાસ પારેખ	૩૨૦.૦૦
આતંક (અંબલકથા)	નવનીત સેવક	૧૩૫.૦૦
એકલિયો પરાગ (સાગરકથા)	નવનીત સેવક	૮૫.૦૦
જોડે જોડે સજોડે (હાસ્યકથા)	નવનીત સેવક	૧૩૫.૦૦
વેશપલટો (રહસ્યકથા)	નવનીત સેવક	૧૨૦.૦૦
સર્પ સુંદરી (રહસ્યકથા)	નવનીત સેવક	૧૦૫.૦૦
ઢાલની ત્રણ બાજુ (હાસ્યકથા)	નવનીત સેવક	૧૩૫.૦૦
મંડલેશ્વર (ઐતિહાસિક)	નવનીત સેવક	૨૧૫.૦૦
ભર ભર પીયો ઝેર કટોરા (ભાગ : ૧-૨) (સામાજિક)	નવનીત સેવક	૨૫૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
છળકપટ (ભાગ : ૧-૨) (નવલકથા)	મહેશ યાજ્ઞિક	૪૦૦.૦૦
યા દેવી સર્વભૂતેષુ (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૧૩૫.૦૦
બકો છે કલ્પો (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૫૦.૦૦
ચુકાદો (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૬૫.૦૦
દહેશત (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૮૦.૦૦
પડછાયાના માણસ (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૭૦.૦૦
પાંખો આપો તો અમે આવીએ (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૧૧૦.૦૦
બારૂદ (મેડિકલ થ્રીલર નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૧૬૦.૦૦
સામે કાંઠે તરતું આકાશ (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૨૦.૦૦
ચેપીલાલ (નવલકથા)	રમેશ શાહ	૮૫.૦૦
જેહાદી (નવલકથા)	મનીષ મેકવાન	૧૫૦.૦૦
ફાંફેશ્વર (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૧૦૦.૦૦
સાત દરિયા (નવલકથા)	ઈન્દુબહેન મહેતા	૧૦૫.૦૦
પગલાં પાછળ પડછાયાં (નવલકથા)	સુમંત રાવલ	૨૧૫.૦૦
કાચી માટીનું ઘર (નવલકથા)	જય ગજજર	૧૭૫.૦૦
હું લજ્જા - એક તરસ (નવલકથા)	ગિરીશ ભટ્ટ	૧૧૫.૦૦
કસક (નવલકથા)	પૂજાભાઈ પરમાર	૧૫૨.૦૦
શોષ (નવલકથા)	દક્ષા દામોદરા	૮૪.૦૦
ક્ષિતિજે ઓગળતા પડછાયા (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૦૦.૦૦
ધુમ્મસના વૃક્ષ (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૫૦.૦૦
ડાયા પશાની વાડી (નવલકથા)	મોહન પરમાર	૧૭૬.૦૦
મોરનાં આંસુ (નવલકથા)	પન્ના અધ્વર્યુ	૪૫.૦૦
અભર્તુકા (અર્થાતર) (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૮૦.૦૦
શોધ-પ્રતિશોધ (ભાગ : ૧-૨) (નવલકથા)	મહેશ યાજ્ઞિક	૫૭૫.૦૦
નરાધમો વચ્ચે નિરાધાર (નવલકથા)	લાલશંકર ત્રિવેદી	૫૫.૦૦
રેશમડંખ (ભાગ : ૧-૨) (નવલકથા)	મહેશ યાજ્ઞિક/ આતિશ કાપડિયા	૪૫૦.૦૦
કાલગ્રસ્ત (નવલકથા)	મોહન પરમાર	૭૫.૦૦

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ગુજરાતી ભાષાની વિદ્વાનો ગમે તેટલી ચિંતા કરે... ‘શું શા પૈસા ચાર’વાળી આ ભાષાની લિપિ રાબેતા મુજબ પંડિતો થકી નહીં પણ વેપારીઓ થકી જગત સુધી છપાઈને પહોંચી છે. બ્રાહ્મણોની બાળબોધ લિપિને વ્યવહારુ બનાવી હુંડી અને હિસાબ-કિતાબમાં વેપારીઓ ઉપયોગમાં લેવા લાગ્યા, એટલે (દેવ)નાગરી પરથી આવેલી ગુજરાતી લિપિ (અક્ષરોના આકારો)ને અંગ્રેજો ‘બનિયા સ્ક્રિપ્ટ’વાણિયા વેપારીઓની લિપિ કહેતા.

- જય વસાવડા

માણસને મળેલી વાણી અને ભાષાની સોગાત માણસને વિશિષ્ટ-વિરલ બનાવે છે. માણસ સિવાય અન્ય કોઈ જીવે ભાષા વિકસાવી હોય તેવું જાણ્યું નથી. ઉચ્ચાર-વિવેકથી માણસે શબ્દો સર્જ્યા, વસ્તુઓને નામ આપ્યાં, નામોને વિશેષણોથી નવાજ્યાં, ક્રિયાઓને વર્ણવી. શબ્દ પાસેથી માણસે અનેક કામ લીધાં. શબ્દના અર્થ સાથે નાદ ને લાલિત્યનું સૌન્દર્ય ભેળવ્યું. ગદ્ય અને પદ્ય રચ્યા. અમૂર્ત ખ્યાલો ને શબ્દ-સંકેત ઊભા કર્યા. વિચાર અને ચિંતન માટે ભૂમિકા આપી. પહેલા સ્મૃતિ-શ્રુતિ, પછી હસ્તલેખન, તાડપત્ર અને છાપકામની શોધ પછી પુસ્તકોમાં આ ઐશ્વર્ય સમાયું ને સચવાયું છે.

- સુરેશ દલાલ

સામાન્યતઃ શબ્દમાં રહેલા સ્વર-વ્યંજન પાંચસો વર્ષનાં વપરાશ પછી બદલાય છે. આ પાંચસો વર્ષનો ગાળો પણ ભાષા-ભૂગોળ ઉપર આધાર રાખે છે. નગરમાં ભાષાનો વપરાશ વધુ હોય છે તો ત્યાં વહેલું પરિવર્તન આવે છે.

- નરોત્તમ પલાણ

સાહિત્ય અને કલાની રજૂઆત જીવનપોષક હોવી જોઈએ એવી આપણી પરંપરા છે. મતલબ કે સાહિત્ય અને કલાઓની રજૂઆત એવી હોવી જોઈએ કે, તેનાથી મગજમાં તાણ ઉત્પન્ન થવાને બદલે મનને શાંતિ મળે. આશ્વાસન મળે. જીવવાનું બળ મળે. નવા વિચારો મળે. સદ્ગુણોનું મહત્ત્વ સમજાય. સાહિત્યિક રચના જો દુઃખાંત હોય તો તેની છેલ્લી અક્ષર માણસના મગજમાં તાણ, શોક, ભય, વેર, ક્રોધ, બળતરા વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે. શરીર અને સ્વભાવ એમ બન્ને માટે નુકસાનકારક બને છે. આ કારણથી જ છેલ્લે ખાધુંપીધું ને રાજ કર્યુંનું બહુ જ મોટું મહત્ત્વ છે. તેથી જ આપણે ત્યાં સુખાંતનો મહિમા છે. રચનાની છેલ્લી છાપ મગજને સુખશાંતિ અને સાંત્વનાનો અનુભવ કરાવે છે.

- નારાયણ કે. ભાલોડિયા

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

અમેરિકાનિવાસી મધુસૂદન કાપડિયા કાવ્યાસ્વાદનો રસપ્રદ કાર્યક્રમ કરી રહ્યા છે

આ માસના કાવ્યાસ્વાદો :

- નરસિંહ મહેતા - ચાલ રમીએ સહી
- નરસિંહ મહેતા - ગોરી તારાં નેપૂર રણઝણ વાજતાં રે
- ઝવેરચંદ મેઘાણી - છેલ્લી સલામ
- ઝવેરચંદ મેઘાણી - ઓતરાદા વાયરા

પૂર્વ થયેલા કાવ્યાસ્વાદોની ઝલક :

- નરસિંહ મહેતા - જળકમળ છાંડી જા ને...
- બ. ક. ઠા. - ભણકારા
- નરસિંહરાવ દિવેટિયા - મંગલ મંદિર ખોલો
- હરિહર ભટ્ટ - એક જ દે ચિનગારી
- શ્રીધરાણી - ભરતી
- સુન્દરમ્ - મેરે પિયા
- ઉમાશંકર - ગયાં વર્ષો, રહ્યાં વર્ષો તેમાં
- જયન્ત પાઠક - થોડો વગડાનો શ્વાસ
- ઉશનસ્ - વળાવી બા આવી
- પ્રહ્લાદ પારેખ - આજ અંધાર ખૂશબોભર્યો લાગતો
- રાજેન્દ્ર શાહ - આયુષ્યના અવશેષે
- નિરંજન ભગત - મુંબઈ નગરી
- રઘુવીર ચૌધરી - ફૂટપાથ અને શેઢો
- પાછલી રાતના નાથ પાછા વળ્યા - નરસિંહમહેતા
- ભોળી રે ભરવાડણ - નરસિંહ મહેતા
- ઓતરાદા વાયરા ઊઠો - ઝવેરચંદ મેઘાણી
- તકદીરને ત્રોફનારી - ઝવેરચંદ મેઘાણી
અને બીજા અનેક.

આ અને આગામી કાવ્યાસ્વાદો તમારું ઈમેઇલ એડ્રેસ મધુસૂદનભાઈને
madhu.kapadia38@gmail.com ઉપર મોકલશો તો તમને નિયમિત મળશે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે: ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું. એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું. પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ.બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ